

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO

2010

2

.....

ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
94(497.4)"18/19"
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Boris Mlakar, dr. Avguštin Malle, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

Redakcija zaključena 12. novembra 2010

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektor: Tine Logar

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Borut Praper - angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.ceplic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javne agencije za knjigo
Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafis trade d.o.o.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Jurij Perovšek, Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje
v tridesetih letih 5
Slovenian Communists and the National Question in the 1930s
UDK 323.13:329.15(497.4)"193"
- Avgust Lešnik, »Nuestros Espanoles«. Donesek k vlogi jugoslovanskih/
slovenskih prostovoljcev v španski državljanski vojni 1936-1939 67
»Nuestros Espanoles«. *Contribution on the Role of Yugoslav/Slovenian Volunteers*
in the Spanish Civil War 1936-1939
UDK 355.426(460)(=163.6)"1936/1939"
- Hellwig Valentin, Koroški prostovoljci v mednarodnih brigadah v španski
državlanski vojni 1936-1939 109
Carinthian Volunteers in the International Brigades of the Spanish
Civil War 1936-1939
UDK 355.426(460)(436.5=163.6)"1936/1939"
- Igor Lukes, Stalinova politika do Češkoslovaške v letih 1938-1939 127
Stalin's Policy towards Czechoslovakia 1938-1939
UDK 327.1(47+57:437)"1938/1939"

JUBILEJI - JUBILEES

- Milica Kacin-Wohinz - osemdesetletnica (Janko Prunk) 139

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

- Borut Batagelj, Izum smučarske tradicije (Jure Gašparič) 145
- Alojz Cindrič, Študenti s Kranjske na dunajski
univerzi 1848-1918 (Željko Oset) 148
- Jurij Perovšek, »V zaželjeni deželi« (Marko Zajc) 153
- Nevenka Troha, Chi avrà Trieste? (Raul Pupo) 156
- Conflict and Memory (Žiga Koncilija) 160

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. **Izvleček** mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinske pisane o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.ceplic@inz.si).

1.01
Prejeto 2. 11. 2010

UDK 323.13:329.15(497.4)"193"

Jurij Perovšek*

Slovenski komunisti in nacionalno vprašanje v tridesetih letih**

IZVLEČEK

Razčlemba odnosa slovenskih komunistov do nacionalnega vprašanja v tridesetih letih najprej pokaže programsko kontinuiteto z že domišljenimi stališči, ki so jih o tem vprašanju oblikovali komunisti v dvajsetih letih. Pri tem je izstopal Dragotin Gustinčič, ki je leta 1933 v Moskvi dokončal svojo neobjavljeno obširno študijo *Das nationale Problem der Slowenen*. V njej je podrobno utemeljil pravico slovenskega naroda do samoodločbe in vključitev samostojne slovenske federativne enote v revolucionarno oblikovano državno zvezo, ki bi najbolje ustrezala slovenskim narodno kulturnim in socialno političnim interesom. Narodno samoodločbo in revolucionarno vzpostavitev nove, za Slovence sprejemljive federativne države je zagovarjala tudi mlajša generacija komunistov, ki je delovala v domovini. Njen najvidnejši teoretični in politični predstavnik Edvard Kardelj je njihove poglede na nacionalni problem podrobno osmislil v študiji *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (1939). Gustinčičeva in Kardeljeva študija razen v načelnih narodno političnih zahtevah (samoodločba, federacija) nimata stičnih točk in predstavljata dve samostojni pogleditvi v slovenski nacionalni problem. Federativni nacionalni program, ki so ga slovenski komunisti zagovarjali v dvajsetih in tridesetih letih, je pomembno prispeval, da se je Komunistična partija Slovenije (ustanovljena leta 1937) skladno s svojo revolucionarno strategijo in taktiko v letih 1941-1945 uveljavila kot vodilna narodna politična sila in po drugi svetovni vojni prevzela oblast.

Ključne besede: Komunistična partija Jugoslavije, Komunistična partija Slovenije, slovenski komunisti, revolucija, narodno vprašanje, samoodločba, federacija, Dragotin Gustinčič, Lovro Kuhar, Edvard Kardelj, trideseta leta

ABSTRACT

SLOVENIAN COMMUNISTS AND THE NATIONAL QUESTION IN THE 1930s

*The analysis of the attitude of the Slovenian communists to the national question in the 1930s primarily demonstrates programme continuity with the standpoints already established by the communists in the decade before that. Dragotin Gustinčič, who completed his extensive unpublished study *Das nationale Problem der Slowenen* in 1933 in Moscow,*

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000, Ljubljana, Kongresni trg 1; e-naslov: jurij.perovsek@inz.si

** Članek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega projekta št. J6-9588 *Temeljne usmeritve komunistične partije v Sloveniji v izrazitem boljševiškem obdobju (Od obnove partije do Kominforma)*, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Project No. J6-9588 *Basic orientations of the Communist party in Slovenia during the rampant bolshevik period (From the Party reform to the Cominform)*).

was a prominent personality in this regard. In this study he presented detailed arguments for the right of the Slovenian nation to self-determination and for the integration of the independent Slovenian federal unit into a state union established on the revolutionary basis, which would best suit the Slovenian national-cultural and socio-political interests. The national self-determination and the revolutionary establishment of a new federal state, acceptable for Slovenians, were also supported by the younger generation of communists, operating in the homeland. Its most visible theoretical and political representative Edvard Kardelj detailed their viewpoints of the national problem in his study Razvoj slovenskega narodnega vprašanja [The Development of the Slovenian National Question] (1939). Except in the fundamental national-political matters (self-determination, federation), Gustinčič and Kardelj's studies do not have any common points, and they represent two independent in-depth explorations of the Slovenian national problem. The federal national programme, argued for by the Slovenian communists in the 1920s and 1930s, contributed significantly to the assertion of the Communist Party of Slovenia (founded in 1937) as the leading national political force and to its takeover of power after World War II in accordance with its revolutionary strategy and tactics between 1941 and 1945.

Key words: Communist Party of Yugoslavia, Communist Party of Slovenia, revolution, national question, self-determination, federation, Dragotin Gustinčič, Lovro Kuhar, Edvard Kardelj, the 1930s

I

Nacionalno vprašanje - enega od temeljnih problemov, ki so zaznamovali razvoj obeh jugoslovanskih držav - so poudarjeno obravnavali vsi v njunem okviru delujoči politični subjekti. Narodni problematiki so se najdlje posvetili Komunistična partija Jugoslavije (KPJ)/Zveza komunistov Jugoslavije (ZKJ) oziroma slovenski komunisti, saj so opredelili svoje ravnanje v obeh jugoslovanskih državah: v prvi, v kateri so bili od leta 1920 ilegalni politični dejavniki, in v drugi, v kateri so imeli v sistemu političnega monizma vso oblast. Posebno obdobje v razvoju narodne politike KPJ je bil še čas druge svetovne vojne, ki je na jugoslovanskem ozemlju potekala v letih 1941-1945. Odnos KPJ/ZKJ do nacionalnega vprašanja je tako oblikovalo več generacij jugoslovanskih in slovenskih komunistov. V pričujočem prispevku bomo predstavili narodno politične poglede slovenskih komunistov, ki so delovali v tridesetih letih 20. stoletja, to je v času hudih političnih napetosti v državi in svetu ter v obdobju, ko je prišlo do prve menjave generacij v slovenskem komunističnem gibanju, ki se je končala z ustanovitvijo Komunistične partije Slovenije (KPS) leta 1937.¹ Generacija, ki je v tridesetih letih prevzela vodenje slovenskega komunističnega gibanja - njen vodilni predstavnik je bil Edvard Kardelj -, je nato dobra štiri desetletja usmerjala teoretično in politično delovanje slovenskih in jugoslovanskih komunistov in v tem okviru tudi njihov odnos do vprašanj, ki so zadevala nacionalni problem.

¹ Ervin Dolenc: Spor med prvo in drugo generacijo slovenskih komunistov? V: Med politiko in zgodovino : življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903-1975). Ljubljana 2005 (dalje Dolenc, Spor med prvo in drugo generacijo slovenskih komunistov?), str. 119.

Slovenski komunisti nacionalni problematiki v jugoslovanski državi sprva niso posvečali posebne pozornosti. Svoje poglede nanjo so uravnavali skladno s stališči I. in II. kongresa Socialistične delavske stranke Jugoslavije (komunistov) (SDSJ /k/), ki sta potekala 21.-23. aprila 1919 v Beogradu oziroma 20.-24. junija 1920 v Vukovarju. SDSJ (k), od t. i. Vukovarskega kongresa KPJ, v prvih letih svojega obstoja razen v odnosu do narodnih manjšin ni upoštevala nacionalne problematike. Zagovarjala je načelo nacionalno enotne unitaristične jugoslovanske države, po katerem naj bi bili zgodovinsko že izoblikovani jugoslovanski narodi le »plemena« enotnega (jugoslovanskega) naroda,² čemur so pritrjevali tudi slovenski komunisti.³ Vendar pa so prav oni prvi poudarili, da mora jugoslovansko komunistično gibanje v svoji teoriji in politiki upoštevati tudi nacionalni problem. Že konec oktobra 1921 so opozorili na nevzdržnost centralistične državne ureditve v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) in zahtevali njeno federativno preoblikovanje,⁴ od februarja 1922 pa so zagovarjali mnogonacionalni značaj jugoslovanske države, pravico Slovencev, Hrvatov in Srbov do samoodločbe in njihovo federativno ljudsko delavsko kmečko državno zvezo.⁵ Taka stališča so v letih 1923-1924 podprli tudi v okviru celotne KPJ, ko so jugoslovanski komunisti utemeljili svoje nove poglede na narodno problematiko. Oblikovali so jih skozi znano javno teoretsko politično razpravo o nacionalnem vprašanju, ki so jo vodili v tisku legalne Neodvisne delavske stranke Jugoslavije od 31. maja 1923 do III. državne konference KPJ, ki je potekala med 1. in 4. januarjem v Beogradu. III. državna konferenca je na podlagi stališč, uveljavljenih v omenjeni razpravi, postavila zgodovinske temelje vse nadaljnje nacionalne politike KPJ.⁶ Pri tem je imel

² Istorijški arhiv Komunistične partije Jugoslavije : kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919-1937, tom II. Beograd 1950, str. 14, 42.

³ Rdeči prapor, št. 2, 22. 5. 1920, Obelčan (Lovro Klemenčič), Razredi in politične stranke Jugoslavije, prav tam, Za ujedinjenje proletarijata Jugoslavije, prav tam, Delavnemu ljudstvu Slovenije, št. 21, 11. 8. 1920, Proletarski dan v Ljubljani, št. 22, 14. 8. 1920, Rezolucija (sprejeta na velikem shodu Komunistične Stranke v Ljubljani 8. avgusta), št. 39, 13. 10. 1920, Buržoazija; Viri za zgodovino Komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919-1921. Ljubljana 1980, dok. št. I, 87, Pritožbe Komunistične stranke Jugoslavije za Slovenijo s sredine novembra 1920 poverjeništvu za notranje zadeve Deželne vlade za Slovenijo v Ljubljani zaradi oviranja pri predvolilni agitaciji, str. 181, dok. št. I, 91, Letak Komunistične stranke Jugoslavije za Slovenijo pred volitvami v konstituanto, str. 191; Delavske novice (dalje DN), št. 1, 28. 10. 1921, Smernice »Delavskih Novic«, št. 5, 25. 11. 1921, Naša zunanja politika, št. 9, 23. 12. 1921, Današnje naloge proletarskega razreda v Jugoslaviji. Prim. tudi DN, št. 7, 9. 12. 1921, Misli o sodobnih vprašanjih proletarijata.

⁴ DN, št. 1, 28. 10. 1921, Smernice »Delavskih Novic«. - O centralistični državni ureditvi Kraljevine SHS gl. Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1-2, str. 17-26.

⁵ DN, št. 5 in št. 7, 2. in 16. 2. 1922, L. K. Rudarski (Lovro Klemenčič): Proletariat in srbsko-hrvaško-slovenski spor, št. 44, 2. 11. 1922, Zveza delovnega ljudstva : govor s. Fabjančiča na shodu v »Unionu«, št. 45 in št. 46, 9. in 16. 11. 1922, Na pravi poti; Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), fond Zbirka kopij dokumentov o komunističnem in delavskem gibanju, AS 1551, šk. 1, Zapisnik komisije za politično situacijo in naloge KPJ - na razširjenem plenumu KPJ na Dunaju, 11. 7. 1922, str. 1-7 (razprava Lovra Klemenčiča). Prim. tudi DN, št. 17, 1. 5. 1922, 1. majnik 1922, prav tam, V. F. (Vladislav Fabjančič), Centralizem in avtonomija, št. 18, 4. 5. 1922, Prvomajski govor, št. 48, 30. 11. 1922, V boj proti *beli* korupciji in nasilju v Ljubljani, št. 49, 7. 12. 1922, Govor sodruga Klemenčiča na manifestativnem shodu v »Unionu«. Kar zadeva vprašanje mnogonacionalnega značaja jugoslovanske države, opozarjam še na razpravo Vladislava Fabjančiča v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS, v kateri je zagovarjal jezikovno enakopravnost v jugoslovanski skupnosti. (Stenografske beleške Ustavotvorne skupščine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I. knjiga. Beograd 1921, 27. redovni sestanek, 10. 5. 1921, str. 16.)

⁶ O razpravi jugoslovanskih komunistov o nacionalnem vprašanju leta 1923, vlogi slovenski komunistov v njej, in III. državni konferenci KPJ gl. podrobneje Dušan Lukač: Radnički pokret v Jugo-

vidno vlogo inž. Dragotin Gustinčič, eden tedaj »najboljših slovenskih marksističnih teoretikov«. ⁷ KPJ je v svoji novi nacionalni usmeritvi poudarila načelo nacionalne suverenosti jugoslovanskih narodov znotraj njihove federativne državne zveze, ki je lahko utemeljena le na načelu prostovoljnosti in enakopravnosti kot edini mogoči podlagi za njen obstoj. ⁸ Slovenski komunisti so od leta 1924 poglede KPJ na nacionalno vprašanje poudarjali ob različnih priložnostih in na različne načine, ⁹ pri obravnavi nacionalnega problema pa so izstopali že omenjeni Dragotin Gustinčič, dr. Dušan Kermavner in France Klopčič. ¹⁰ Komunisti, ki so na Slovenskem delovali v dvajsetih letih, so bili, kljub potisnjenosti KPJ v ilegalo, v izražanju svojih nacionalnih stališč jasno prepoznavni v slovenskem prostoru, njihove napore za uveljavljanje narodno politične misli na samoodločbo slovenskega naroda in vzpostavitev federativne države pa je prekinila uvedba diktature kralja Aleksandra Karađorđevića 6. januarja 1929. Tedaj se je začelo novo obdobje v razvoju KPJ, obenem z njim pa je nastopila tudi nova stopnja v obravnavanju nacionalnega vprašanja v slovenskem komunističnem gibanju.

II

Po razbitju komunistične organizacije na Slovenskem leta 1930, ki je bilo posledica političnih razmer, vzpostavljenih po uvedbi diktature, so slovenski ko-

slaviji i nacionalno pitanje 1918-1941. Beograd 1972, str. 129-192; Jurij Perovšek: Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda leta 1923. V: Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja, 1978-1979, št. 1-2 (dalje Perovšek, Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda), str. 17-43; isti, O volji po nacionalni suverenosti : ob sedemdesetletnici razprave o nacionalnem vprašanju v KSJ leta 1923). V: Prispjevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1-2 (dalje Perovšek, O volji po nacionalni suverenosti), str. 215-220; isti, Pogledi slovenskih revolucionarno usmerjenih marksistov na črnogorsko vprašanje leta 1923. V: Prispjevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2 (dalje Perovšek, Pogledi slovenskih revolucionarnih marksistov na črnogorsko vprašanje), str. 7-21; isti, Razprava o nacionalnem vprašanju med komunisti. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992 (dalje Slovenska novejša zgodovina). Ljubljana 2005 (dalje Perovšek, Razprava o nacionalnem vprašanju med komunisti), str. 271-273; Janko Pleterški: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor 1981 (dalje Pleterški, Študije), str. 297-303; isti, Narodi, Jugoslavija, revolucija. Ljubljana 1986, str. 191-204; Gordana Vlačić: Revolucija i nacije : evolucija stavova vodstava KPJ i Kominterne 1919-1929. godine. Zagreb 1978, str. 73-84; ista, KPJ i problemi revolucije : rasprave o idejnom i organizacijskom razvitku KPJ između dva svjetska rata. Zagreb 1979, str. 87-89, 178-181; ista: Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje : 1919-1927. Zagreb 1987, str. 109-115, 141-148; Desanka Pešić: Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919-1935. Beograd 1983, str. 82-197; Latinka Perović: Od centralizma do federalizma : KPJ u nacionalnom pitanju. Zagreb 1984, str. 253-340. Izvirno teoretsko politično gradivo nastalo v času omenjene razprave gl. v zborniku Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923 : dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ. Ljubljana 1990 (dalje Razprava o nacionalnem vprašanju).

⁷ Glas svobode, št. 15, 26. 7. 1923, uredniški uvod k članku K problemu narodnega vprašanja v Jugoslaviji. (Avtor članka je bil Dragotin Gustinčič.) Eden najvidnejših slovenskih komunistov v dvajsetih letih, France Klopčič, je Gustinčičev prispevek v obravnavanju nacionalnega vprašanja označil takole: »Dragotin Gustinčič je bil prvi in najmočnejši mož med nami, ki je podiral stare nazore in uveljavljal nove«. - France Klopčič: Desetletja preizkušenj : spomini. Ljubljana 1980 (dalje Klopčič, Desetletja preizkušenj), str. 213.

⁸ Perovšek, Razprava o nacionalnem vprašanju med komunisti, str. 273.

⁹ Jurij Perovšek: Dušan Kermavner in slovenski nacionalni problem v dvajsetih letih. V: Med politiko in zgodovino : življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903-1975). Ljubljana 2005 (dalje Perovšek, Kermavner in slovenski nacionalni problem), str. 110 in op. 33 na str. 110-111.

¹⁰ O narodno političnih pogledih Dušana Kermavnerja in Franceta Klopčiča v dvajsetih letih gl. Perovšek, Kermavner in slovenski nacionalni problem, str. 105-110; Klopčič, Desetletja preizkušenj, str. 257; isti, Neravnodušni državljani : razčlemba in zamisli. Ljubljana 1974, str. 86-88.

munisti leta 1932 začeli postopoma obnavljati svoje delovanje.¹¹ V procesu obnove je imela pomembno vlogo generacija mladih komunistov, ki je prevzela vodenje organizacije¹² in je poleg vzpostavitve nove strankine organizacijske mreže nameravala »prevrednotiti vsa pereča družbena vprašanja Jugoslavije in jugoslovanskih narodov«. Narodno vprašanje, posebej slovensko narodno vprašanje, ki ga je diktatura ob podpori slovenske unitaristične liberalne politike sploh zanikala, je bilo med prvimi. Njegova obravnava je napovedala, da bodo komunisti na vseh področjih zaostriili svoj ideološki in politični boj.¹³ Povod za prvo širšo obravnavo narodnega vprašanja med slovenskimi komunisti v času po uvedbi kraljeve diktature je bila znana knjižica liberalno usmerjenega literarnega kritika Josipa Vidmarja *Kulturni problem slovenstva*. Knjižica je izšla maja 1932 in je sprožila splošno razpravo o vprašanju slovenstva v tedanji slovenski kulturni in politični javnosti.¹⁴

Vidmarjeva knjižica je nastala kot odziv na unitaristični in centralistični pritisk režima šestojanuarske diktature¹⁵ in kot avtorjev obračun s prevladujočo ideologijo jugoslovanskega unitarizma v tedanjem slovenskem liberalnem taboru. Avtor se je na podlagi osebno domišljene ideologije¹⁶ odločil »javno preklicati in odreči se temu neljubemu in nečastnemu sorodstvu« in dokazati, »da živi tudi v slovenskem svobodoumnstvu odločna narodna zavest«. Obenem se je namenil »našo protislovensko napredno (liberalno - op. J. P.) javnost, kolikor je še je, in njene voditelje uveriti, da tako imenovano slovensko stališče ni prenapeta, prisiljena in protidržavna miselnost, marveč da je organska, naravna in edina resnično državni

¹¹ Podrobneje o tem gl. Vida Deželak Barič: *Komunisti*. V: *Slovenska novejša zgodovina*, str. 346-347.

¹² Prav tam, str. 347.

¹³ Pleterski, *Študije*, str. 309. - O unitarističnih narodno političnih pogledih slovenske liberalne politike v letih neposredno po uvedbi kraljeve diktature gl. Jurij Perovšek: *Nekdanja Samostojna demokratska stranka in nacionalno vprašanje v letih 1929-1931*. V: *Stiplovškov zbornik*. Ljubljana 2005, str. 179-188; isti: *Slovenski liberalci in narodno vprašanje v letih 1931-1933*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2006, št. 1 (dalje Perovšek, *Slovenski liberalci in narodno vprašanje 1931-1933*), str. 255-276. O unitaristični in centralistični politiki slovenskih liberalcev v prvem desetletju po nastanku jugoslovanske države gl. isti: *Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929*. Ljubljana 1996, str. 112-201, 238-284.

¹⁴ Podrobneje o tem gl. Ivo Grahor: *Življenje in smrt*. Ljubljana 1968, str. 323-334; Lojze Ude: *Slovinci in jugoslovanska skupnost*. Maribor 1972, str. 274-289; France Filipič: *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919-1939*, 2. knjiga. Ljubljana 1981 (dalje Filipič, *Poglavja*, 2), str. 375-377; Pleterski, *Študije*, str. 372, 373; Edvard Kardelj: *Zbrana dela*, 1. knjiga. Ljubljana 1989 (dalje Kardelj, *Zbrana dela*, 1), str. 46-85; Lilijana Trampuž: *Odmevi na komunistično revijo Književnost v sočasnem tisku*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1992, št. 1-2, str. 51, 52, 55; ista: *Polemika o narodu v slovenskem tisku leta 1932*. V: *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana 2008, str. 281-294; Janko Prunk: *Slovenski narodni vzpon : narodna politika 1768-1992*. Ljubljana 1992 (dalje Prunk, *Slovenski narodni vzpon*), str. 258-261; isti: *Idejnopolični nazor Edvarda Kardelja v okviru evropskega socializma*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1997, št. 2, str. 105; Bernard Rajh: *Božidar Borko med ilirizmom in jugoslovanstvom*. V: *Borkov zbornik: referati s simpozija*. Maribor 1996 (dalje Borkov zbornik), str. 366-368; Ervin Dolenc: *Med slovenstvom in jugoslovanstvom : Borko in kulturna politika med dvema svetovnima vojnama*. V: *Borkov zbornik*, str. 388-390; isti, »Kulturni problem slovenstva«. V: *Slovenska novejša zgodovina*, str. 342-345; isti, *Slovenska ali jugoslovanska kultura?*, prav tam, str. 423; Perovšek, *Slovenski liberalci in narodno vprašanje 1931-1933*, str. 263-266.

¹⁵ Dolenc, *Slovenska ali jugoslovanska kultura?*, str. 423. - O narodno unitarističnemu in centralističnemu značaju kraljeve diktature gl. Jurij Perovšek: *Značaj kraljeve diktature*. V: *Slovenska novejša zgodovina*, str. 321-327.

¹⁶ Pleterski, *Študije*, str. 314.

koristna«. Slovensko narodno stališče je po njegovem trdnem prepričanju imelo »vse znake idej, ki morajo prodreti, ki res lahko poženo korenine tudi v širokih ljudskih plasteh in ki ne životarijo samo v ideologijah strankarjev in na trpežnem papirju njihovih glasil«. ¹⁷

Jedro Vidmarjeve knjižice je bilo strnjeno v opozorilu, da žrtvovanje slovenstva v prid jugoslovanstvu v ničemer ne bi koristilo jugoslovanski državi. »Jugoslavija ne bi postala zaradi te težke žrtve ne trdnejša v notranjosti, ne mogočnejša na zunaj, zakaj notranjo trdnost daje vsaki narodno še tako pisano sestavljeni državi samo zavest državljanov, da žive zadovoljno in svobodno, zunanjo moč pa njihova volja, ki naravno izvira iz tega občutka, za vsako ceno ohraniti državno tvorbo, ki izpolnjuje njihove potrebe in jim daje vse elementarne pravice, ne da bi od njih zahtevala kaj nečastnega ali protinaravnega. Ona zavest in ta volja in pa moralno zdravje prebivalstva, to so temelji državne moči.« ¹⁸ In namesto, da bi Slovenci z odstopom od svoje narodnosti storili nemoralno dejanje in škodili državi, saj je moralno zdravje temelj državne moči, ¹⁹ je, kot je poudaril, »naša dolžnost, sprejeti odmerjeno nam usodo in pogumno stremeti in delati za kulturni smoter, ki je vsebovan in nakazan v našem posebnem narodnem značaju«. ²⁰ Vidmar, ki je narodnost razumel »kot posebno, samo enemu ljudstvu svojsko notranjo urejenost«, kulturo pa kot pglavitno in osrednjo vsebino narodnega življenja, je poslanstvo Slovencev kot posebnega naroda videl v nadaljnjem samozavestnem razvoju njegove kulture. ²¹ Ta zgodovinska naloga Slovencev je bila po njegovem poudarku še toliko bolj pomembna, ker je nastopila v času, v katerem je v Evropi vzniknila »pomlad malih narodov. Bodoči zgodovinar bo po tem pojavu morda imenoval vso našo dobo, kajti poleg socialnega boja, s katerim je to kulturno osvobajanje malih narodov v tesni zvezi - kajti vsi smo hkratu tudi siromašni narodi -, je nedvomno ta pokret malih narodov najvažnejši proces današnjega dne.« ²² V njem naj Slovenija postane, »kar je po svoji prelepi naravi - hram lepote in duha. Strnili bomo v svojih umetnostih najdragocenejša umetniška dognanja svojih velikih sosedov in jih prekrasili s svojo duhovnostjo, kakor je to storil Prešeren v liriki. Ustvarili bomo na svojih tleh nove Atene ali novo Florenco.« ²³ Pri tem naj Slovence vodi zavest, da »narodnost je in bo ostala osnova vsake bodoče preuredbe sveta. Čim večje stvari se gode in se bodo godile na evropski celini, tem jasnejša mora biti naša zavest, tem bolj je potrebno, da postanemo čvrsto strnjena enota brez notranjega razdora in da izločimo iz naše duševnosti vso malodušnost, ki je dediščina naše tisočletne odvisnosti.« ²⁴

Vidmarjevo knjigo je s komunistične strani kritično obravnaval takrat triindvajsetletni Edvard Kardelj, ki je ob tej priložnosti javno predstavil poglede slovenskih komunistov na (slovenski) nacionalni problem. Pod psevdonimom Tone Brodar je v legalni komunistični reviji Književnost objavil razpravo Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje, ki je v petih nadaljevanjih izšla v letih 1932-

¹⁷ Josip Vidmar: Kulturni problem slovenstva. Tiskovna zadruga, Ljubljana 1932, str. 5, 7.

¹⁸ Prav tam, str. 86-87.

¹⁹ Prav tam, str. 44-48, 90-91.

²⁰ Prav tam, str. 91.

²¹ Prav tam, str. 35-36, 49, 91-92.

²² Prav tam, str. 90.

²³ Prav tam, str. 92.

²⁴ Prav tam, str. 8.

1933. Kardelj je v svoji razpravi Vidmarju očital »metafizično statično pojmovanje sveta«,²⁵ to je obravnavo problema slovenstva ločeno od političnih in gospodarskih vprašanj slovenskega naroda.²⁶ Taka obravnava, ki ne vidi materialne podlage ideološkega dogajanja, je bila po Kardeljevem poudarku reakcionarna,²⁷ saj naj bi bil narod »edinole produkt socialnih razmer«,²⁸ (slovensko) narodno vprašanje pa zato socialni in ne kulturni problem.²⁹ Kardelj je svojo trditev utemeljil skozi marksistično razumevanje naroda³⁰ in pri tem kot glavno vsebino naroda in njegove zgodovinske dinamike opredelil trg oziroma razvoj produkcijskih sil. Narodno čustvo in z njim povezana duhovno eksistencialna razsežnost nacionalnega fenomena sta bila zanj drugotnega pomena.

Kardeljev marksistični pogled na vprašanje naroda je izhajal iz opozorila, da »narod ne more biti produkt zavedne človeške volje, kajti to bi pomenilo pripisovati človeškemu duhu metafizično moč tvorjenja ideoloških form izven časa in razmer, niti produkt prirode, ker bi to bila redukcija naroda na pojem rase«. ³¹ Znanstveno razumevanje naroda namreč pokaže, da je narod zgodovinski pojav, ki se je oblikoval v procesu prodiranja kapitalizma.³² »V okviru fevdalizma se je razvijal nov razred - meščanstvo, ki je v svoji težnji po razširjenju fevdalnih provincialnih meja (kar je bilo nujen predpogoj razvoja meščanskega razreda) postal nosilec narodnostne ideje. V momentu, ko so nastale take produkcijske razmere, da so mogle zajeti v skupnosti ekonomskih interesov celo etnografsko edinico, se je rodil narod. Tako skupnost, tako ekonomsko povezanost je moglo ustvariti šele meščanstvo s svojimi zahtevami po svobodi konkurence, trgovine in industrije in s svojo ideološko borbo za razširjenje ozkih fevdalnih obzorij.«³³ Pri tem so bile kulturne zahteve le »orožje nacionalnih borb. One so delni cilji, ki so mobilizirali množice v bojih za končni cilj - nacionalno državo, ki je bila predpogoj svobodnega razvoja kapitalizma.«³⁴ Na podlagi teh spoznavnih kriterijev se je nato Kardelj neposredno navezal na znano Stalinovo opredelitev naroda in ga označil kot zgodovinsko nastalo skupnost jezika, ozemlja, gospodarske povezanosti in psihične konstitucije, ki se izraža v skupnosti kulture.³⁵

Kardelj je v nadaljevanju razprave posebej opozoril na zgodovinske posledice razvoja »nacionalizma« v samostojnih nacionalnih državah. Ker narodno problematiko pogojuje razvoj proizvodjalnih sil, je nacionalna država zaradi zaščite no-

²⁵ Kardelj, Zbrana dela, 1, str. 50. Gl. tudi str. 49, 53, 56, 59, 67.

²⁶ Prav tam, str. 49.

²⁷ Prav tam, str. 51, 84-85. - Kot opozarja France Filipič, je znaten del Kardeljevega prispevka kazal »sledove vehementne politične zagnanosti v zavračanju različnih Vidmarjevih stališč«, čeprav se »tok razpravljanja od poglavja do poglavja postopoma umirja in vedno bolj prerašča v znanstveno organizirano raziskavo o zgodovinskem razvoju slovenskega naroda s poudarkom na tistih obdobjih, ki so bistvena za njegovo nacionalno in socialno osveščanje«. (Filipič, Poglavlja, 2, str. 376; gl. tudi op. 23 na tej strani.)

²⁸ Prav tam, str. 59.

²⁹ Prav tam, str. 85. Gl. tudi str. 80.

³⁰ O marksističnem razumevanju naroda gl. Rudi Rizman: Marksizem in nacionalno vprašanje : razvoj temeljnih koncepcij o narodu v marksistični družbeni misli. Ljubljana 1980 (dalje Rizman, Marksizem in nacionalno vprašanje).

³¹ Kardelj, Zbrana dela, 1, str. 59.

³² Prav tam, str. 66, 63.

³³ Prav tam, str. 64.

³⁴ Prav tam, str. 74.

³⁵ Prav tam, str. 65.

tranjega trga pred tujo konkurenco rodila nacionalni šovinizem, težnja po razširitvi domačega trga pa je posamezne države privedla v kolonialistično in imperialistično politiko, nato pa še v fašizem. Ideja narodne svobode in enakopravnosti, ki jo je v zgodnji stopnji kapitalizma razvilo meščanstvo, se je sprevrgla v svoje nasprotje - v ideologijo nacionalnega zatiranja. »V razvoju nacionalizma moremo torej razlikovati dve fazi: fazo progresivnega nacionalizma v zgodnji mladosti kapitalizma, ki ga označuje njegova revolucionarna borba proti fevdalizmu in gospodarski ter politični hegemoniji vladajočega naroda za popolno enakopravnost vseh narodov, in fazo deformiranega reakcionarnega nacionalizma v dobi zrelega kapitalizma - fašizma - ki ga označuje imperialistična politika in negacija pravice do samoodločbe slehernega naroda.«³⁶

V sklepnem delu razprave je Kardelj obravnaval slovenski nacionalni problem. V svoji razčlembi nacionalne politike slovenskega meščanstva po letu 1848, ko je s programom Združene Slovenije »v zgodovinsko areno /.../ vstopil nov - slovenski narod«, je poudaril, da so se tedanji nacionalni boji, kljub temu da je bila njihova podlaga izrazito gospodarska, »odigravali skoraj izključno v družbeni nadstavbi. Izživljali so se na videz le v bojih za narodne šole, za ulične napise v slovenskem jeziku, za uradovanje v domačem jeziku, za slovensko gledališče in univerzo ter podobne kulturne drobtine, dočim je bila zahteva po Zedinjeni Sloveniji sramotljivo postavljena nekako bolj od daleč.« Boj za drobtine, ki je bil izraz gospodarske šibkosti slovenskega naroda in njegovega meščanstva, je bil glavna značilnost slovenske nacionalne politike do svetovne vojne in tudi danes je »ves boj za slovenstvo le smešna zveržena senca pravega boja«. Ideja naroda ima namreč družbeno napredno vsebino le kot »bojevno sredstvo v borbi za socialno osvobojenje človeštva«. Postala je »orožje progresivnega proletariata za njegovo ekonomsko, socialno in kulturno osvoboditev«. In ker je pravico vsakega naroda do samoodločbe ter samostojnega in svobodnega življenja mogoče izbojevati le z vztrajnim bojem delovnega ljudstva, se kot hegemon v tem boju vedno bolj uveljavlja proletarijat. Zato je Vidmarjev Kulturni problem slovenstva »poizkus degradacije glavnega vprašanja na stranskega in postavljanje postranskega vprašanja v center«, ki bo ostal »le dokument oportunitizma slovenskega malomeščanstva«. ³⁷ Kljub tem besedam pa je Kardelj Vidmarju priznaval slovensko narodno emancipacijsko stališče. Opozoril je, da njegova kritika ni bila uperjena proti cilju, ki ga je imel Vidmar pred seboj, pač pa proti načinu, kako je le-ta obravnaval nacionalni problem.³⁸

³⁶ Prav tam, str. 75, 76.

³⁷ Prav tam, str. 78, 79, 81-85.

³⁸ Prav tam, str. 84, 85. - Kasneje, po skupni izkušnji Osvobodilne fronte slovenskega naroda in *tovarišiji* med drugo svetovno vojno, je Kardelj ob rob svoje ocene v Književnosti zapisal: »In čeprav se marksisti takrat nismo strinjali z določenimi teoretičnimi tezami Vidmarjeve razprave, smo jo s stališča idejnih in političnih premikov v slovenski družbi ocenjevali kot pomemben progresivni dogodek. A zlasti še zaradi tega, ker je nakazoval nove možnosti za povezovanje revolucionarnega delavskega gibanja s tisto aktivnostjo demokratične in progresivne slovenske inteligence, ki se je zavzemala za osvoboditev in združitev slovenskega naroda.« (Edvard Kardelj: Josip Vidmar in naša revolucija. V: Josip Vidmar. Ljubljana 1975, str. 8.)

* * *

V istem času, ko je v Književnosti izhajalo Kardeljevo Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje, je daljše besedilo o slovenskem narodnem vprašanju pripravil tudi Dragotin Gustinčič. K pisanju so ga vzpodbudile znane Punktacije nekdanje Slovenske ljudske stranke (SLS) iz konca leta 1932, v katerih je le-ta zahtevala združitev slovenskega naroda ter enakopraven in samostojen položaj slovenske državno pravne enote v demokratično preurejeni jugoslovanski državni skupnosti.³⁹ Besedilo, ki ga je naslovil Narodni problem Slovencev in Dr. Koroščeve punktacije, je Gustinčič končal aprila 1933, nastalo pa je v Moskvi, kamor se je maja 1931 umaknil pred preganjanjem jugoslovanskih oblasti. Poleg Gustinčiča so v letu 1933 slovensko narodno vprašanje preučevali tudi drugi vidni slovenski komunisti, ki so delovali v tujini. V Moskvi še Ivan Regent in Karel Hudomalj, na Dunaju pa Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, ki je bil z Gustinčičem, Regentom in Hudomaljem v pismenem stiku.⁴⁰ Besedilo o punktacijah SLS, ki so bile »eden najbolj radikalnih in jasnih slov. narodno političnih programov v Jugoslaviji med vojnama«,⁴¹ je Gustinčič nameraval objaviti v posebni brošuri, a do tega nato ni prišlo.⁴²

Izhodiščni poudarek Gustinčičevega Narodnega problema Slovencev in Dr. Koroščevih punktacij je veljal družbeno gospodarskemu, narodno političnemu in idejnemu značaju SLS. Gustinčič je zagovarjal tezo, da je SLS po prvi svetovni vojni izgubila svoj kmečki značaj, saj je v letih 1918-1919, ko je imela največ politične moči, v svojih vrstah zbrala večinski delež slovenskega kapitala. Ustvarila ga je s prisvojitvijo vojnega materiala umikajoče se soške armade, valutnim verižništvom, nacionalizacijo tujih tovarn in podjetij, sekvestrom tujega veleposestva ter izkoriščanjem inflacije in visoke konjunktore v lesni trgovini. Na spremembo njene socialne strukture je vplivalo tudi izkoriščanje malega kmečkega kapitala, organi-

³⁹ Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Rokopisna zbirka, s. f. 312, fasc. 1-9, Letaki do 1937. - O t. i. Ljubljanskih oziroma Koroščevih punktacijah gl. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 261-262; Jurij Perovšek: Punktacije SLS. V: Slovenska novejša zgodovina, str. 339-342; Jure Gašparič: SLS pod kraljevo diktaturo : diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929-1935. Ljubljana 2007 (dalje Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo), str. 164-178.

⁴⁰ Pleterski, Študije, str. 372. O tem gl. tudi Filipič, Poglavlja, 2, str. 114-116. - Kuharjeva obravnava slovenskega narodnega vprašanja je bila povezana z delovanjem posebne komisije, ki jo je za njegovo preučitev v drugi polovici leta 1932 oblikovalo začasno vodstvo KPJ na Dunaju. Komisijo je najprej vodil Aleš Bebler, potem pa Lovro Kuhar. (Filipič, Poglavlja, 2, str. 377, op. 25.)

⁴¹ Janko Prunk: Punktacije. V: Enciklopedija Slovenije, 10. Ljubljana 1996, str. 17. - Kot zanimivost ob tej priložnosti opozarjam na oceno, ki jo je konec tridesetih let o punktacijah SLS oblikoval eden od pobudnikov komunističnega gibanja v Sloveniji, ing. Anton Štebi. Štebi je sredi dvajsetih let sicer opustil zveze s KPJ, v drugi polovici tridesetih let pa je podprl ljudsko frontno gibanje in se leta 1939 pridružil Zvezi delovnega ljudstva Slovenije, v kateri so prevladujoč vpliv imeli komunisti. O punktacijah je leta 1939 zapisal naslednje: »To so jasne in v resnici slovenske besede, katere mora sleherni - brez razlike svetovnega nazora - sprejeti za svoje in katere so v skladu z odločitvijo slovenskega naroda ob prevratu (leta 1918 - op. J. P.). Žalibog so te besede držale le pičli dve leti, in že ob volitvah 1935. leta so bile zavržene od večine tedanje močne SLS, ki se je pozneje tudi otresla svojega slovenskega naziva in iz oportunističnih nagibov prestopila v Jugoslovansko Radikalno Zajednico.« (Ing. A. Štebi: 29. oktober. Maribor, Slovenski tisk v Mariboru, Ljubljana 1939, str. 43-44.)

⁴² ARS, fond Gustinčič Dragotin (AS 1667), t. e. 1, fasc. 1, ing. D. Gustinčič: Komentar k dopisovanju med Prežihovim in D. Gustinčičem o sporu glede značaja slovenskih političnih strank. Oktobar 1963 (dalje Gustinčič, Komentar k dopisovanju), str. 20. - Gustinčičevo besedilo o punktacijah SLS gl. prav tam, Anin (Dragotin Gustinčič): Narodni problem Slovencev in Dr. Koroščeve punktacije (dalje Gustinčič, Narodni problem Slovencev in Koroščeve punktacije).

ziranega v strankinih denarnih zadrugah. Gustinčič je sicer ocenjeval, da se SLS na podeželju še vedno opira na kmečke magnate in z njihovo pomočjo obvladuje množice revnih kmetov, »toda ona nastopa po svetovni vojni z močnimi denarnimi zavodi, njeni pristaši so postali močni fabrikantje in podjetniki, njeni politični voditelji so soudeleženi na celi vrsti akcijskih družb in vsled novo nastale situacije se je v prvih povojnih letih zatekel pod njeno okrilje tudi ves bivši nemški in francoski kapital v jugoslovanskem delu Slovenije«. SLS je tako »glavna, najmočnejša in najboljša organizirana kapitalistična stranka v jugoslovanski Sloveniji«. ⁴³ Kot kapitalistična stranka pa ne more voditi boja za rešitev slovenskega narodnega vprašanja, saj je zaradi svojih razrednih interesov, to je nemotenega gospodarskega izkoriščanja Slovenije in slovenskega delovnega ljudstva, vedno pripravljena zatajiti svoje avtonomistične in federalistične zahteve in iti »čez drn in strn« z velikosrbsko centralistično hegemonijo in beograjskim fašističnim režimom. ⁴⁴ T. i. Koroščeve punktacije so zato »prazna parola za klerikalno mobilizacijo slovenskih delovnih množic v trenutku, ko raste njihov revolucionarni razmah«. ⁴⁵ Ob tem se je Gustinčič oprl še na kulturno bojno stališče, ki je že dalj časa spremljalo predvsem slovensko liberalno politiko. »Samo katoliška Cerkev in SLS kot njeno politično orodje,« je zapisal, »lahko v isti sapi zanika(ta) in povdarja(ta) narodnost. Oboje je pravilno: vse po trenutni potrebi. Če je potrebno zanikati narodnost, jo zanika(ta), ker je (Cerkev - op. J. P.) po svojem temelju univerzalistična, vseobča, in če zahteva politični trenutek naglaševanje nacionalizma, ga obeša SLS na veliki zvon. Vse je dobro in prav - samo če utrjuje nadvlado Cerkve, nadvlado njenega reakcionarnega sistema, njenega socialnega nazadnjaštva.« ⁴⁶

Skladno z marksistično doktrino, da je »slovenski narodni problem /.../ problem razrednega boja slovenskega delovnega ljudstva«, ⁴⁷ je Gustinčič poudaril, da lahko narodno svobodo slovenskega ljudstva zagotovi le revolucionarno uničenje velikosrbske vojaško fašistične diktature in tistih kapitalističnih skupin, ki v Sloveniji predstavljajo njeno glavno oporo. To sta predvsem SLS oziroma klerikalno nacionalno gibanje, zato se mora slovensko delovno ljudstvo »odločno boriti proti reakcionarni fašistični rešitvi slovenskega narodnega vprašanja pod klerikalno zastavo«. Prav tako se morajo tudi slovenski delavci v tujini, ki želijo, da se reši slovenski nacionalni problem, najodločnejše boriti »proti slovenskim duhovnikom, ki vas zalezujejo in zapeljujejo od resničnega boja proti fašizmu! Boj brez premirja proti SLS kot glavnemu stebri fašizma v Sloveniji!« ⁴⁸

Po Gustinčiču je edino možno rešitev slovenskega narodnega vprašanja pomenila vzpostavitev neodvisne združene slovenske delavsko kmečke republike, ki bi vstopila v tisto prostovoljno zvezo svobodnih federativnih držav, »katero bo ona

⁴³ Gustinčič, Narodni problem Slovencev in Koroščeve punktacije, str. 7, 12-13, 14. - O družbeno gospodarskem programu SLS po prvi svetovni vojni in njegovi dejansko protikapitalistični ter socialno reformni vsebini gl. Jurij Perovšek: »V zaželjeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918-1941. Ljubljana 2009, str. 209-210; isti, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS : 1918-1929. Ljubljana 1998, str. 65-74, 84-86. Gl. tudi Zdenko Čepič: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji : 1945-1948. Maribor 1995, str. 31-32, 34, 35-38.

⁴⁴ Gustinčič, Narodni problem Slovencev in Koroščeve punktacije, str. 19-41, 47, 48, 54-56, 61.

⁴⁵ Prav tam, str. 25.

⁴⁶ Prav tam, str. 65.

⁴⁷ Prav tam, str. 53.

⁴⁸ Prav tam, str. 6, 69.

spoznala za svojim interesom najbolj odgovarjajočo«. Iz nje bi lahko tudi izstopila, če bi se pokazalo, da je za slovensko delovno ljudstvo neustrezna ali celo škodljiva. To načelo bi veljalo tudi za pripadnike drugih narodov, ki bi živeli v Sloveniji. Zagotovljena bi jim bila gospodarska in kulturna avtonomija, iz slovenske delavske kmečke republike pa bi lahko izstopili, če bi to želeli. V slovenski delavsko kmečki republiki, ustvarjeni »z orožjem v roki«, bi bili združeni vsi Slovenci, zato je Gustinčič opozoril, da je pot do njenega oblikovanja samo ena: zrušitev fašistične Jugoslavije, fašistične Italije in fašistične Avstrije ter zavezništvo vseh revolucionarnih sil, ki rušijo te države. Popolna rešitev slovenskega narodnega vprašanja je torej možna samo na revolucionaren način. Gustinčič je to prepričanje izrazil tudi v vrednotenju nacionalne države. Opozoril je, da slovensko ljudstvo svoje države ne bo ustvarilo zaradi države same, pač pa zato, da dobi »instrument, s katerim se bo polastilo vse oblasti na svojem ozemlju«. Tako bo lahko izveden radikalen družbeni in politični preobrat, v Združeni Sloveniji pa »ne bodo vladali kapitalisti, veleposestniki, kulaki, popje in njihovi advokatje, temveč slovensko delovno ljudstvo«. ⁴⁹

Kar zadeva politično vlogo SLS. V nasprotju z Gustinčičem so komunisti, ki so delovali v tujini, v presojanju slovenskega narodnega vprašanja zagovarjali različna stališča. Tako je Lovro Kuhar v svoji oceni narodnega položaja Slovencev v jugoslovanski državi opozarjal predvsem na raznarodovalni pritisk velikosrbske diktature, ki je »najneposrednejša sovražnica« slovenskega naroda. To oceno je poudaril v brošuri Boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda : program in zahteve Slovenskega Nacionalnega Revolucionarnega Gibanja (SNR), ki je decembra 1933 izšla na Dunaju. ⁵⁰ Sicer pa je o narodno avtonomističnih zahtevah SLS menil, da služijo le kot politični vetrokaz. To so pokazale tudi Koroščeve punktacije, »manever, s katerim hoče vodstvo stranke spet zadobiti izgubljeno zaupanje /.../ množic. Z radikalnimi frazami hoče zajeti odtok lastnih pristašev na pot revolucionarnega boja proti vojaško-fašistični diktaturi«. Izvedba punktacij bi zato pomenila samo sporazum z velikosrbsko monarhijo, po katerem bi se »odkrita velesrbska nadvlada spremenila samo v nekoliko bolj zabrisano, vse drugo pa bi se nadaljevalo kakor do sedaj, samo v spremenjeni obliki«. ⁵¹

Kuhar v SLS ni videl dejavnika, ki bi lahko rešil slovenski nacionalni problem. Kljub temu pa se je dobro zavedal, da mora KPJ v svoji nacionalni politiki upoštevati njen družbeni in politični vpliv. Na to je pred objavo brošure Boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda večkrat opozoril v obširnem dopisovanju z Dragotinom Gustinčičem, ki je med njima potekalo večino leta 1933; dopisovalca sta ostala v stiku tudi v kasnejših letih. ⁵² Bistvo Kuharjevih opozoril je bilo, da je stališče, po katerem naj bi bila prvi in glavni nasprotnik komunistov SLS »danes politično nevzdržljivo. Poglej samo situacijo!« je pisal Gustinčiču 12. junija 1933. »Pristaši in somišljeniki SLS se danes v Sloveniji preganjajo v masah, mečejo se v zapore, *kaplani se gonijo zvezani* v verige skupaj s komunisti in drugimi revolucionarji skozi mesta, vojaškofašistična diktatura prehaja k odkritemu zati-

⁴⁹ Prav tam, str. 41, 42-44, 50, 54, 58, 59.

⁵⁰ Lovro Kuhar - Prežihov Voranc: Zbrano delo, 10 knjiga. Ljubljana 1983 (dalje Kuhar, Zbrano delo, 10), str. 18.

⁵¹ Prav tam, str. 20, 25.

⁵² Dopisovanje med Kuharjem in Gustinčičem gl. v ARS, AS 1667, t. e. 1, fasc. 1.

ranju in raznarodovanju slovenskega naroda, /.../ mi pa naj v taki situaciji izdamo geslo: *Naši največji sovražniki so klerikalci!* Tako sem te vsaj razumel! /.../ Diktatura je danes osovražena do mozga od ogromne večine slovenskega naroda, v katerem vrejo znaki vidnega odpora. Ako hočemo to razpoloženje izkoristiti, kanalizirati v naš tok, moramo na vsak način naperiti boj v prvi vrsti proti v. f. diktaturi in njenim predstavnikom v Sloveniji /.../. *S tem pa ni rečeno,*« je nadaljeval, *»da se mi boja proti SLS in drugim goljufivim strankam odpovedujemo!* Ne, mi moramo hkrati in z neumorno oostrostjo voditi boj razkrinkavanja izdajalske SLS in njene kapitalistične vloge.« Zrušitev diktature torej vodi tudi k zrušitvi SLS. V tem boju pa je treba »razlikovati med vodstvom SLS in med široko maso, ki še stoji pod njenim tradicionalnim ter org.(anizacijskim) vplivom«.53 Po zrušitvi diktature bodo namreč morali komunisti množice osvoboditi iluzij o SLS in jih popeljati v boj proti njej.54

Enaka stališča kot Kuhar je v vprašanju glavnega nasprotnika v nacionalnem boju KPJ zagovarjal tudi Ivan Regent,55 medtem ko je Karel Hudomalj nasprotoval opredeljevanju SLS kot fašistične, »ker bi taka opredelitev *sedaj* samo škodovala«.56 V nasprotju z njimi pa je Gustinčič vztrajno poudarjal ostro ideološko stališče, da je glavni nasprotnik KPJ in slovenskega naroda SLS, in zagovarjal stališča, ki jih je o njej oblikoval že v besedilu o Koroščevih punktacijah.57 Kot je leta 1963 zapisal v Komentarju k dopisovanju z Lovrom Kuharjem, je stal za omenjeno »karakteristiko SLS sam do kraja«.58

53 ARS, AS 1667, t. e. 1, fasc. 1, pismo Lovra Kuharja Dragotinu Gustinčiču z dne 12. 6. 1933, str. 1.

54 Prav tam, pismo Lovra Kuharja Dragotinu Gustinčiču z dne 10. in 14. 10. 1933, str. 2-3. - Kuhar in Gustinčič sta se razhajala tudi v pogledih na vprašanje samoodločbe, vloge Trsta v slovenskem gospodarskem življenju, ter v pogledih na vprašanje obsega slovenskega ozemlja oziroma njegovih mej. O tem sta leta 1934 vodila polemiko v reviji *Lo Stato operaio* (Država dela). Gl. Alenka Nedog: O nastanku izjave treh komunističnih strank v slovenskem narodnem vprašanju. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1967, št. 1-2, (dalje Nedog, O nastanku izjave treh komunističnih strank), str. 373.

55 ARS, AS 1667, t. e. 1, fasc. 1, Regentov projekt resolucije za narodno-revolucionarno delo v Sloveniji Kje je naš glavni sovražnik in kako ga zgrabit?, str. 1, 3. - Regent je sprva soglašal z ocenami, ki jih je Gustinčič zagovarjal o SLS. To se je pokazalo ob pripravi besedila Projekt der Thesen zur wirtschaftlichen und politischen Lage in Slowenien (Projekt Tez h gospodarskemu in političnemu položaju v Sloveniji), ki ga je v začetku leta 1933 napisal Gustinčič, njegova končna oblika pa je nastala po skupni vsebinski obravnavi, v kateri so sodelovali Gustinčič, Regent in Hudomalj. (Stališča o SLS v omenjenem Projektu tez gl. v ARS, AS 1667, t. e. 1, fasc. 1, Projekt der Thesen zur wirtschaftlichen und politischen Lage in Slowenien /dalje Projekt der Thesen /, str. 10-11, 14-16). Regent je nato svoje ocene o SLS spremenil, kar mu je Gustinčič zameril. Kasneje je zapisal, da ga je Regent »pustil na cedilu. Hudomalj pa je bil kmalu po sestavi 'Tez' odšel iz Moskve in ne vem, kakšno stališče je potem zavzel.« Gustinčič je ob tej priložnosti tudi zapisal, da »med nami tremi v marsikaterem vprašanju ni bilo enotnih pogledov«. (Gustinčič, Komentar k dopisovanju, str. 6, 2.)

56 ARS, AS 1667, t. e. 1, fasc. 1, pismo Karla Hudomalja Dragotinu Gustinčiču z dne 1. 2. 1933, str. 2.

57 Prav tam, koncept pisma Dragotina Gustinčiča Lovru Kuharju z dne 23. 5. 1933, koncept pisma Dragotina Gustinčiča Lovru Kuharju z dne 25. 7. 1933, koncept pisma Dragotina Gustinčiča Lovru Kuharju z dne 12. 8. 1933, pismo Dragotina Gustinčiča Lovru Kuharju z dne 13. 9. 1933, Projekt der Thesen, str. 10-11, 14-16.

58 Gustinčič, Komentar k dopisovanju, str. 6. - Svoja stališča o SLS je Gustinčič ponovil tudi sredi tridesetih let, ko je napisal obsežnejše besedilo *Zur Analyse der bürgerlichen Parteien der Slowenen* (K analizi slovenskih meščanskih strank). O tem gl. ARS, AS 1667, t. e. 1, fasc. 1, Dragotin Gustinčič: *Zur Analyse der bürgerlichen Parteien der Slowenen*.

Čeprav je vprašanje odnosa KPJ do SLS zaposlilo precej idejne in politične misli slovenskih komunistov v tujini, pa je njihova glavna pozornost veljala drugim temeljnim prvinam nacionalne politike revolucionarne delavske stranke. Tako je tudi Lovro Kuhar v svoji brošuri *Boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda*, ki jo je napisal po nalogu Centralnega komiteja KPJ (CK KPJ),⁵⁹ podrobno opozoril na nacionalno, gospodarsko, socialno, kulturno in politično zatiranje slovenskega naroda v Jugoslaviji, Italiji, Avstriji in na Madžarskem.⁶⁰ Poudaril je, da se slovensko meščanstvo in socialna demokracija v nobeni od držav, med katere so razdeljeni Slovenci, ne borita za interese slovenskega naroda.⁶¹ Slovenski nacionalni problem zato lahko reši samo »oživotvorjenje *samoodločbe slovenskega naroda do odcepitve in združitve vseh njegovih delov*«, in sicer tako, »da slovenski narod sam vzame usodo in oblast v svoje roke in si ustanovi *Slovensko delavsko-kmečko republiko*«. O njenih mejah naj bi na podlagi sporazuma s sosednjimi narodi - Hrvati, Italijani, Nemci in Madžari - odločalo slovensko ljudstvo samo. Ob tem bi slovenski narod vsem narodnim manjšinam na svojem ozemlju priznal enakopraven položaj in zagotovil svoboden nacionalni, kulturni in gospodarski razvoj.⁶²

Pot do samostojne slovenske delavske kmečke republike je po Kuharjevem poudarku vodila prek revolucije, to je boja »najširših množic za *vsakdanji kruh, za delo, zemljo in svobodo vse do splošne oborožene vstaje, ki edina lahko zruši oblast tlačiteljev slovenskega naroda*«. ⁶³ Slovenski narod se bo v tem boju osvobodil narodnega in fašističnega zatiranja, gospodarskega izžemanja, socialnega tlačenja kmetov in delavcev, rešil bo stisko zaradi gospodarske krize obubožanih roko-delcev, malih obrtnikov, malih trgovcev in brezposelnih, upošteval pa bo tudi potrebe in interese izseljencev.⁶⁴ Boj bo potekal v okviru slovenskega nacionalno revolucionarnega gibanja (gibanje SNR), v katerega se bosta lahko vključila vsak Slovenec ali Slovenka ne glede na politično pripadnost, versko prepričanje in socialni položaj. V njem ne bo mesta le za ozek krog bogatašev, izkoriščevalcev in izdajalcev slovenskega naroda.⁶⁵ Med nalogami gibanja SNR je bil posebej poudarjen tudi boj proti »bajki, da je slovenski narod premajhen, da bi mogel sam s seboj upravljati ali vladati« in »doseči narodno, kulturno in politično osamosvojitvev«. ⁶⁶ Kuhar je v sklepnem delu brošure opredelil še odnos gibanja SNR do revolucionarnih gibanj drugih narodov. Pojasnil je, da bo gibanje SNR za dosego svojih ciljev sodelovalo z vsemi revolucionarnimi gibanji, ki imajo v svojem programu tudi osvoboditev slovenskega naroda in se zanjo borijo. Gibanje SNR ima za svoje zaveznike narodno revolucionarna gibanja drugih zatiranih narodov - Hrvatov, Črnogorcev, Makedoncev, Bolgarov in Južnih Tirolcev, s katerimi bo v najožjem stiku, prav tako pa ima za svojega zaveznika delovno ljudstvo vladajočih narodov, Srbov, Italijanov, Nemcev in Madžarov. Pot in način boja za osvobo-

⁵⁹ Janko Prunk je brošuro tehtno označil za »znamenit in zanimiv nacionalni program slovenskih komunistov« iz leta 1933. - Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 263.

⁶⁰ Kuhar, Zbrano delo, 10, str. 9-18.

⁶¹ Prav tam, str. 19-26.

⁶² Prav tam, str. 32.

⁶³ Prav tam, str. 37.

⁶⁴ Prav tam, str. 32-36.

⁶⁵ Prav tam, str. 36, 39. Gl. tudi str. 30.

⁶⁶ Prav tam, str. 37, 38.

ditev in združitev slovenskega naroda, ki ju je zagovarjal Kuhar, sta bila po njegovem opozorilu edina možnost njegovega preživetja, »*nobeno drugo sredstvo ga ne more rešiti gotove narodne smrti in novega razkosanja v morju grabežljivih imperializmov in fašizmov*«. ⁶⁷

III

Tako kot je bilo leto 1923 ključnega pomena za oblikovanje federativnega nacionalnega programa KPJ, je imelo leto 1933 enak pomen za utemeljitev nove razvojne stopnje v obravnavanju narodnega vprašanja med slovenskimi komunisti. Med komunisti v domovini je to s sociološko zgodovinsko in deloma tudi filozofsko razčlemba narodnega vprašanja pokazal Edvard Kardelj. Komunisti, ki so delovali v tujini, pa so na podlagi novega položaja, v katerem so bili Slovenci po uvedbi diktature, in v skladu s sklepom CK KPJ o obdelavi slovenskega vprašanja, sprejetim januarja 1933, znova korenito pretresli slovenski problem. Poleg obeh brošur, ki sta jih pripravila Gustinčič in Kuhar ter pismenega razpravljanja o slovenskem vprašanju so za KPJ o narodni problematiki oblikovali tudi več obsežnih predlogov resolucijskih besedil: Projekt tez h gospodarskemu in političnemu položaju v Sloveniji, Projekt resolucije o položaju v jugoslovanskem delu Slovenije in nalogah KPJ ter Osnutek strankine resolucije o položaju v Sloveniji in o najbližjih nalogah stranke. Kot smo že opozorili, je Projekt tez h gospodarskemu in političnemu položaju v Sloveniji v začetku leta 1933 pripravil Gustinčič, njihovo besedilo pa so nato Gustinčič, Regent in Hudomalj »v vrsti sestankov naše trojke vsestransko prediskutirali in dopolnili«. ⁶⁸ Na podlagi Tez so nato pripravili Projekt resolucije o položaju v jugoslovanskem delu Slovenije in nalogah KPJ, aprila 1933 pa je svoj Osnutek strankine resolucije o položaju v Sloveniji in o najbližjih nalogah stranke oblikoval še Lovro Kuhar. Ugotovitve omenjenih resolucijskih besedil so bile, da so Slovenci v državah, med katere jih je razdelil versajski imperialistični mir (Jugoslavija, Italija, Avstrija), v težkem gospodarskem in socialnem položaju, poleg tega pa so tudi grobo nacionalno zatirani. V jugoslovanskem delu Slovenije je k temu opazno prispevala z velikosrbskim režimom povezana politika slovenskih meščanskih strank in socialne demokracije. ⁶⁹ Ob teh ugotovitvah je Projekt tez posebej poudaril, da Komunistična partija Italije (KPI), Komunistična partija Avstrije (KPA) in KPJ niso resno obravnavale slovenskega narodnega vprašanja. KPI in KPA sta ga podcenjevali in nanj gledali le »s stališča aritmetične velikosti nacionalne manjšine v njihovi lastni državi«, politika KPJ pa je bila dotlej glede Slovenije neodločna in šablonska. Zato se je SLS posrečil neopazen in neoviran taktičen obrat od centralizma k novemu oblikovanju avtonomističnih zahtev (punktacije). ⁷⁰ Na podlagi teh ocen so Gustinčič, Regent in Hudomalj v Projektu resolucije o položaju v jugoslovanskem delu Slovenije in nalogah KPJ

⁶⁷ Prav tam, str. 38, 40. - O Kuharjevi brošuri Boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda gl. tudi Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 263-265.

⁶⁸ Gustinčič, Komentar k dopisovanju, str. 2.

⁶⁹ Projekt der Thesen, str. 1-22; ARS, AS 1667, t. e. 1, fasc. 1, Projekt resolucije o položaju v jugoslovanskem delu Slovenije in nalogah KPJ (dalje Projekt resolucije o položaju v jugoslovanskem delu Slovenije), str. 1-7; Lovro Kuhar: Osnutek strankine resolucije o položaju v Sloveniji in o najbližjih nalogah stranke (dalje Kuhar, Osnutek strankine resolucije), str. 1-20, 23-24.

⁷⁰ Projekt der Thesen, str. 27, 23.

opozorili, da morajo komunisti skozi kritiko gospodarskih, socialnih in narodno političnih razmer okrepiti svoje propagandno in agitacijsko delo med slovenskimi delavskimi in kmečkimi množicami,⁷¹ še pred tem pa so se v Projektu tez zavzeli tudi za obravnavo slovenskega narodnega vprašanja na mednarodni ravni. Projekt je namreč poudaril potrebo po sklicu skupne konference KPJ, KPI in KPA, na kateri bi opredelili jasne smernice v glavnih vprašanjih Slovenije in določili politiko vseh treh partij med Slovenci v Jugoslaviji, Italiji in Avstriji.⁷²

Kar zadeva narodno problematiko v jugoslovanski Sloveniji, je Projekt tez posebej opozoril na splošno narodno emancipacijsko razpoloženje med širokimi ljudskimi množicami in intelektualci, ki slovenskega vprašanja ne postavljajo več »kot jezikovno vprašanje, ampak kot vprašanje svobodne nacionalne države«. Po Projektu je do te spremembe prišlo pod vplivom rešitve nacionalnega vprašanja v Sovjetski zvezi in dejavnosti komunistov v Sloveniji, zato je »staro geslo 'zedinjene Slovenije' znova splošno sprejeto in je dobilo novo revolucionarno vsebino«. ⁷³ O tem je posebej razmišljal Lovro Kuhar, ki je v svojem Osnutku zapisal: »Ni potrebno samo sodelovanje in vodstvo boja za vsakdanje zahteve in proti vsem oblikam nacijskega zatiranja, temveč predpogojno, jasno opredeljeno stališče stranke v slovenskem nacijskem vprašanju kot celotnemu problemu. To stališče mora izvirati iz načela samoodločbe slov. naroda s pravico do odcepitve in s pravico do stvaritve lastne države ter končnega združenja celega slovenskega naroda in njega osvoboditve izpod jarma versajskega miru. Končno obliko državnoopravne koncepcije ni potreba postavljati v ospredje, mora pa se zato s tem v zvezi povdarjati zveza delavsko-kmečkih vlad sosednih narodov ter razjasnjevati oblika te rešitve s pokazovanjem na enako rešitev nacijskega vprašanja v Sovjetski Uniji, tako da se bodo razpršili predsodki meščanskih strank, da slovenski narod vsled njegove maloštevilnosti nima pogojev za lastno upravljanje njegove gospodarske, politične, kulturne in nacijske svobode. To se mora vršiti skladno z kom. strankami onih sosednih dežel, v katerih slovenski narod prebiva.«⁷⁴

Napori, ki so jih leta 1933 slovenski komunisti v tujini vložili v obravnavo narodnega vprašanja, so pokazali zelo dobro poznavanje tedanjega gospodarskega, socialnega, kulturno prosvetnega in narodno političnega položaja Slovencev. Njihove razčlembe gospodarskega tlačenja in izkoriščanja Slovenije, bi - tako kot za kasnejše Kardeljevo poročilo o kmečkem in nacionalnem vprašanju na Goričanski konferenci septembra 1934 pravi Janko Pleterški - prav gotovo še danes bile »važna in zanimiva naloga za naše gospodarsko zgodovinopisje«. ⁷⁵ Zgodovinska vrednost prispevka, ki so ga slovenski komunisti v tujini dali v tedanji obravnavi slovenskega narodnega vprašanja, je, da je bilo v KPJ prvič celovito razčlenjeno. Na tej podlagi sta bili poudarjeni tudi pot in oblika njegove revolucionarne rešitve, to je vzpostavitev samostojne združene delavsko kmečke republike Slovenije, ki bo svobodno odločala o svojem odnosu do drugih revolucionarno preobraženih držav. Opravljene razčlembe so poleg svojega politično teoretskega pomena imele tudi širši družbeni ter politični učinek. Tako je Pokrajinski komite KPJ za Slovenijo (PK KPJ) v prvi polovici maja 1934 poročal, da Kuharjevo brošuro Boj za

⁷¹ Projekt resolucije o položaju v jugoslovanskem delu Slovenije, str. 8.

⁷² Projekt der Thesen, str. 27-29.

⁷³ Prav tam, str. 14.

⁷⁴ Kuhar, Osnutek strankine resolucije, str. 25.

⁷⁵ Pleterški, Študije, str. 316.

osvoboditev in združitvev slovenskega naroda ljudje hlastno bero, da posamezni izvodi potujejo iz rok v roke in da ima veliko vlogo pri rasti revolucionarnega razpoloženja tudi v malomeščanskih krogih. Tudi poročilo PK KPJ z dne 23. julija 1934 omenja Kuharjevo brošuro in pravi, da ima »sploh več uspeha kot pa ga je kdaj koli imela kakšna komunistična brošura«. ⁷⁶ Komunisti, ki so delovali v Sloveniji, so številna navodila, opozorila, kritike in nasvete, ki jim jih je namenilo vodstvo KPJ v tujini za pospeševanje gibanja SNR, prilagodili razmeram v domovini in pri tem dosegli pomembne uspehe. ⁷⁷ »Nacionalno revolucionarna aktivnost Partije se je izražala v sodelovanju z drugimi progresivnimi političnimi strujami in organizacijami v borbi za enakopravnost jugoslovanskih narodov, za priznanje nacionalne individualnosti slovenskega ljudstva in za njegove vsakdanje nacionalne, demokratične, kulturne in druge zahteve.« ⁷⁸ Tudi ustanovitev Ljudske pravice leta 1934, ⁷⁹ legalnega glasila KPJ v Sloveniji, je bila plod prizadevanj komunistov v domovini za širitev gibanja SNR. Gibanje je k tedanjemu narodno političnemu razpoloženju na Slovenskem prispevalo pomemben poudarek, da je za kakršno koli zvezo jugoslovanskih narodov neogiben pogoj prostovoljnost in medsebojno zaupanje in da tega ni mogoče doseči brez najpopolnejšega priznanja pravice do samoodločbe in pravice do odcepitve. Ni pa ostalo prikrito tudi to, da je odcepitev, čeprav jo je gibanje poudarjalo kot nujno, bila vedno mišljena le kot predhodna faza k višji stopnji, k federaciji, teh ali pa še drugih narodov. ⁸⁰

Druga opazna in pomembna posledica obravnave slovenskega narodnega vprašanja med komunisti v tujini pa je bilo njegovo upoštevanje v okviru mednarodnega komunističnega gibanja. Prizadevanje slovenskih komunistov v Moskvi, da bi slovensko vprašanje dobilo tudi mednarodni pomen, ⁸¹ je namreč vodilo k oblikovanju znane Izjave Komunistične Stranke Jugoslavije, Komunistične Stranke Italije in Komunistične Stranke Avstrije k slovenskemu vprašanju iz januarja 1934. ⁸² V Izjavi so se vse tri stranke izrekle za samoodločbo slovenskega naroda s pravico do odcepitve od imperialističnih držav Italije, Jugoslavije in Avstrije ter za njegovo združitvev. Vprašanje okvira bodoče Združene Slovenije je izjava pustila odprto. KPJ, KPA in KPI so se v Izjavi tudi zavezale, da bodo aktivno podprle boj za rešitev slovenskega narodnega vprašanja in se za ta cilj hkrati borile tudi proti lastnemu meščanstvu. ⁸³ Izjava je imela velik programski pomen, saj so z njo skupaj

⁷⁶ Prav tam, str. 312.

⁷⁷ Prav tam, str. 313.

⁷⁸ Edvard Kardelj: Po petindvajsetih letih. Ljubljana 1959 (dalje Kardelj, Po petindvajsetih letih), str. 44.

⁷⁹ Prva številka Ljudske pravice je izšla 5. 10. 1934 v Lendavi. Ljudska pravica je bila septembra 1935 zaplenjena in prepovedana, vnovič pa je izšla 18. 10. 1935 v Ljubljani. 6. 3. 1936 je bila ponovno zaplenjena in prepovedana. Leta 1939 so jo ponovno skušali oživiti v Zagrebu, a je izšla le ena številka. Januarja in februarja 1941 so izšle še tri številke Ljudske pravice. - Djuro Šmicberger: Ljudska pravica. V: Enciklopedija Slovenije, 6. Ljubljana 1992, str. 288.

⁸⁰ Pleterski, Študije, str. 313, 320.

⁸¹ O tem gl. podrobneje Gustinčič, Komentar k dopisovanju, str. 6-7, 12-13.

⁸² Celostno razčlenitev nastanka in pomena Izjave KPJ, KPI in KPA o slovenskem narodnem vprašanju gl. v Nedog, O nastanku izjave treh komunističnih strank, str. 365-383. Besedilo Izjave gl. v Delo, št. 8, julij 1934, Izjava Komunistične Stranke Jugoslavije, Komunistične Stranke Italije in Komunistične Stranke Avstrije k slovenskemu vprašanju.

⁸³ Nedog, O nastanku izjave treh komunističnih strank, str. 379. - Kot je opazil France Filipič, je s tem, ko je Izjava »spregovorila /.../ o boju slovenskega naroda za zedinjenje pod revolucionarnim vodstvom delavskega razreda, /.../ hkrati tudi nakazala pot k realizaciji visoko zastavljenega cilja, poudarjajoč vsakdanji boj proti slehernemu narodnemu zatiranju in prizadevanje za dosego takšnih oko-

s slovenskimi tudi drugi jugoslovanski ter avstrijski in italijanski komunisti prevzeli odgovornost za njeno uresničenje, katerega bistvo sta bili osvoboditev in združitev Slovencev. Končno besedilo Izjave je 11. januarja 1934 sprejel oziroma potrdil Politični sekretariat Izvršnega komiteja Komunistične internacionale (IK KI) in jo marca objavil v svojem glasilu Internationale Presse-Korrespondenz (Inprekorr). Izjavo, datirano z aprilom 1934,⁸⁴ so julija in avgusta 1934 objavila tudi glasila KPJ in KPI Proleter, Delo in Lo Stato operaio, ni pa znano, ali jo je natisnila KPA.⁸⁵ Z obravnavo Izjave treh strank v IK KI in njeno objavo v omenjenih glasilih, zlasti v Inprekorru, je bilo slovensko vprašanje postavljeno pred celotno komunistično gibanje,⁸⁶ Izjava pa je obenem »prva postavila slovensko narodno vprašanje v celoti pred svet«. ⁸⁷ Kot je opozorila Alenka Nedog, pa je zanimivo, »zakaj Komunistična stranka Jugoslavije in po letu 1937 tudi Komunistična stranka Slovenije vse do leta 1941 nista več omenjali izjave v svoji narodnostni politiki. Presenetljivo je namreč že dejstvo, da v referatu o narodnem vprašanju na pokrajinski konferenci KPJ za Slovenijo septembra 1934 - to je dva meseca po objavi Izjave - ta ni več omenjena.« Izjavo je kot velik dogodek junija 1934 omenil le univerzitetni komite KPJ v Ljubljani, načela izjave treh komunističnih strank o slovenskem vprašanju pa je septembra 1934 podprla še slovensko-hrvaška komunistična federacija Julijske Benečije.⁸⁸ Kljub molku, ki je ovil Izjavo treh strank, pa je le-ta imela neposreden vpliv na razvoj komunističnega gibanja v jugoslovanskem delu Slovenije. V okviru CK KPJ, po nekaterih navedbah pa tudi v IK KI,⁸⁹ je namreč »zamisel o samostojni slovenski (komunistični - op. J. P.) stranki nastala v času obsežnih razprav o slovenski narodni problematiki, razprav, ki so se strnile v izjavi treh komunističnih strank«. ⁹⁰ France Filipič ob tem opozarja, da je bilo »zgodovinsko /.../ pogojeno, da se je nastajanje izjave treh strank o samoodločbi slovenskega naroda in njegove pravice do zedinjenja in oblikovanje zamisli o KPS vzporedno odvijalo v bistvu kot dve sestavini enega samega zgodovinskega procesa«. ⁹¹

liščin, v katerih bo slovenski narod lahko svobodno odločal sam o sebi, o svoji združitvi, a ne z diktatom imperialističnih sil. To pa je že bila programska osnova, ki se prevladujoče vpleta v manifest ustanovnega kongresa KPS na Čebinah.« (Filipič, Poglavlja, 2, str. 117.)

⁸⁴ V zvezi z vprašanjem datiranja Izjave Alenka Nedog pojasnjuje, da je politični sekretariat IK KI, potem, ko je Izjavo januarja 1934 potrdil, njeno besedilo poslal vodstvom KPJ, KPI in KPA. Vodstvo KPJ je na seji 26. 4. 1934 ob prisotnosti zastopnika PK KPJ za Slovenijo Vilija Konteja o Izjavi razpravljalo in jo sprejelo. »Iz tega lahko sklepamo, da sta imeli enake sestanke tudi vodstvi KSI in KSA in da je izjava zato datirana z aprilom.« (Nedog, O nastanku izjave treh komunističnih strank, str. 377.)

⁸⁵ Kot v svojih neobjavljenih Spominih piše Dragotin Gustinčič, je Izjava v slovenskem jeziku izšla tudi v reviji Rdeča zvezda, katere edina številka je izšla leta 1934 v Moskvi. Navaja tudi, da je izšla še v francoski izdaji Inprekorra (La Correspondance Internationale, 1934, št. 24-25, str. 472). - Gl. Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti, šk. R 105/II, Dragotin Gustinčič: Spomini, III/II (III. knjiga : moja tretja emigracija, II. poglavje : v Sovjetski zvezi 1932-1936 (dalje Gustinčič, Spomini, III/II), str. 40 in Priloga 1, Izjava Komunističnih strank Jugoslavije, Italije in Avstrije o slovenskem vprašanju, str. 6. O vzrokih, zakaj je izšla le ena številka Rdeče zvezde gl. op. 160. - Na Gustinčičeve Spomine, ki jih hrani Biblioteka SAZU, me je prijateljsko opozoril kolega prof. dr. Peter Vodopivec za kar se mu najlepše zahvaljujem.

⁸⁶ Nedog, O nastanku izjave treh komunističnih strank, str. 380, 377-378.

⁸⁷ Prav tam, str. 382.

⁸⁸ Prav tam, str. 380.

⁸⁹ Prav tam, str. 380-381. O tem podrobneje pišem na str. 41-42 pričujoče razprave.

⁹⁰ Nedog, O nastanku izjave treh komunističnih strank, 380-381. Prim. tudi Pleterski, Študije, str. 317, Filipič, poglavja, 2, str. 117.

⁹¹ Filipič, Poglavlja, 2, str. 117. Prim. tudi Nedog, O nastanku izjave treh komunističnih strank, str. 381.

Vrh vseh teoretsko raziskovalnih in političnih poglobljanj slovenskih komunistov v nacionalno vprašanje, ne le v letu 1933, marveč v celotni prvi polovici tridesetih let, pa je bila velika, dvaindvajset in pol tiskovnih pol obsegajoča knjiga Dragotina Gustinčiča, *Das nationale Problem der Slowenen* (Narodni problem Slovencev).⁹² Knjiga, ki ni doživela objave, predstavlja prvo obsežno zgodovinsko teoretsko in politično obravnavo slovenskega narodnega vprašanja v KPJ oziroma v slovenskem komunističnem gibanju.⁹³ Kot v svojih spominih piše tedanja Gustinčičeva žena Anica Lokar, je Gustinčič svoje delo začel pripravljati že v dvajsetih letih. »Med svojimi številnimi zapori med letoma 1920 in 1931 si je Dragotin Gustinčič vedno izbojeval pravico do samice (kar sicer velja kot slabši pogoj), da bi mogel nemoteno študirati in pisati. Moja glavna naloga pa je bila,« se spominja Lokarjeva, »preskrbeti mu študijski material, tj. knjige, večidel marksistične. V ta namen sem hodila največ v Licejsko knjižnico k takrat tam službujočemu dr. (Joži - op. J. P.) Glonarju, pa tudi k (dr. - op. J. P.) Avgustu Pirjevcu in k različnim znancem, kakor npr. k (ing. Antonu - op. J. P.) Štebiju. To vse mi je vzelo mnogo časa in truda. Toda Dragotinu Gustinčiču je v tistem desetletju uspelo zbrati precej gradiva in skoraj tudi dokončati (delal je na tem še pozneje v SZ) knjigi *Slovensko narodno vprašanje* in *Slovensko kmečko vprašanje*.⁹⁴ V Gustinčičevi knjigi je bilo veliko truda njegove žene. Lokarjeva, ki je rokopis knjige tudi pretipkala,⁹⁵ je namreč Gustinčiču zavestno odvzemala vse materialne skrbi, samo da je mogel nemoteno umsko delati, pisati.⁹⁶

Knjigo *Das nationale Problem der Slowenen* je Gustinčič končal konec leta 1932, spomladi 1933 (po drugih podatkih 17. julija 1933) pa jo je predložil vodstvu KPJ in Balkanskemu sekretariatu Kominterne. Kot pravi v svojih neobjavljenih Spominih, napisanih v letih 1959-1964, je knjigo pripravil zato, ker je bilo »narodno vprašanje v Jugoslaviji /.../ tedaj - kakor znano - najvažnejše vprašanje v naši politiki, obenem pa tudi še vedno zelo slabo razumljeno, zato sem delal z veseljem na teh problemih. Prepričan sem bil, da bom marsikaj pojasnil in krenil na bolje v naši nacionalni politiki s tem svojim delom. Slutil pa sem tudi, da stvar ne pojde lahko in da me čaka še velik boj na tem poprišču in zato sem pisal svojo študijo v nemškem jeziku, da jo v primeru potrebe lahko predložim kakemu internacionalnemu forumu.* To tem bolj, ker sem postavil problem slovenskega

⁹² Celotno delo je v računalniškem prepisu, ki ga je opravil Gustinčičev mlajši sin, Ilija Gustinčič, shranjeno v ARS, AS 1667, t. e. 1, fasc. 2, Ing. Dragotin Gustinčič: *Das nationale Problem der Slowenen*. Moskva ; Ljubljana, 1933, 1993 (dalje Gustinčič, *Das nationale Problem der Slowenen*). En izvod omenjenega prepisa in računalniški prepis Gustinčičeve študije *Prispevek k zgodovini narodnega vprašanja na Balkanu*. Moskva, 1941, Taškent, 1943, Ljubljana, 1958 (dalje Gustinčič, *Prispevek k zgodovini narodnega vprašanja na Balkanu*) je Ilija Gustinčič leta 1993 predal tudi avtorju te razprave. Le-ta je Gustinčičev *Prispevek k zgodovini narodnega vprašanja na Balkanu* 2. 8. 2010 posredoval Arhivu Republike Slovenije (gl. ARS, AS 1667, t. e. 1). - Kar zadeva obseg Gustinčičeve študije *Das nationale Problem der Slowenen*, pripominjam, da v prepisu obsega 195 strani. Kot utemeljeno opozarja Alenka Puhar, pa je dejansko »dolga približno 300 običajnih strani«, saj posamezna stran besedila obsega »okoli 45 vrst«. (Delo, št. 228, 3. 10. 2001, Alenka Puhar: *Skrivnostna knjiga o Slovincih*, ki že sedemdeset let čaka na objavo; dalje Puhar, *Skrivnostna knjiga o Slovincih*).

⁹³ Z izjemo kratkega povzetka nekaterih glavnih poudarkov, na katere je leta 2001 opozorila Alenka Puhar, omenjeno Gustinčičevo delo doslej še ni bilo predstavljeno javnosti. - Puhar, *Skrivnostna knjiga o Slovincih*.

⁹⁴ Anica Lokar: *Od Anice do Ane Antonove*. Ljubljana 2002 (dalje Lokar, *Od Anice do Ane Antonove*), str. 83-84. Prim. tudi str. 104, 138.

⁹⁵ Prav tam, str. 100, 104, 109.

⁹⁶ Prav tam, str. 109.

naroda tako, da se tiče treh strank, KPJ, KPI in KPAv. In da ga morajo reševati in izkoriščati vse te tri stranke koordinirano v svoji politiki.« Zato je pričakoval, da bo njegovo »delo izzvalo potrebno in morda ostro razpravo v vseh treh strankah«. ⁹⁷

Gustinčič je slovenski narodni problem razčlenil v sedmih poglavjih. Po uvodu (Einleitung), v katerem je predstavil slovensko narodno ozemlje, številčno stanje Slovencev (v Jugoslaviji, Italiji, Avstriji in izseljenstvu), njihov gospodarski položaj in osnovne značilnosti zgodovinsko političnega razvoja na Slovenskem do nastopa Habsburške oblasti, ⁹⁸ v prvem poglavju Die nationale Bewegung der Slowenen vor der französischen Revolution bis zum Jahre 1848 (Slovensko narodno gibanje pred Francosko revolucijo do leta 1848) oriše čas od slovenskega narodnega preporoda do oblikovanja programa Združene Slovenije. ⁹⁹ V drugem poglavju, Die nationale Bewegung der Slowenen vom Jahre 1848 bis 1892 (Narodno gibanje Slovencev od leta 1848 do 1892), predstavi ključne značilnosti političnega razvoja v Avstriji oziroma avstrijskem delu Avstro-Ogrske v omenjenem obdobju ter slovensko narodno politiko in gospodarski razvoj v slovenskih deželah do oblikovanja Katoliške narodne stranke in liberalne Narodne stranke v prvi polovici devetdesetih let 19. stoletja. ¹⁰⁰ V tretjem poglavju, Die nationale Frage der Slowenen vor der politischen Differenzierung bis zum Weltkrieg (Narodno vprašanje Slovencev pred politično diferenciacijo do svetovne vojne), opozori na »ločitev duhov« konec osemdesetih let 19. stoletja in nadaljnji politično strankarski razvoj na Slovenskem do obdobja neposredno pred prvo svetovno vojno, ko se je katoliška Slovenska ljudska stranka nasproti liberalni in socialno demokratski stranki utrdila kot nesporno najmočnejši slovenski politični subjekt. ¹⁰¹ Obenem obravnava Mahničovo razumevanje naroda in njegovih pravic ter politično usmeritev Katoliške cerkve v času do svetovne vojne. Gustinčič jo je označil za kapitalistično, nazadnjaško in proavstrijsko, kar sta izražala njena protiruska in protisrbska naravnost ter nasprotovanje narodnim gibanjem južnih Slovanov. ¹⁰² Nadalje spomni na program narodne avtonomije v katoliškem in liberalnem taboru v devetdesetih letih 19. stoletja, oblikovanje trialistične ideje pri Slovencih, zvezo med Vseslovensko ljudsko stranko (VLS) in Hrvaško stranko prava in nastop preporodovcev. Ob tem opozarja na bistvene značilnosti, ki so zadevale tedanjo narodno problematiko na Slovenskem in na Hrvaškem, ter na vlogo Ivana Šusteršiča in Janeza Evangelista Kreka v politiki slovenske katoliške stranke. ¹⁰³ V posebnem razdelku predstavi še idejni in politični razvoj slovenske socialne demokracije, njene poglede na narodno vprašanje in Cankarjevo zavrnitev njihove novoilirske vsebine. ¹⁰⁴ V četrtem poglavju, Die nationale Frage der Slowenen während des Weltkrieges (Narodno vprašanje Slovencev med svetovno vojno), najprej ugotavlja, da je modernistična

* Iz istih razlogov sem pisal tudi druge stvari v nemškem jeziku.

⁹⁷ Gustinčič, Spomini, III/II, str. 20-21. Podatek po katerem je Gustinčič svojo študijo izročil Balkanskemu sekretariatu Kominterne 17. 7. 1933 gl. v Gustinčič, Das nationale Problem der Slowenen, str. 1.

⁹⁸ Gustinčič, Das nationale Problem der Slowenen, str. 1-7.

⁹⁹ Prav tam, str. 8-14.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 14-24.

¹⁰¹ Prav tam, str. 25-29.

¹⁰² Prav tam, str. 29-37.

¹⁰³ Prav tam, str. 37-48.

¹⁰⁴ Prav tam, str. 48-58.

usmeritev Benedikta XV. okrepila krščansko socialno krilo v VLS, nihajoč odnos Vatikana do svetovnih političnih vprašanj in Avstro-Ogrske monarhije pa je stranki v veliki meri omogočil samostojno odločanje v narodnem vprašanju.¹⁰⁵ Nato predstavi odziv katoliške in liberalne politike na sarajevski atentat in avstro-ogrsko vojno napoved Srbiji leta 1914, oriše politični razvoj, ki je v letih 1916-1917 vodil k oblikovanju Majniške deklaracije in kasneje Ljubljanske deklaracije, ter opozori na množični značaj deklaracijskega gibanja in nastanek Narodnega sveta za slovenske dežele in Istro, ki so ga avgusta 1918 ustanovile meščanske politične sile.¹⁰⁶ Gustinčič je v nadaljnji obravnavi dogajanja v letu 1918 obtožil meščansko politiko, da je po razpadu habsburške monarhije »Slovenijo prodala drugemu kralju in drugi hegemonistični buržoaziji«. ¹⁰⁷ In danes slovensko meščanstvo živi »v strašni negotovosti. Sijaj Karadorđevićevske krone ni ravno sijaj Habsburške krone in šibka pravoslavna 'Velika Srbija', zmotno imenovana 'Jugoslavija', ni mogočna katoliška Avstrija. Vrata revolucije so odprta /.../: slovensko delovno ljudstvo bo v zvezi z drugimi tlačanimi ljudstvi Jugoslavije strmoglavilo to, v Sloveniji majavo tradicionalno moč, in se dokončno socialno in nacionalno osvobodilo.«¹⁰⁸ Po tej napovedi se v sklepnem delu četrtega poglavja ozre še na poglede slovenske socialne demokracije na narodno vprašanje med svetovno vojno. Poudari, da se »o slovenski socialni demokraciji v tem času ne da veliko povedati«, ¹⁰⁹ saj so »starini« vztrajali pri nacionalnem unitarizmu Tivolske resolucije, »mladini«, ki so sicer zagovarjali federalistično državno načelo, pa so prelomili s historičnim materializmom.¹¹⁰ »Edino samostojno poglavje v zgodovini razvoja slovenske socialne demokracije med svetovno vojno je ustvaril tovariš *Dragotin Gustinčič*.«¹¹¹ V emigraciji med vojno je v letih 1917-1918 v Švici urejal revijo *La Yougoslavie*, v kateri je zagovarjal federativno jugoslovansko državo, utemeljeno na samoodločbi južnoslovanskih ljudstev in pokrajin. Obenem z oblikovanjem federativne jugoslovanske države je zagovarjal tudi izvedbo socialne revolucije.¹¹²

V naslednjih poglavjih je Gustinčič prešel k obravnavi sodobnih vidikov slovenskega narodnega vprašanja. Peto poglavje, *Die slowenische nationale Frage nach dem Ersten imperialistischen Weltkrieg (1919-1935)* (Slovensko narodno vprašanje po prvi imperialistični svetovni vojni /1919-1935/), začne z obravnavo gospodarskih in političnih sprememb v jugoslovanski Sloveniji v dvajsetih letih. Podrobno predstavi okrepitev slovenskega gospodarstva in bančnega kapitala po vojni, ki jo je poimenoval »obogatitev slovenskega meščanstva«, ter preoblikovanje in razvoj slovenskega politično strankarskega življenja v tem času. Posebej se ustavi pri SLS, o kateri izreče enake ocene kot v besedilu *Narodni problem Slovencev* in Dr. Koroščeve punktacije, opozori pa tudi na osnovne značilnosti slovenske politike v Italiji in Avstriji.¹¹³ Poglavje nadaljuje pogled na politiko Katoliške cerkve po svetovni vojni, ki je s Pijem XI. dobila »pravega fašističnega papeža«. Gustinčič

¹⁰⁵ Prav tam, str. 59-61.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 62-70.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 70-71.

¹⁰⁸ Prav tam, str. 71.

¹⁰⁹ Prav tam.

¹¹⁰ Prav tam, str. 72-73.

¹¹¹ Prav tam, str. 74.

¹¹² Prav tam, str. 74-77.

¹¹³ Prav tam, str. 78-85.

poudari, da so bile na podlagi fašistične usmeritve Katoliške cerkve, k čemer je pomembno prispeval Lateranski sporazum, tako v Italiji kot v drugih državah zadušene demokratične struje v katoliških političnih strankah. Tudi SLS vodi fašistični Vatikan, zato je ta stranka »glavni sovražnik slovenskega proletariata in narodnorevolucionarnega gibanja«. ¹¹⁴ Gustinčič nato obravnava slovensko narodno vprašanje in meščansko politiko v jugoslovanski državi. V zvezi z jugoslovansko združitvijo zagovarja stališče, da bi lahko slovensko meščanstvo, namesto da je v strahu pred grozečo socialno revolucijo pristalo na brezpogojno združitve s Kraljevino Srbijo, zahtevalo samostojno nacionalno državo. Prepričan je bil namreč, da bi se Italija v tem primeru pokazala za prožno, saj so bile take pobude, »kot vemo sedaj, slovenskim 'izvedencem' med mirovno konferenco v Parizu po Italiji kot posredniku tudi dejansko ponujene«. Za izgubo Koroške pa je bilo v veliki meri krivo ravnanje Srbov na jugoslovanskem zasedbenem ozemlju, ki so izropali južno Koroško in s tem Nemcem omogočili, da so med slovenskimi kmeti razvili svojo agitacijo. ¹¹⁵ Sledila je nacionalna streznitev slovenskega ljudstva, ki ji je botrovala »meščanska 'južnoslovanska' nacionalna svoboda«. Streznitev je bila plod protidelavske meščanske politike (Zaloška cesta, Obznana), jugoslovanskega centralizma in izgube slovenskega ozemlja po oblikovanju Kraljevine SHS (koroški plebiscit, Rapalska pogodba). Gustinčič predstavi še avtonomistično politiko SLS in njeno vlogo v jugoslovanskem prostoru v dvajsetih letih, zaostritev jugoslovanskega unitarizma oziroma njegove raznarodovalne politike po uvedbi kraljeve diktature, sodelovanje SLS v vladi šestojanuarskega režima in njen kasnejši prehod na opozicijsko stran, ki je vodil k oblikovanju punktacij. ¹¹⁶

Gustinčič je narodni problem Slovencev v Jugoslaviji, Italiji in Avstriji obravnaval z enako pozornostjo. Vsem trem vidikom slovenskega vprašanja je namenil tudi približno enako veliko prostora. Po obravnavi narodnega položaja Slovencev v Jugoslaviji in avtonomistične politike SLS predstavi razmere, v katerih so živeli Slovenci v Italiji, in razčleni njihovo meščansko nacionalno politiko. V obravnavo je zajel, kot je poudaril, protirevolucionarno delovanje slovenskega meščanstva in socialne demokracije v Trstu ob razpadu Avstro-Ogrske monarhije, italijansko zasedbo zahodne Slovenije po prvi svetovni vojni, podpis Rapalske pogodbe (ob tem pripomni, da je bil zunanji minister Kraljevine SHS Milenko Vesnić »diplomatska kreatura«), »spravljivo legalistično stališče« slovenske meščanske politike in njeno »prilizovanje« italijanskim oblastem, italijansko protislovensko politiko in fašistično protislovensko nasilje, pojav Tigra in bazoviške žrtve. Slovensko meščansko narodno politiko, ki se je v začetku dvajsetih let »skrčila na nekaj skromnih zahtev glede uporabe slovenskega jezika v šolah in povsem nedoločene 'politične svoboščine'« in je bila daleč od zahteve po nacionalni avtonomiji, je označil za usmiljenja vredno. Zato ni čudno, da so se zaradi take politike in fašistične vojne napovedi Slovincem v Italiji, pripadniki malomeščanstva oddaljili od svojih meščanskih voditeljev, se postavili na revolucionarno stališče in simpatizirali ter še simpatizirajo s KPI. ¹¹⁷

¹¹⁴ Prav tam, str. 85-88.

¹¹⁵ Prav tam, str. 89-90.

¹¹⁶ Prav tam, str. 90-100.

¹¹⁷ Prav tam, str. 101-113.

Peto poglavje Gustinčič sklene z obravnavo položaja Slovencev na Koroškem pred prvo svetovno vojno in ravnanja slovenske meščanske politike v koroškem vprašanju po vojni. Razčleni hiter potek germanizacije koroških Slovencev v zadnjih treh desetletjih pred svetovno vojno¹¹⁸ in »roparsko usmeritev« slovenskega meščanstva v koroškem vprašanju. Po Gustinčičevem poudarku je slovensko meščanstvo s svojim stališčem o nedeljivi Koroški, to je v zahtevah po Koroški do Visokih Tur, izhajalo iz težnje po povečanju svojega ozemlja. Za meščanstvo in kapital je namreč »vsak nacionalni problem le teritorialno-gospodarski problem, problem gospodarskega izkoriščanja nekega teritorija in na njem živečega prebivalstva, in ne problem nacionalne pravičnosti, problem nacionalne kulture, kar je vedno bil«. ¹¹⁹ Geslo nedeljive Koroške je uspešno izrabila nemška stran, ki je pri tem navajala civilizacijske, politične, kulturne in gospodarske razloge. A po Gustinčičevem poudarku glavna krivda za izgubo Koroške 10. oktobra 1920 bremeni edino tamkajšnjo slovensko politično stranko, SLS, ki je bila »še bolj reakcionarna kot reakcionarni nacionalni zatiralci slovenskega ljudstva v Nemški Avstriji«. ¹²⁰ Gustinčič se nato ustavi še pri slovenski katoliški politiki po plebiscitu. Zavrne ocene, da naj bi bila edina nasprotnica nemškemu nacionalnemu pritisku, saj se je po njem postavila na stališče *fait accompli*, priznala nemško avstrijsko »socialno« republiko, in prek svojih obnovljenih gospodarskih in kulturnih organizacij vodi reakcionarno in oportunistično narodno politiko. Nacionalni program katoliške politične organizacije vsebuje zgolj zahteve po uporabi slovenskega jezika v šolah in uradih, drugače pa le-ta izjavlja, da je narodnostni obstoj odvisen predvsem od kulturnih in ne političnih organizacij. In KPA, pristavlja Gustinčič, takih ugodnih razmer za svojo politično akcijo, kljub svojemu legalnemu političnemu položaju, do danes ni znala izkoristiti. ¹²¹

V naslednjem, šestem poglavju Die kommunistische Parteien und die slowenische nationale Frage (Komunistične partije in slovensko narodno vprašanje), Gustinčič po opozorilu, da KPJ, KPI in KPA doslej bodisi niso obravnavale slovenskega nacionalnega problema bodisi so ga obravnavale napačno, predstavi »marksistično-leninistično-stalinistično teorijo nacionalnega vprašanja«. Njegovo »revolucionarno materialistično razumevanje« povzame po Stalinovi obravnavi in opredelitvi naroda¹²² in na njuni podlagi ugotovi, da so Slovenci narod. To pomeni, da imajo pravico do samoodločbe in svoje lastne države. Zato mora vsaka od komunističnih partij, ki jo zadeva slovenski nacionalni problem, to pravico Slovincem jasno in naravnost priznati, saj slovensko narodno gibanje proletariatu in proletarski revoluciji ne škoduje in zanju ne pomeni nobene nevarnosti. ¹²³ Gustinčič nadalje opozori, da se v nasprotju z lažnimi zagotovili meščanstva in njegovih protirevolucionarnih socialno demokratskih zaveznikov, edinole komunistično gibanje resnično zavzema za osvoboditev zatiranih narodov. Spomni tudi na glavne Stalinove poudarke o nujni povezanosti delavskega razreda naprednih (socialističnih) držav z narodno osvobodilnimi gibanji zatiranih narodov in kolonial-

¹¹⁸ Prav tam, str. 113-118.

¹¹⁹ Prav tam, str. 119-120.

¹²⁰ Prav tam, str. 121-124.

¹²¹ Prav tam, str. 125-126.

¹²² Prav tam, str. 127-132.

¹²³ Prav tam, str. 132.

nih držav ter na Leninova opozorila o pravilnem razumevanju internacionalizma v okviru delavskega razreda velikih in zatirajočih narodov ter malih in zatiranih narodov. Po predstavitvi temeljnih osnov »našega komunističnega nazora o narodnem vprašanju« preide k obravnavi dotedanje nacionalne politike KPJ, KPI in KPA.¹²⁴

V obravnavi nacionalne politike KPJ Gustinčič prikaže proces, ki je stranko vodil od njenih prvotnih unitarističnih stališč do oblikovanja novega federativnega nacionalnega programa KPJ v letih 1923-1924. Opozori na federalistično usmeritev slovenskih komunistov in na z njo povezane napore, ki jih je v tem času vložil v pobijanje unitarističnih pogledov v KPJ, preseganje koncepta Balkanske federacije ter sprožitev obravnave slovenskega narodnega vprašanja tako v okviru KPJ kot tudi v okviru nacionalne politike KPJ, KPI in KPA. (Pri omenjanju svoje osebe Gustinčič uporablja svoja tedanja psevdonima Anin in Stefansky.) Obenem opozori še na dejavnost različnih frakcij, ki so se na podlagi razprave o nacionalnem vprašanju leta 1923 oblikovale v KPJ. Ugotavlja, da je frakcijska politika, razen v programski uveljavitvi federalističnega načela, njegova prizadevanja onemogočila, botrovala pa je tudi k temu, da KPJ do leta 1933 ni obravnavala slovenskega vprašanja.¹²⁵ Gustinčič poudari nevzdržnost takega ravnanja (tako kot on se mu je uprl tudi tovariš Esop; pravilno Isop - Lovro Kuhar), in to v času, ko se je nacionalno vprašanje v jugoslovanskem delu Slovenije skrajno zaostri. Zato »mati jugoslovanskega fašizma« - Slovenska ljudska stranka¹²⁶ - ponovno uspešno zagovarja slovensko narodno stališče (manifestacije ob Koroščevi šestdesetletnici maja 1932), liberalna inteligenca pa grozi liberalni unitaristični politiki, da jo bo zapustila, če se ne bo odpovedala banalni teoriji jugoslovanske nacionalne enotnosti (Vidmarjeva knjižica *Kulturni problem slovenstva*).¹²⁷ Zanimivo je, da je Gustinčič, ki je, prav tako kot Kardelj, Vidmarju očital idealistično razumevanje naroda (označil ga je za »plitko in povsem nevzdržno«), poudaril, da je Vidmarjevo »delce« »kljub temu /.../ naravnost epohalno v narodni politiki Slovencev«. ¹²⁸ Gustinčič nadaljuje, da mora zato KPJ glede na narodno razpoloženje na Slovenskem izkoristiti narodne zahteve slovenskih množic za svojo proletarsko razredno revolucijo. Zahtevati mora Združeno, svobodno in samostojno Slovenijo, ki bo ljudskim množicam poleg nacionalne zagotovila tudi socialno odrešitev. Vprašanje, v kakšno federativno zvezo bo po proletarski revoluciji vstopila Slovenija, je v načelnem pogledu pustil odprto, saj je najbolj pomembno doseči zaupanje slovenskega ljudstva, da mu je komunistično gibanje pripravljeno pomagati v njegovem revolucionarnem boju za nacionalno svobodo in samostojnost. Šele nato se bo slovenska republika svobodno odločila, kateri skupini držav se bo priključila.¹²⁹ Gustinčič je sicer poudaril, da Slovenija v gospodarskem in kulturnem pogledu ter na podlagi dotedanjih političnih izkušenj ne sodi na Balkan in da obstoji majhna verjetnost, da bi neposredno po revoluciji želela pripadati balkanski socialistični federaciji. Kljub temu pa oblikovanju take federacije načelno ni nasprotoval, saj je to »odvisno od razvoja

¹²⁴ Prav tam, str. 132-136.

¹²⁵ Prav tam, str. 137-143.

¹²⁶ Prav tam, str. 142.

¹²⁷ Prav tam, str. 144.

¹²⁸ Prav tam.

¹²⁹ Prav tam, str. 145-147.

revolucije, ki ji mora biti podrejeno tudi slovensko vprašanje. *V nobenem primeru pa Slovenija ne bo hotela vstopiti v neko federacijo zgolj kot jugoslovanska provinca, ampak vedno samo kot samostojno ljudstvo in samostojna federativna republika.* Komunistične partije, ki želijo v Sloveniji voditi resnično revolucionarno politiko, tega ne smejo izpustiti izpred oči. Posebej KPJ mora to strogo upoštevati, če hoče svojo politiko v Sloveniji pravilno in učinkovito usmeriti in prelomiti s svojo preteklostjo.¹³⁰

Še bolj obširno kot nacionalno politiko KPJ je Gustinčič razčlenil nacionalno politiko KPI in njen odnos do slovenskega vprašanja. Najprej je opozoril, da je s slovenskimi množicami veliko bolje povezana KPI v Italiji kot KPJ v Jugoslaviji. Ugledu KPI med Slovenci v Italiji sicer ni botrovala njena načrtna nacionalna politika, pač pa ugodne razmere za delovanje KPI v Julijski krajini (močna središča industrijskega proletariata, napredujoča proletarizacija kmečkih množic, dobro delujoče strankino pokrajinsko vodstvo, odločno stališče, ki so ga vodilni slovenski komunisti v pokrajini v nacionalnem vprašanju postavili nasproti oportunistični politiki tamkajšnjega slovenskega meščanstva). Gustinčič je poudaril, da je KPI začela resneje obravnavati slovensko nacionalno vprašanje šele leta 1929, ko so jo k temu prisilili množični atentati na fašistične funkcionarje v Julijski krajini in nastop TIGRA, kasneje pa še prvi tržaški proces ter številni drugi procesi proti slovenskim komunističnim in meščanskim revolucionarjem. Vendar je KPI k obravnavi slovenskega vprašanja pristopila povsem nepripravljena in je, tako kot oportunisti v KPJ, iz nje izključila slovenske tovariše.¹³¹ Gustinčič je opozoril, da je član političnega sekretariata CK KPI, ki se je tudi »največ ukvarjal s slovenskim vprašanjem«, ¹³² Garlandi (pravo ime Ruggero Grieco), najbolj odgovoren za stališča, ki jih je stranka oblikovala o nacionalni problematiki v Julijski krajini. Zato je podrobno predstavil njegov pogled na razmere v pokrajini.

Garlandi je slovenskim komunistom očital, da so nacionalistični oportunisti, ki v svojem narodnem delu sodelujejo s slovenskim meščanstvom. Ker ne razumejo strankine nacionalne politike, so le-to marsikdaj izmalili v malomeščanskem nacionalističnem smislu, kar se je pokazalo skozi vse preteklo obdobje.¹³³ Med drugim so v drugi polovici dvajsetih let med strankine simpatizerje prištevali tudi »opozicijske nacionalistične skupine, ki so se tu pa tam na podlagi nejasne malomeščanske platforme povezoval z našimi, iz česar je izšla teroristična organizacija 'Tigor' (TIGR - op. J. P.)«. ¹³⁴ Garlandi je poudaril, da je delovanje TIGRA med slovenskimi množicami ustvarilo občutek, da lahko nekaj sto pogumnih borcev zada odločilni udarec fašizmu, kar je zameglilo razredni značaj protifašističnega boja in ustvarilo vtis partizanske vojne. Temu se mora KPI odločno postaviti po robu, saj je TIGR zavzel njene pozicije med prebivalstvom. Zato je treba vrste KPI očistiti malomeščanskega »slovenizma« in »tigrovstva«, potem pa se bo stranka odločila, če in pod katerimi pogoji lahko za določen čas sodeluje »z nacionalisti iz Julijske krajine, ki se hočejo z orožjem v roki boriti proti fašizmu«. Gustinčič je

¹³⁰ Prav tam, str. 148.

¹³¹ Prav tam, str. 148-149.

¹³² Milica Kacin-Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi : Primorska 1925-1935. Koper 1990 (dalje Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi), str. 487.

¹³³ Gustinčič, Das nationale Problem der Slowenen, str. 149-152.

¹³⁴ Prav tam, str. 152-153.

Garlandijeve poglede zavrnil kot neleninistične in obrekljive, Garlandiju pa pripisal odgovornost za nedejavnost KPI v slovenskem vprašanju. Poudaril je, da razmer v Julijski krajini ne pozna, prav tako pa tudi ne političnega in teoretičnega dela slovenskih tovarišev v nacionalnem vprašanju.¹³⁵ Zato je podrobno predstavil stališča, ki so jih slovenski komunisti oblikovali tako v narodnem vprašanju kot v odnosu do slovenskih meščanskih strank. Dokazati je namreč hotel, »da Garlandi na vsej črti nima prav in da se je spustil v obrekovanje, ki se za boljševika ne spodobi«. ¹³⁶

Gustinčič je opozoril, da so slovenski komunisti v Italiji že leta 1920 v tržaškem glasilu Delo odločno poudarili, da ne priznavajo nobene državne meje, ki so jo ljudstvu vsilile meščanske vlade. Priznali bodo le tiste, za katere se bo po zmagoviti revoluciji sporazumel slovenski in italijanski proletarijat, ki se bo za uresničenje tega cilja boril proti slovenskemu in italijanskemu meščanstvu. Na podlagi teh stališč je Delo ostro obsodilo ravnanje slovenskega meščanstva, ki je v Gorici priredilo koncert slovenskega učiteljskega pevskega društva (koncert je bil 29. aprila 1922 - op. J. P.), na katerega so povabili najvišje predstavnike italijanskih vojaških in civilnih oblasti.¹³⁷ Slovenski komunisti so nadalje v Komunističnem koledarju za leto 1922 poleg drugih resolucij I., II. in III. kongresa Kominterne objavili tudi resolucijo njenega II. kongresa o nacionalnem in kolonialnem vprašanju.¹³⁸ Delo je 21. avgusta 1924 objavilo tudi obsežno poročilo o referatu, ki ga je o nacionalnem vprašanju podal član Izvršnega komiteja Komunistične internacionale Dimitrij Manuilski na njenem V. kongresu, zbranem od 17. junija do 8. julija 1924 v Moskvi.¹³⁹ Poleg tega se je »avtor te knjige« (Dragotin Gustinčič) konec marca 1924 dogovoril z enim od članov CK KPI (Gustinčič ne omenja njegovega imena) za objavo članka o narodnem vprašanju v Julijski krajini v komunistično usmerjenem tedniku L'Ordine Nuovo. V članku, ki nato ni bil objavljen, je predlagal pripravo skupne konference KPJ in KPI, na kateri bi oblikovali taktiko obeh strank v slovenskem vprašanju.¹⁴⁰ Ta predlog je tovariš Stefanski (Dragotin Gustinčič) nekaj mesecev kasneje ponovil v članku K jugoslovansko-italijanskemu nacionalnemu vprašanju, objavljenim v Internationale Presse-Korrespondenz. V članku je poudaril, da lahko rešitev nacionalnega in gospodarskega vprašanja v Julijski krajini dosežeta le italijanski in jugoslovanski proletarijat po revolucionarni poti, italijansko in jugoslovansko meščanstvo pa nikoli. Dokler bo na krmilu obeh držav, se bo namreč medsebojno povezovalo obenem pa oboroževalo in prežalo drugo proti drugemu.¹⁴¹ Gustinčič je na podlagi povedanega zanikal upravičenost Garlandijevih očitkov. Opozoril je tudi, da se je Garlandi izognil srečanju z delegatoma

¹³⁵ Prav tam, str. 153-156.

¹³⁶ Prav tam, str. 156.

¹³⁷ Gustinčič, Das nationale Problem der Slowenen, str. 158. - O omenjeni obsodbi gl. Delo, št. 132, 25. 5. 1922, Dragotin Gustinčič: Sviraj, Srečko Kumar.

¹³⁸ Gustinčič, Das nationale Problem der Slowenen, str. 158. - Omenjeno gradivo gl. v Komunistični koledar za navadno leto 1922. Trst: Socialna Matica Ljudskega odra, 1922 (dalje Komunistični koledar 1922), str. 68-150.

¹³⁹ Gustinčič, Das nationale Problem der Slowenen, str. 159. - Omenjeno poročilo gl. v Delo, št. 210, 21. 8. 1924, Narodno vprašanje na V. kongresu Kom. Internationale.

¹⁴⁰ Gustinčič, Das nationale Problem der Slowenen, str. 159.

¹⁴¹ Prav tam, str. 159-161. - Celotno besedilo članka gl. v Stefanski (Dragotin Gustinčič): Zur jugoslawisch-italienischen nationalen Frage. V: Internationale Presse-Korrespondenz, 1924, št. 23, str. 510-511.

KPJ, ko sta se KPI in KPJ dogovorili za skupno srečanje svojih predstavnikov. »Tako presoja Garlandi pomembnost nacionalnega vprašanja za našo revolucionarno politiko in tako je tudi oviral pobudo slovenskih julijanskih komunistov v letih, za katere jim očita pobratenje z malomeščanstvom«. ¹⁴² Zato je »velik opor-tunizem, če tovariš Garlandi vso krivdo za to vprašanje vali na lokalne organizacije ali na slovenske komuniste, ki domnevno niso razumeli ali hoteli razumeti nacio-nalne politike KPI«. ¹⁴³

Gustinčič je nato opozoril na svoj članek K taktiki v narodnostnem vprašanju na Primorskem, ki je bil objavljen v prvi številki Zapiskov Delavsko-kmetske matice leta 1925. V njem je poudaril, da mora biti glavna zahteva komunistov »*popolnoma svobodna samoodločba Slovencev, Hrvatov in Italijanov do more-bitne odcepitve teh narodov od Italije in priključitve k drugi državi, ali pa do usta-novitve nove samostojne republike ali celo do ustanovitve več novih republik*. To se pravi: *narodi na tem spornem ozemlju morajo dobiti suverenost in svobodo, da razpolagajo sami s seboj*«. ¹⁴⁴ Pri tem morajo komunisti dokazati, da se za osvobo-ditev podjarmljenih narodov ne borijo samo z besedami, pač pa v konkretnih vprašanjih: v šolskem vprašanju, to je proti zmanjševanju slovenskih šol v Julijski krajini, zmanjševanju ter preganjanju slovenskega učiteljstva in proti nastavljanju italijanskih učiteljev v slovenskih šolah v povsem politične namene. Prav tako mo-rajo dokazati, da se zavzemajo za uporabo slovanskih jezikov pred sodiščem in državnimi oblastmi in svobodno delovanje kulturnih in političnih organizacij. Proti kršitvam teh elementarnih pravic morajo nastopati tudi komunistični poslanci v rimskem parlamentu, da ljudskim množicam pokažejo, kako bodo ta vprašanja rešili delavci in kmetje, ko dobijo v roke državno oblast. Na ta način bodo komunisti dokazali, da je »narodost« - »zadnja agitacijska parola« slovanskih me-ščanskih strank - prazna in brez pomena, saj lahko delavcem in kmetom zagotovi tako malo svobode, kot so jim je fašisti. Gustinčič je povzetek svojega članka sklenil z naslednjim navedkom: »Povežimo svoj boj za narodno svobodo z bojem za socialna in gospodarska vprašanja, z vprašanji vsakdanjega kruha in liberalni ter klerikalni nacionalisti bodo zelo kmalu s svojo 'narodnostjo' prišli v politični muzej primorskih narodov«. ¹⁴⁵

Poleg svojih stališč, ki jih je oblikoval o nacionalni problematiki v Julijski krajini, je Gustinčič predstavil tudi stališča, ki jih je o tem vprašanju zagovarjal tržaški komunist Vladimir Martelanc. V obsežnem članku K vprašanju italijanske imperialistične politike na Jadranu in Balkanu ter k vprašanju Julijske krajine, ki je prav tako leta 1925 izšel v Zapiskih Delavsko-kmetske matice, je Martelanc poudaril pravico slovanskega in italijanskega delavskega razreda v Julijski krajini, da vsestransko razpolaga s svojo nacionalno usodo vse do odcepitve od Italije in združitve s katero koli delavsko kmečko (državno) enoto. Martelanc je kot sred-stvo za doseg tega cilja poudaril nepopustljiv revolucionarni boj delavskega raz-reda Italije, Jugoslavije in drugih držav proti imperialističnim mirovnim pogodbam in italijanskemu imperializmu. Zato rešitev nacionalnega vprašanja v Julijski kra-

¹⁴² Gustinčič, *Das nationale Problem der Slowenen*, str. 161.

¹⁴³ Prav tam, str. 162.

¹⁴⁴ Prav tam, str. 162-163.

¹⁴⁵ Prav tam, str. 163-164. - Izvirno besedilo članka gl. v *Zapiski Delavsko-kmetske matice*, 1925, št. 1, str. 27-32.

jini pogojujeta razredni boj in revolucionarni razvoj razmer v Italiji in državah Srednje Evrope ter Balkana. Skozi revolucijo bi nato v okviru Podonavsko balkanske federacije oblikovali samostojno delavsko kmečko republiko Slovenijo, v katero bi bili vključeni tudi primorski Slovenci.¹⁴⁶

Gustinčič je po opozorilih na poglede in dejavnost, ki so jo razvili slovenski komunisti v nacionalnem vprašanju v prvi polovici dvajsetih let, izrecno poudaril, da je bila vsekakor pravilna, a žal je ni vodil CK KPI. Slovenski komunisti so namreč storili napako, da mu svojih stališč v nacionalnem vprašanju niso predložili v obliki posebne resolucije, tako da tega vprašanja KPI v Julijski krajini ni obravnavala kot celota. Še enkrat je tudi poudaril, da komunistične organizacije v Julijski krajini niso sodelovale s Tigrom in da je nacionalna politika slovenskih komunistov trdno usmerjena proti nacionalistom in klerikalcem. Svojo trditev je podprl z navedbami iz Komunističnega koledarja za leto 1922. V njem je bilo v članku Pogovor pod lipo posebej poudarjeno, da slovenske liberalce na Primorskem razen v vprašanju svojih gospodarskih koristi, ne zanima noben socialni program, medtem ko se katoliška politika zavzema le za nadvlado duhovščine in Cerkve ter njen nadzor na duhovnim razvojem človeštva.¹⁴⁷ Slovenski komunisti od takih ocen nikoli niso odstopili, kar je Gustinčič utemeljil z navedbami iz članka Ščekovstvo in njegova uloga v Jul. Krajini, objavljenim v Delu 21. avgusta 1924. Članek, uperjen proti slovenskemu krščansko socialnemu politiku in poslancu v rimskem parlamentu Virgilu Ščeku, je opozarjal, da Šček nastopa pod masko komunističnih stališč, zato je glavna naloga komunističnih organizacij omejiti njegov vpliv in ljudem pojasniti, da med komunisti in njim ter njegovimi somišljeniki ne obstaja nobena prijateljska vez.¹⁴⁸ Gustinčič se je ustavil še pri »primeru Godina«, to je vodji komunistične organizacije v Idriji, ki je leta 1921 na podlagi svojih protislovnih idej dosegel, da se idrijski komunisti niso udeležili tedanjih parlamentarnih volitev. Zaradi tega, ne pa zato, ker naj bi dosegel, da bi idrijski komunisti glasovali za slovenske meščanske nacionaliste, kot je trdil Garlandi, je bil Godina - na predlog vodilnih slovenskih komunistov v Julijski krajini - izključen iz KPI. Gustinčič je Garlandijeve trditve označil za grob ponaredek, značilen za »neko politično linijo v nacionalnem vprašanju«, po kateri »morajo biti vodilni slovenski tovariši ožigosani za malomeščanske nacionaliste«.¹⁴⁹

Po gornjem opozorilu je Gustinčič razčlenil uradno usmeritev KPI, ki je zadevala nacionalno problematiko v Julijski krajini. Oprl se je na Shemo platforme za politično akcijo komunističnih organizacij v Julijski krajini, ki jo je KPI oblikovala novembra 1929, in polemiziral z njeno trditvijo, da je Julijska krajina, ki je pred tem pripadala Avstriji, po prvi svetovni vojni »prišla v posest Italije«. Gustinčič se je nad to trditvijo, ki ga je spominjala na stališča Živote Milojkovića, Sime Markovića in Triše Kaclerovića v razpravi jugoslovanskih komunistov o nacionalnem vprašanju leta 1923, zgražal. Omenjeni razpravljavci so namreč trdili, da je Makedonija osvobojena srbska dežela, da so se Slovenci in Hrvati izrekli za

¹⁴⁶ Gustinčič, Das nationale Problem der Slowenen, str. 164-166. - Izvirno besedilo članka gl. v Zapiski Delavsko-kmetske matice, 1925, št. 2, str. 49-54, št. 3, str. 118-128.

¹⁴⁷ Gustinčič, Das nationale Problem der Slowenen, str. 166-172. - Celotno besedilo omenjenega članka gl. v G.(ustinčič Dragotin): Pogovor pod lipo. V: Komunistični koledar 1922, str. 21-31.

¹⁴⁸ Gustinčič, Das nationale Problem der Slowenen, str. 172-173. - Omenjeni članek gl. v Delo, št. 210, 21. 8. 1924.

¹⁴⁹ Gustinčič, Das nationale Problem der Slowenen, str. 174-175.

Jugoslavijo, in da so Črnogorci po svojem jeziku, pesnikih in filozofih Srbi. Nato je postavil vprašanje, »ali je Julijska krajina dežela, ki je v svetovni vojni *prišla* v posest Italije, ali (pa) jo je Italija v svetovni vojni imperialistično iztrgala in podjarmila? Ali je Julijska krajina, kot trdi italijanski fašizem, 'osvobojeno italijansko ozemlje', ali (pa) jo je, kot trdijo njeni ljudje, uplenil italijanski imperializem?« Za Gustinčiča je bil odgovor na to vprašanje jasen, ponazoril pa ga je z ravnanjem slovenskih komunistov, ki na javnih zborovanjih nikoli niso nastopali »kot 'italijanski državljani'«, kar sicer vsem slovenskim političnim predstavnikom očita Garlandi, medtem ko je meščanska politika vedno ravnala tako. V tem je tudi razlika »med nami in meščanskimi strankami glede tega ropa dežele«. ¹⁵⁰

Gustinčič je v nadaljevanju svoje razčlembе obravnaval poudarek iz omenjene Sheme, da za KPI problem mej ne obstaja. Opozoril je, da tako izjavo KPI omogoča njeno stališče, po katerem naj bi Julijska krajina »'prišla' pod Italijo«. Nato je zavrnil usmeritev Sheme, ki je sicer zagovarjala pravico do samoodločbe slovenske in hrvaške manjšine vse do odcepitve od Italije, zavzemala pa se je za oblikovanje slovenske in hrvaške delavsko kmečke republike v okviru Balkanske delavsko kmečke federacije. Balkanska federacija je bila za Gustinčiča povsem nesprejemljiva, ker Slovenci in Hrvatje iz Julijske krajine vanjo ne bi hoteli vstopiti. Prav tako je bilo zanj nesprejemljivo stališče Sheme, naj komunisti Slovence in Hrvate pozivajo v boj proti srbskemu imperializmu, fašistični diktaturi in diktaturi v Jugoslaviji. Spraševal je, kako naj se slovenski in hrvaški narod v Italiji borita proti srbskemu imperializmu, ter opozoril, da vodstvo KPI nacionalne manjšine »poziva v boj proti imperializmu druge države, medtem ko pri tem pozablja na imperializem svoje«. Podobna stališča je vseboval tudi drugi dokument KPI, Teze o položaju v Italiji in nalogah KPI, ki ga je Gustinčič vključil v svojo razčlembō. Gustinčič je taka stališča zavrnil s ponazoritvijo, da naj bi potem KPJ pozivala makedonske komuniste, naj se borijo proti bolgarskemu in ne jugoslovanskemu oziroma srbskemu imperializmu, Komunistična partija Francije pa naj bi pozivala posarske komuniste, naj se borijo proti nemškemu in ne francoskemu imperializmu. Narodno politično usmeritev KPI je zato označil za neleninistično, leninistična pa bi bila, če bi »italijanski Garlandisti« pozvali slovenske, hrvaške in nemške komuniste, da se borijo proti Mussolinijevemu imperialističnemu fašizmu, italijanskemu meščanstvu in meščanstvu svojih nacionalnih manjšin. Gustinčič je svojo razčlembō nacionalne politike KPI v Julijski krajini in slovenskem vprašanju sklenil z zahtevo, da je treba narediti konec garlandistični politiki. KPI mora oblikovati program dela med Slovenci v Italiji skupaj s slovenskimi tovariši, ki poznajo razmere, stranke in zgodovino tega naroda. Do prelomnice v nacionalni politiki KPI bo prišlo le, če se bo osvobodila Garlandijevih nacionalnih teorij in če bo v svojem političnem delu upoštevala vsakodnevna vprašanja slovenskega naroda. ¹⁵¹

¹⁵⁰ Prav tam, str. 175-176. - O stališčih, ki so jih v razpravi o nacionalnem vprašanju leta 1923 zagovarjali Života Milojković, Sima Marković in Triša Kaclerović, gl. Razprava o nacionalnem vprašanju, str. 53-67, 128-205, 259-272, 290-292, 311-341, 348-350, 376-393.

¹⁵¹ Gustinčič, Das nationale Problem der Slowenen, str. 176-180. - O odnosu KPI ter slovenskih komunistov do narodnega vprašanja in položaja Slovencev v Julijski krajini gl. podrobneje Milica Kacin Wohinz: Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921-1928 : druga knjiga. Koper 1977, str. 501-526; ista: Prvi antifašizem v Evropi, str. 448-507.

Po razčlembi nacionalne politike KPI je Gustinčič razčlenil še odnos KPA do slovenskega vprašanja. Opozoril je, da KPA položaja Slovencev v Avstriji, to je slovenske manjšine na Koroškem, še ni resno obravnavala. Največ, kar je storila na tem področju, je bilo nekaj letakov, ki jih je natisnila na pobudo in s pomočjo slovenskih tovarišev iz KPJ in jih ob vsakoletnih plebiscitnih slovesnostih razdelila med slovenske delavce na Koroškem. Sistematičnega, stalnega in načrtnega narodno političnega dela med slovensko manjšino pa ni bilo. KPA je pobudo v slovenskem nacionalnem vprašanju prepustila slovenski katoliški politiki, prav tako pa tudi ni mislila na to, da bi vprašanje slovenske manjšine načeli v okviru nemškega delavskega razreda. To je dobro pokazal obsežni Manifest delovnemu ljudstvu mesta in dežele : naš program za nacionalno in socialno osvoboditev, ki ga je KPA izdala leta 1931. V Manifestu ni niti besedice o slovenski manjšini na Koroškem, kar daje »farjem« in slovenskemu meščanstvu na Koroškem v roke močno orožje. Zato mora k obravnavi slovenskega vprašanja v Avstriji dejavno pristopiti delavski razred, saj je le on sposoben rešiti ta problem. Pri tem morata sodelovati tako avstrijski kot slovenski delavski razred, avstrijsko delavstvo in njegova stranka pa naj obenem pokažeta, da je ta problem, ki za slovensko in avstrijsko meščanstvo predstavlja kvadraturu kroga, možno rešiti brez najmanjših težav. Koroški Slovenci so namreč lahko združeni s Slovenijo samo v sovjetskem sistemu nacionalnih držav, in to tako, da tudi nemška mesta na Koroškem ne bodo utrpela nobene gospodarske škode.

Gustinčič se je v svoji kritiki odnosa KPA do slovenskega vprašanja ustavil še pri kmečkem vprašanju. Opozoril je, da v slovenskem delu Koroške poleg nemških in na pol ponemčenih slovenskih veleposestnikov in kulakov živi še številčna plast nacionalno in gospodarsko izkoriščanih slovenskih malih kmetov. Zato bi morala KPA nacionalno vprašanje slovenskih kmečkih množic povezati z agrarnim in kmečkim vprašanjem ter slovenskim kmetom pojasniti, da jih lahko nacionalno osvobodi samo proletarska revolucija, ki bo veleposestnikom in velikim kmetom odvzela zemljo. Pojasniti bi jim morala še, da se morajo boriti tudi proti duhovščini, ki se sicer do njih obnaša narodno, gospodarsko pa sodeluje z nemškimi veleposestniki in kulaki. Toda KPA je to vprašanje izpustila izpred oči, tako kot tudi ni izoblikovala niti enega slovenskega, na Koroškem rojenega propagandista in voditelja. Če so to na Koroškem lahko storili »slovenski klerikalci«, bi lahko tudi mi. Gustinčič je obravnavo narodne politike KPA na Koroškem sklenil s poudarkom, da dokler KPJ, KPI in KPA svojih pogledov na narodno problematiko ne bodo postavile na pravo in zanesljivo podlago, na Koroškem ni pričakovati pravih nacionalne politike. Prav tako je tudi enotno, usklajeno in načrtno ravnanje vseh treh partij temeljni pogoj za njihovo pravilno politiko v slovenskem vprašanju.¹⁵²

V sklepnem, sedmem poglavju svoje študije, Zusammenfassung und Schlussfolgerung (Povzetek in sklep), se je Gustinčič še enkrat ustavil pri glavnih idejnih in političnih poudarkih svojega dela. Opozoril je, da je fašizem v vseh treh državah - Jugoslaviji, Italiji in Avstriji - slovensko vprašanje zaostril do vrelišča in sprožil močan odziv slovenskih ljudskih množic. V Jugoslaviji se kaže v močnem narodnem gibanju, ki ni zajelo le delavcev, kmetov in srednje plasti, pač pa tudi socialno

¹⁵² Gustinčič, Das nationale Problem der Slowenen, str. 181-185.

nedejavno plast intelektualcev, v Italiji se kaže skozi pojav revolucionarnih organizacij srednje plasti, ki se približujejo protifašističnim strankam in tudi KPI, v Avstriji pa skozi revolucioniranje slovenske vaške revščine. Objektivni položaj v slovenskem vprašanju torej dopušča vse možnosti za delo resnično revolucionarne partije. Gustinčič se je zato zavzel za medstrankarsko razpravo o tem vprašanju. Tako bi se partijski aktivni seznanili s slovenskim vprašanjem, stranke, ki jih to vprašanje zadeva, pa bi oblikovale skupno podlago za delo med slovensko nacionalno manjšino. In danes, ko v svetu lahko vsak trenutek izbruhne nova vojna, lahko velja le naše splošno izhodišče: nič več kot pravica do samoodločbe vse do odcepitve. Zato je treba slovenskemu ljudstvu zagotoviti upanje na izpolnitev njegove stare zahteve po Združeni Sloveniji. Naše prvo geslo za uresničitev tega cilja mora biti *»samostojna, združena slovenska delavska in kmečka republika, ki se bo lahko svobodno priključila tisti ljudski federaciji, ki bo najbolj ustrezala njenim gospodarskim in kulturnim potrebam«*.¹⁵³

Gustinčič je nato poudaril, da je na podlagi omenjenega gesla predvsem treba razkrinkati hinavsko in protirevolucionarno politiko Slovenske ljudske stranke, slovenskega klerikalizma in Katoliške cerkve. Slovenskim delavcem, kmetom in tistim delom srednjega razreda, ki si v resnici želijo osvoboditev Slovenije iz krempljev jugoslovanskega, italijanskega in avstrijskega fašizma ter so se za to pripravljali tudi boriti, je namreč treba razložiti, da je to možno doseči samo z revolucionarnim uničenjem sedanjih kapitalističnih držav in moči meščanstva. Zato morajo komunisti pozvati slovensko ljudstvo v boj proti vladajočemu meščanstvu v vseh treh državah. V Jugoslaviji proti SLS, v Italiji proti italijanskemu meščanstvu na Primorskem in proti fašizmu ter njegovi širitvi v Slovenijo in Dalmacijo, v Avstriji pa proti nemškemu meščanstvu, veleposestnikom in ponemčenim kulakom na Koroškem. Gustinčič se je posebej ustavil pri nalogah KPJ v tem boju. Slovensko ljudstvo naj bi povezala v boj proti velikosrbskemu meščanstvu, njegovi ekspanziji proti Bolgariji, Solunu, Albaniji, Trstu, Reki in severni Jadranski obali, ter proti fašizmu združenega srbskega, hrvaškega, slovenskega in muslimanskega meščanstva. Slovenski komunisti ob tem ne smejo nikoli pozabiti, da SLS vodi duhovščina in da jo neposredno usmerja Vatikan. Vrhovno vodstvo te stranke je Katoliška cerkev, zato je skrajno nenačelno misliti, da se moramo boriti le »proti politiki Slovenske ljudske stranke in ne tudi proti Cerkvi in katoliški veri«. Toda komunisti se v svojem boju ne bodo posluževali malomeščanskega svobodomišeltva, pač pa bodo ljudstvu pokazali, »kako zna klerikalizem svoje izkoriščanje delavcev in kmetov skrivati za religiozni plašč, in kako Cerkev s svojim 'solidarističnim' učenjem hlina socializem in s tem daje kapitalizmu najboljšo zaščito«. - »Brez duhovnega podjarmljenja delavcev in kmetov kapitalizem sploh ne more več obstati«, je pribil Gustinčič. Poleg boja proti SLS, ki danes nedvomno vodi 80% slovenskega ljudstva, je Gustinčič opozoril tudi na liberalno unitaristično politiko, ki je vidna nosilka fašizma v Sloveniji, in jo je treba pobiti brez milosti.¹⁵⁴

Gustinčič se je posebej ustavil še pri vprašanju, kako naj delujejo KPJ, KPI in KPA, če resnično želijo rešiti slovenski problem. Opozoril je, da morajo najprej k obravnavi vprašanja nacionalnih manjšin pritegniti komuniste, ki so njihovi pripadniki, obenem pa se nobena od teh partij ne sme več zadovoljiti samo z

¹⁵³ Prav tam, str. 185-189.

¹⁵⁴ Prav tam, str. 189-192.

oblikovanjem in objavo lepo oblikovanih resolucij o nacionalnem vprašanju. To je oportunistično, saj s tem še zdaleč niso opravile svojega dela. Naloga vsake od njih je, da svoje člane in vse delavstvo ter kmečke množice seznanijo s položajem nacionalnih manjšin. Delavske in kmečke množice vladajočih narodov morajo podpreti njihove zahteve tako, da bo imela nacionalna politika omenjenih partij značaj množičnega boja za vsakodnevna življenjska vprašanja tlačanih narodov. Tako bo preseženo stanje, ko se vsaka odločna zahteva tovariša, ki pripada nacionalni manjšini, tolmači kot »nacionalizem«.

Gustinčič je nato nastopil proti trditvi, ki se »pri nas« pogosto postavlja pred slovenske delavce, češ da je slovenski narod premalo številen za ustanovitev svoje lastne države. Po mnenju »kratkovidnih oportunistov« naj namreč slovenska država ne bi imela sposobnosti za življenje. Po Gustinčičevi oceni ta trditev ni imela nič skupnega z leninistično nacionalno politiko, saj so Slovenci še vedno številčnejši od Turkmenov (1.137.000), Tadžikistancov (1.174.100) in Armencev (1.032.700), ki tvorijo posebne sovjetske socialistične republike, svobodno združene v Zvezi sovjetskih socialističnih republik (ZSSR). Prav tako so Slovenci številčnejši od vrste drugih manjših ljudstev v ZSSR, ki tvorijo lastne avtonomne sovjetske socialistične republike. »V konkretnem slovenskem primeru je taka propaganda protirevolucionarna propaganda.«

V Povzetku in sklepu se je Gustinčič ustavil tudi pri vprašanju številnih slovenskih izseljencev (industrijskih in poljedelskih delavcev) v Zahodni Evropi ter Severni in Južni Ameriki, katerih število je ocenil na 250.000. Opozoril je, da so v večini držav organizirani pod vodstvom slovenske katoliške duhovščine. Zato si morajo vse tri partije prizadevati, da onemogočijo njen vpliv in izseljence pridobijo za naše revolucionarno delo. Za doseg tega cilja morajo sodelovati s komunističnimi partijami držav, v katerih živijo slovenski izseljenci, slovenskim komunističnim aktivistom pa omogočiti, da jim nudijo potrebno literaturo in politično izobrazbo.¹⁵⁵

Po opozorilu na problematiko slovenskih izseljencev je Gustinčič sklenil svoje delo. Njegov končni poudarek je bil, da lahko vse tri komunistične partije, če bodo pravilno razumele slovensko narodno vprašanje, lepo razvijejo revolucionarno gibanje med Slovenci. Prihodnost je torej obetavna. Narodno podjarmljeno, razočarano in gospodarsko težko preizkušeno slovensko ljudstvo lahko postane zvest zaveznik proletarske revolucije. Zato je posebna dolžnost tovarišev iz vseh treh partij, da se »ukvarjajo z našo študijo o slovenskem narodnem vprašanju /.../, jo vzamejo resno in v pospešitev svetovne proletarske revolucije v kratkem času premagajo odkrite napake.«¹⁵⁶

* * *

Gustinčičeva, v odličnem in vsebinsko polnem nemškem jeziku napisana študija *Das nationale Problem der Slowenen* je razkrivala dosledno revolucionarno obravnavo slovenskega narodnega vprašanja, v kateri je izrazilo izstopalo odklonilno vrednotenje narodno družbene vloge meščanstva ter idejnega, političnega in so-

¹⁵⁵ Prav tam, str. 192-194.

¹⁵⁶ Prav tam, str. 195.

cialno gospodarskega delovanja Katoliške cerkve. Gustinčičeva poglobitev v slovenski problem je temeljila v dobrem poznavanju tedanje relevantne zgodovinske in teoretično politične marksistične literature ter virov,¹⁵⁷ iz njegovega besedila pa se vidi tudi velik ustvarjalni napor, da bi, skladno s svojim idejno političnim izhodiščem, utemeljil svoj pogled na slovenska narodno emancipacijska prizadevanja in odločilni pomen komunistične stranke za njihovo polno zgodovinsko uresničitev. Vendar pa prizadevanj, ki jih je Gustinčič vložil v svoje delo, v mednarodnem in jugoslovanskem komunističnem gibanju niso upoštevali. Potem, ko ga je predložil vodstvu KPJ in Balkanskemu sekretariatu Kominterne, dolgo časa z nobene strani ni dobil odgovora. Za svoje delo je skušal vzbuditi zanimanje tudi pri posameznih poznavalcih narodnega vprašanja v Kominterni (Kornejčuk, Kunsinin), a so mu odgovorili, da se njegovi študiji ne morejo posvetiti, in so mu jo vrnili. Gustinčič je nato posredoval pri sekretarju Balkanskega sekretariata, Poljaku Vasilskem, ki mu je odgovoril, da je njegovo delo prebral, »da pa je mnenja, da jaz takih stvari ne znam napisati, da so v delu napake - kakšne ni povedal - in da je najbolje, da predam študijo Sekretariatu kot material in da bo on našel človeka, ki bo delo napisal«. Tak odgovor je bil za Gustinčiča seveda porazen in nesprejemljiv. Vasilski mu je še dejal, da je njegovo delo prebral tudi član Balkanskega sekretariata Bohumir Šmeral, s katerim se je Gustinčič dobro poznal. Ko ga je Gustinčič obiskal, mu je Šmeral dejal, da je njegovo delo »lepo in dobro, toda pri nas bodo najbrž težave. Delo ima nekaj nebistvenih napak, toda te se dajo lahko odpraviti. Svetujem vam, da greste s to stvarjo v Akademijo znanosti, tam se bo stvar prediskutirala in uredila. Jaz poznam vaše slovenske probleme. Vi ste jih

¹⁵⁷ Gustinčič se je pri pisanju svojega dela oprl na prispevke, razprave in študije Ivana Cankarja (Slovinci in Jugoslavani. V: Demokracija, 1918, št. 23-24, str. 293-298), Juraja Demetroviča (Nova faza jugoslovenskog pitanja i socialna demokracija. V: Naši zapiski, 1913, št. 7-8, str. 193-204), Frana Erjavca (Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928), Ruggiera Grieca - Garlandija (Su alcune deviazioni dalla linea leninista nella politica nazionale. V: Lo Stato operaio 1930, št. 11-12), Ivana Hribarja (Moji spomini, 1-3. Ljubljana: Merkur; J. Blasnik nasl., 1928, 1932), Vladimira Iljiča Lenina (Rezultati diskusije o samoodločbi. V: Dela, zv. 19 /ruska izdaja/. Moskva), Dragotina Lončarja (Politično življenje Slovencev. [Samozal.], Ljubljana 1906; Dr. Janez Bleiweis in njegova doba : postanek in razvoj narodno-političnega programa Slovencev do razcepljenja v konservativno in liberalno stranko. V Ljubljani : Konsorcij »Naših Zapiskov«, 1910; Hrvaško državno pravo in Slovenci. V: Naši zapiski, 1912, št. 12, str. 353-354), Antona Mahniča (Kaj uči o narodnosti zdrava pamet in sv. pismo. V: Rimski katolik, 1889, str. 56-61, 179-186, 281-289), Josipa Mala (Zgodovina slovenskega naroda : najnovejša doba. V Celju : Družba sv. Mohorja, 1928-1939), Sime Markoviča (Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma. Beograd 1923), Ivana Prijatelja (Janko Kersnik, njega delo in doba. V: Janka Kersnika zbrani spisi, zv. 6, seš. 1, 2-3. V Ljubljani: L. Schwentner, 1910, 1914; Ob ilirizmu. V: Naši zapiski, 1910, št. 8, str. 231-240), Carla Sforze (Gestalten und Gestalter des heutigen Europa. Berlin: Fischer, 1931), Josifa Visarionoviča Stalina (Marksizem in nacionalno vprašanje; Narod in narodno gibanje. V: M. Velikovsky, I. Lewin: Narodno vprašanje : krestomatija /ruska izdaja/. Moskva, 1931; Vprašanja leninizma /ruska izdaja/. Moskva, 1931), Henrika Tume (Jugoslovanska deklaracija. V: Naprej, št. 120-127, 4.-7., 10.-13. 12. 1917), Josipa Vidmarja (Kulturni problem slovenstva. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1932), Martina Wutteja, (Kärntens Freiheitskampf. Klagenfurt: Ferd. Kleinmayr, 1922), gradivo iz publikacije La Venezia Giulia durante la occupazione e l'annessione italiana e sotto il terrore e le violenze del regime fascista (Paris: Edizioni di cultura sociale, 1929), prispevke iz zbornika razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine Slovinci v desetletju 1918-1928 (Ljubljana: «Leonova družba», 1928; prispevki Ignacija Murija /ps. Korotanec/: Naša Koroška /str. 1-62/, Jože Lovrenčiča /ps. Chronista Sontiacus/: Slovinci v Italiji /str. 62-117/, Josipa Hohnjeca: O ustavi naše države /str. 295-338/, Melite Pivec: Programi političnih strank in statistika volitev /str. 357-373/, Ivana Slokarja: Valutne razmere, devizna politika in bankarstvo /str. 552-574/, časopise in revije Il Lavoratore (Trst 1920), La Yougoslavie (Ženeva 1918, 1919), Lo Stato operaio (Pariz 1930), Slovenec (Ljubljana 1914, 1931, 1932), Slovenski narod (Ljubljana 1885, 1914), ter na članke in teoretično gradivo, na katere smo opozorili v op. 137-139, 141, 145-148.

dobro očrtali in delo zaslužuje, da zagleda luč sveta. V Akademiji imam človeka, ki vam bo pomagal. Oglasite se čez nekaj časa!»¹⁵⁸

Ko se je Gustinčič po približno dveh tednih ponovno oglasil pri Šmeralu, pa je leta, ob tem ko je bilo videti, da mu je neprijetno, »na kratko izjavil: 'Dragi sodrug G., nič ne morem napraviti.'« Gustinčič je sprevidel, »da zadržek, da se o moji knjigi razpravlja in da izide ni v tekstu, niso kake principiелne napake v njem, marveč da tiči zadržek nekje drugje«. To ga je spodbudilo k nadaljnjim prizadevanjem, da bi Balkanski sekretariat razpravljал o vprašanjih, ki jih je poudaril v svojem delu. Končno je dosegel, da je do razprave prišlo. Razprava o slovenskem narodnem vprašanju je po Gustinčičevem spominu v Balkanskem sekretariatu Kominterne potekala 17. decembra 1933. Udeležili so se je Gustinčič, sekretar KPJ Milan Gorkič (Josip Čižinski), sekretar KPI Palmiro Togliatti, član KPI Ivan Regent, sekretar KPA Johann Kopenig, nekateri predstavniki Komunistične partije Bolgarije in drugi člani sekretariata. Razpravo je vodil sekretar sekretariata Vasilski.¹⁵⁹

V razpravi na Balkanskem sekretariatu Kominterne je prvi nastopil Gustinčič, ki je govoril dobri dve uri. Opisal je politične razmere in politiko KPJ, KPI in KPA v slovenskem vprašanju, njegovim besedam pa so navzoči z zanimanjem prisluhnili. »Očividno so slišali mnoge stvari prvič in jim marsikaj ni bilo znano. Njihovo zanimanje se je stopnjevalo,« se spominja Gustinčič, »ko sem začel razvijati svojo kritiko dela med slovenskimi nacionalnimi manjšinami in postavljati svoje teze in zahteve v smislu zgoraj razloženega (Gustinčič je pred tem v svojih Spominih na kratko očrtal vsebino svoje študije - op. J. P.) za naše nadaljno politično delo na tem poprišču.« Po Gustinčičevem nastopu so se v razpravi oglasili Togliatti, Gorkič in Kopenig, ki so pritrtili njegovim ocenam o napačni nacionalni politiki KPI, KPJ in KPA v slovenskem vprašanju. »Tako sem doživel prvo zadoščenje za svoje delo in ker so drugi soudeleženci malo poznali vprašanje, ki je bilo v diskusiji, je pal predlog, da se splošna diskusija zaključi in izvoli komisija, ki naj v naslednjih dneh izdela platformo za delo vseh treh strank v slovenskem narodnem vprašanju.« V dneh po sestanku je Gustinčič omenjeni komisiji predlagal, da bi oblikovali še eno komisijo (sestavljali bi jo predstavniki KPJ, KPI in KPA), ki bi do naslednjega kongresa Kominterne zbrala gradivo o slovenskem vprašanju. Komisija tega predloga ni sprejela, sklenila pa je, naj se ob prihodnjem kongresu Kominterne sestane konferenca KPJ, KPI in KPA, ki bo razpravljala o slovenskem vprašanju. Ker je Gustinčič obenem vztrajal, da je potrebno ustanoviti organ, ki bo obravnaval slovensko vprašanje, je komisija sprejela še sklep o ustanovitvi slovenske propagandistične revije (revija se je imenovala Rdeča zvezda), ki bo objavljala gradivo o slovenskem narodnem problemu. »Naročeno je bilo, da naj vsaka komunistična stranka pripravi svoje materiale in svojo resolucijo o slovenskem vprašanju v svoji deželi.« Kot piše Gustinčič, naj bi omenjena komisija oblikovala tudi Izjavo KPJ, KPI in KPA k slovenskemu vprašanju, ki, kot je upravičeno zapisal, »sloni v celoti na podatkih in tezah, ki sem jih obdelal v svojem delu 'Das nationale Problem der Slowenen' in obrazložil v svojem referatu na skupni seji 17. decembra in v komisiji.«¹⁶⁰

¹⁵⁸ Gustinčič, Spomini, III/II, str. 21-23.

¹⁵⁹ Prav tam, str. 23-24, 38. - Na omenjeno razpravo na seji Balkanskega sekretariata 17. 12. 1933, o kateri pa podrobneje ne piše, opozarja tudi France Filipič. Gl. Filipič, Poglavlja, 2, str. 116.

¹⁶⁰ Gustinčič, Spomini, III/II, str. 37-40. - Gustinčič ne piše, kdo so bili člani omenjene komisije, iz nadaljnega besedila njegovih Spominov pa je razvidno, da je bil njen član. V uredništvo Rdeče zvezde,

Obraznava vprašanj, ki jih je na podlagi svojega dela na sestanku v Balkanskem sekretariatu Kominterne decembra 1933 predstavil Dragotin Gustinčič, je torej imela določen politični učinek, medtem ko z njegovo objavo Gustinčič ni imel sreče. Poleg nepripravljenosti v Balkanskem sekretariatu Kominterne in tudi širše v Kominterni, da bi Gustinčičevo delo izšlo, je svojo vlogo pri tem imelo tudi tedanje vodstvo KPJ. Kot je 8. maja 1933 Lovro Kuhar pisal Gustinčiču, so tedaj v strankinem vodstvu o njegovem delu že razpravljali. Ker pa je Kuhar, ki so mu poverili nalogo, da je delo prebral, ocenil, da še ni končano, vodstvo pa je medtem izvedelo, da ga prireja v končno obliko, »smo ga takoj dali na varno. Moji prijatelji (strankino vodstvo - op. J. P.) so imeli potem namen, izdati ga, ker so mislili s tem zamašiti vrzel, ki v pogledu našega materiala vlada. Skušaj torej tudi to čimprej končati, da bo pravočasno prišlo na svetlo.«¹⁶¹ A kot je leta 1963 zapisal Gustinčič, je bilo tedaj njegovo delo že dokončano, »in če sem se jaz kdaj izrazil ali če je Kuhar prenesel take moje besede, da ni dokončano, na strankino vodstvo, je moglo to imeti samo ta smisel, da sem hotel počakati s publikacijo do tedaj, ko bo delo prediskutirano v kakem višjem forumu, v CK KPJ ali v Balkanskem sekretariatu. Samo v toliko je bilo nedokončano. In ker na seji BS v decembru 1933. nisem dobil nikakih bistvenih pripomb, ga pozneje nisem nikoli dopolnjeval ali popravljal.«¹⁶² Kuharjevo sporočilo oziroma sporočilo »Gorkičevega strankinega vodstva, je bila samo zvijačna tolažba meni. V resnici pa ni bilo nobenega namena, da se (delo - op. J. P.) izda.«¹⁶³ Dali so ga 'na varno' in 'na varnem' počiva vse do danes.«¹⁶⁴

ki jo omenja Gustinčič, so bili imenovani Gustinčič, Garlandi, Regent in »menda Kerže za KP Av.« Rdeča zvezda je izšla samo enkrat (številka za junij - julij 1934; Nedog, O nastanku izjave treh komunističnih strank, str. 376), saj je »že po prvi številki utonila v večnost«. Gustinčič piše, da je bila revija tedanjemu vodstvu KPJ trn v peti, saj bi zbiranje podatkov o slovenskem narodnem vprašanju pomenilo nadzor nad njegovim delom. Sekretar KPJ Gorkič, Kamilo Horvatin in Grgur Vujović so se zato »tako potrudili (Gustinčič piše, da je pri tem sodeloval tudi Ivan Regent - op. J. P.), da 'Rdečo zvezdo' v kali zadušijo«. Ker je vse gradivo za prvo številko pripravil Gustinčič, naj bi bil to »dokaz«, da slovenski komunisti v emigraciji nismo bili sposobni, da literarno vzdržujemo tako publikacijo. Kakor mi je sporočil neki moj prijatelj so v vodstvu naše stranke po izidu prve številke izjavili, da za Gustinčiča ne bodo vzdrževali posebne revije. /.../ Zadušilo jo je likvidatorstvo in nacionalizem v vodstvu KPJ, morda pa /.../ tudi še kaj hujšega«. (Gustinčič, Spomini, III/II, str. 40-41, 45-47; Gustinčičev povzetek njegove študije gl. prav tam, str. 24-37.)

¹⁶¹ ARS, AS 1667, t. e. 1, fasc. 1, pismo Lovra Kuharja Dragotinu Gustinčiču z dne 8. 5. 1933, str. 1.

¹⁶² Gustinčič, Komentar k dopisovanju, str. 10. - Kot piše Anica Lokar, v Gustinčičevih mislih leta 1936, ko je odhajal v Španijo, »o njegovem delu *Slovensko narodno vprašanje* ni bilo ne duha ne sluha več«. - »Dragotin Gustinčič je odhajal, ne premišljujoč mnogo o svoji knjigi, v katero je vložil toliko truda. Tako prepričan je najbrž bil, da je v najzanesljivejših rokah.« (Lokar, Od Anice do Ane Antonove, str. 108.)

¹⁶³ Gustinčič, Komentar k dopisovanju, str. 10. - Na tem mestu lahko opozorimo, da obstoj Gustinčičeve študije vsaj do srede tridesetih let, enako pa velja tudi za več desetletij kasneje, ni bil znan širšemu članstvu slovenskega komunističnega gibanja. Kot piše Janko Pleterski, je namreč Pokrajinski komite KPJ za Slovenijo v poročilu CK KPJ iz sredine septembra 1935 ugotavljal, da nam »manjka /.../ temeljna knjiga o nacionalnem vprašanju. Imamo Anti-Dühringa za filozofijo, Kapital za ekonomijo, za nacionalno vprašanje pa nič drugega kot Simo Markovića (mišljena je Markovičeva knjiga Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma iz leta 1923 - op. J. P.) in Brodarjev članek«. (Pleterski, Študije, str. 315.)

¹⁶⁴ Gustinčič, Komentar k dopisovanju, str. 10. - Ko mi je Ilija Gustinčič predal en izvod Gustinčičeva dela *Das nationale Problem der Slowenen* (gl. op. 92), sem mu ob zahvali za njegovo prijazno dejanje potožil, da ne vem, kdaj se bom lahko zaradi drugih obveznosti raziskovalno posvetil študiji njegovega očeta. Ilija Gustinčič pa me je z umirjenim in življenjsko modrostjo polnim glasom potolažil z besedami: »Veste, ta voda ne gori.« Avtor pričujoče razprave upa, da »ta voda«, čeprav ni »gorela« in je bila »na varnem« 77 let, vsaj skozi tu opravljeno obravnavo Gustinčičeve študije, ne bo poniknila.

Toliko o Gustinčičevem delu *Das nationale Problem der Slowenen* in njegovi usodi. V veliki meri jo odstirajo njegovi Spomini, ki nam obenem ponujajo tudi vpogled v širše dogajanje znotraj Kominterne in KPJ, na katero se je v prvi polovici oziroma sredi tridesetih let navezoval slovenski nacionalni problem. Gustinčič v svojih Spominih opozarja še na tri dogodke iz tega časa. Prvi zadeva vprašanje ustanovitve samostojne slovenske komunistične stranke, drugi obravnava slovenskega vprašanja na t. i. slovenski konferenci KPJ, KPI in KPA, ki se je sestala po VII. kongresu Kominterne (kongres se je zbral med 25. julijem in 21. avgustom 1935 v Moskvi), tretji pa obravnava slovenskega problema na sestanku nekaterih vodilnih članov KPJ in slovenskih komunistov, ki so septembra 1935 delovali v Moskvi. Po našem mnenju je omenjeni del Gustinčičevega spominskega besedila vsekakor zanimiv prispevek, morda celo utemeljen izziv, za nadaljnje obravnave zgodovine jugoslovanskega komunističnega gibanja in njegovega odnosa do slovenskega vprašanja in zasluži, da se ustavimo tudi pri njem.

Ko Gustinčič piše o delu in stališčih že omenjene komisije, ki so jo oblikovali na podlagi razprave v Balkanskem sekretariatu Kominterne 17. decembra 1933, se spominja »tudi dogodka, ki je bil tedaj za našo KP zelo važen. Med razpravo v komisiji je neki član Balkanskega sekretariata - mislim, da je bil neki bolgarski sodrug, katerega pa sem slabo poznal in njegovo ime pozabil - izjavil, da se mu po vsem tem, kar je slišal v mojem referatu (mišljen je Gustinčičev nastop na sestanku Balkanskega sekretariata 17. decembra - op. J. P.) in na naši seji, vsiljuje vprašanje, če ne bi kazalo reorganizirati KPJ tako, kakor je organizirana VKP(b), t. j. sovjetska komunistična stranka. Mnenja je bil, da bi taka specifična vprašanja, kakor nacionalno in kmečko vprašanje, najbolje reševali slovenski, hrvaški itd. sodrugi v svoji deželi sami. Zato naj bi se v okviru KPJ organiziralo slovensko in druge nacionalne komunistične stranke. Tako reorganizirana KPJ da bi odstranila s poti marsikatero težavo v KPJ, ki se pojavljajo v nji.«¹⁶⁵

»To mnenje je palo kakor bomba v našo komisijo,« nadaljuje Gustinčič. »Zdelo se je, da je vsem vzelo sapo. Nikdo ni hotel zavzeti stališča k temu vprašanju. Po nekaj trenutkih molka pa se je oglasil predsednik komisije Vasiljski in menil, da je to vprašanje še nepripravljeno, da tudi ne spada v okvir nalog naše komisije in da je za reševanje takih vprašanj kompetentna samo 'Politična komisija pri Kominterni'. Istočasno je pal predlog naj se to vprašanje odstopi 'Politični komisiji'.

Vsi smo se strinjali s tem predlogom. In res, Politična komisija Kominterne se je s tem vprašanjem bavila že v februarju 1934 in sklenila, da se KPJ priporoči, da se reorganizira po vzorcu VKP(b).«¹⁶⁶

¹⁶⁵ Gustinčič, Spomini, III/II, str. 41.

¹⁶⁶ Prav tam, str. 41-42. Kot je znano, je sklep o ustanovitvi posameznih nacionalnih komunističnih strank (KP Slovenije, KP Hrvaške in /v bodočnosti/ KP Makedonije), KPJ sprejela na svoji IV. konferenci, ki je potekala 24. in 25. 12. 1934 v Ljubljani. Po opozorilu Janka Pleterskega pa je načelni sklep o ustanovitvi KPS in KPH obstajal že od julija 1934, »verjetno (pa je bil) še nekaj mesecev starejši«. (Pleterski, Študije, str. 315, 317. Prim. tudi Filipič, Poglavlja, 2, str. 118-120; Nedog, O nastanku izjave treh komunističnih strank, str. 381. Podrobneje gl. o procesu, ki je vodil k ustanovitvi KPS in KPH leta 1937 Filipič, Poglavlja, 2, str. 155-157, 169-171, 174-177, 190-191, 193-196; Pleterski, Študije, str. 317-319, 324, 326-327.) Kot opozarja France Filipič, pa se zamisel o ustanovitvi slovenske nacionalne komunistične stranke veže tudi na določene pobude v zvezi z obravnavo slovenskega narodnega vprašanja, ki jih je leta 1932 sprožilo uredništvo revije Slovenska delavsko-kmečka republika, ki je izhajala v Heerlenu v Belgiji, urejala pa sta jo Albert Hlebec in Aleš Bebler. (Filipič, Poglavlja, 2, str. 113) Iz obdobja pred ustanovitvijo KPS pa so znane tudi težnje po oblikovanju samostojne slovenske nacionalne komunistične stranke, ki bi bila neposredno vezana na Komunistično

Na obravnavo slovenskega vprašanja v okviru Kominterne se navezuje tudi Gustinčičevo pričevanje o že omenjeni »slovenski konferenci« KPJ, KPI in KPA. Gustinčič ne piše, kdaj točno se je konferenca sestala, navaja pa njene udeležence. S strani KPJ so se je udeležili Kuhar, Gustinčič in »še nekoliko drugih Jugoslovanov z Gorkičem (Čizinskim) in Kardeljem vred«, s strani KPI Ivan Regent, Stane Vilhar in Garlandi, s strani KPA pa Gregor Kersche. Poleg njih je konferenci prisostvovalo tudi nekaj članov KP Nemčije.¹⁶⁷

Gustinčič piše, da je bila konferenca slabo pripravljena. Poročevalci (Kuhar, Regent, Kardelj), ki so govorili največ 15 do 20 minut, niso konferenci predložili nobenega gradiva in nobene resolucije o slovenskem vprašanju (Kardelj je na konferenci nastopil z referatom o tisku - op. J. P.), referati niso bili napisani, skriti se ni dalo, da »vsi trije referenti /.../ smatrajo svojo nalogo za golo formalnost. /.../ Bilo je splošno mlatenje prazne slame brez najmanjšega poskusa konkretiziranja kakega nacionalno-političnega vprašanja.« Tudi udeleženci v razpravi (Garlandi in Gorkič) niso povedali nič novega.¹⁶⁸ Gustinčič je zato protestiral in opozoril, da brez konkretnega gradiva konferenca ne more sprejeti nobenega stališča. V dokaz, da je gradiva, o katerem je treba razpravljati, več kot dovolj, je konferenci predložil svoj elaborat *Ein Beitrag zur Vorbereitung der slowenischen Konferenz* (Prispevek k pripravi slovenske konference).¹⁶⁹ Obenem je predlagal, da konferenco prekinejo, dokler referenti ne predložijo svojih resolucij. Konferenca je njegov predlog sprejela. Svojo resolucijo je nato dan ali dva kasneje Gustinčiču pokazal samo Kuhar, a je bila »tako revna, da ni vredno govoriti o njej. Delegati so potem odšli iz Moskve in konferenca se ni več sestala.« Gustinčič svoje pričevanje zaključil

internacionalo. (O tem gl. Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji : od leta 1935 do 1941. Ljubljana 1978 (dalje Nedog, Ljudskofrontno gibanje), str. 88-93, 181-182; Vida Deželak Barič: Komunisti od ustanovitve KPS do vojne. V: Slovenska novejša zgodovina, str. 387; Dolenc, Spor med prvo in drugo generacijo slovenskih komunistov?, str. 121) - Kar zadeva kasnejšo ustanovitev KPS, 17. in 18. 4. 1937 na Čebinah nad Zagorjem, Gustinčič v nadaljevanju svojega besedila pravi, da je do takega časovnega zamika prišlo zaradi več vzrokov, »ne zadnji med njimi pa je bil ta, da je vodstvo naše stranke sprejelo to priporočilo Kominterne (iz februarja 1934 - op. J. P.) zelo nejevolno. Na KUNMZ (Komunistična univerza narodnih manjšin Zahoda - op. J. P.) so razlagali delavskim študentom, da se s to reorganizacijo v naši stran(ki) pravzaprav ne bo nič spremenilo, češ nacionalne stranke ne bodo imele nobene druge vloge kakor dotedanji Pokrajinski sekretariati.« Gustinčič nadaljuje, da se je seveda »valila vsa krivica za te 'nepotrebne novotarije' name, dasi se ni nikdo upal meni odkrito kaj očitati za to, tedaj zelo potrebno reorganizacijo. Ni dvoma,« pristavlja Gustinčič, »da bi bila ta reorganizacija, če bi bila pravilno, boljševisko izvedena, predvsem v veliki meri /.../ vplivala na razvoj naše politike kadrov in pa omejila nezdrave frakcionaške intrige v KPJ.« (Gustinčič, Spomini, III/II, str. 42-43.)

¹⁶⁷ Gustinčič, Spomini, III/II, str. 47-48.

¹⁶⁸ Prav tam, str. 48-49. - Gustinčič piše, da se je Garlandi »izmotal s tem, da je ugotovil, da se na tej konferenci ni bilo mogoče dotakniti vseh vprašanj, ki se tičejo politike slovenskega problema, toda da se bo to dopolnilo v komisiji. Slovensko vprašanje, da se je popolariziralo (populariziralo - op. J. P.) v časopisju, kadrov pa da KPI ni mogla poslati v šolo, ker da so tisti, ki so bili določeni, pali na političnem delu. Treba da je spremeniti način dela in polaga v tem oziru velike nade na KPJ.« Gorkič pa je »naglašal, da je treba pridobiti množice SLS, brez katerih da ni enotne ljudske fronte. Evharistični kongres v Ljubljani (II. evharistični kongres za Jugoslavijo, 28. do 30. 6. 1935 v Ljubljani - op. J. P.), da je bila demonstracija proti vladi. Govoril je še o 'Boju' (unitaristično gibanje, organizirano v okviru slovenskega liberalnega tabora - op. J. P.), ki da je bil organiziran kot fašistična organizacija in o Jožetu Vidmarju (Josip Vidmar - op. J. P.), ki da je klerikalec in temen element.« Gustinčič opozarja še na razpravo Gregorja Kerscheta, ki je dejal, »da je enotna fronta na Sp. Koroškem že v teku in vprašal, če ne bi bilo koristno na Koroškem zopet organizirati slovensko stranko, da bi komunisti lahko delali v nji.« (Prav tam, str. 49, op. 2.)

¹⁶⁹ Prav tam, str. 49. - Gustinčič piše, da je elaborat obsegal 31 strani tipkopisa in opozarja, da je pridani besedilu njegovih Spominov v Prilogi 2. Omenjene priloge med Gustinčičevim gradivom nisem našel.

s poudarkom: »Ne vem, kako bi mogel tako konferenco drugače nazvati, kakor organizirano sabotažo slovenskega narodnega vprašanja tedanjega (Gorkičevega) vodstva KPJ? To pa nam tudi pove, kako in zakaj je zatonila 'Rdeča zvezda' že po prvi številki.«¹⁷⁰

Najbolj podrobno pa Gustinčič opiše obravnavo slovenskega problema na sestanku nekaterih vodilnih članov KPJ in slovenskih komunistov, septembra 1935 v Moskvi. O tem poroča takole: »Svoj epilog pa je našlo vprašanje naše tedanje narodne politike na neki seji v Moskovskem 'Luxu' (hotel Lux, v katerem so prebivali vidni tuji komunistični funkcionarji - op. J. P.), ki jo je organiziralo vodstvo KPJ 14. septembra 1935. in ki jo je vodil Josip Broz, član CK KPJ.«¹⁷¹ - »Na tej seji smo bili sodrugi Broz, Kardelj, Regent, jaz in še nekateri drugi člani naše stranke. Ker nam daje ta seja, ki sem jo jaz krstil za 'prijateljski sestanek', dobro pojasnilo tedanjega stanja narodnega vprašanja v naši stranki, pa tudi še marsikaj drugega vse do današnjega dne, se hočem s tem 'prijateljskim sestankom' pobaviti nekoliko obširneje.

Kakor sem že zgoraj povedal se je bila 'Slovenska konferenca()' razšla brez sklepov in brez kakoršnjega koli načrta za poznejše delo na torišču narodnega vprašanja med Slovenci. Ni dvoma, da je za ta neuspeh nosila največjo odgovornost KPJ, oziroma njena delegacija na VII. kongresu Kominterne. Zato je moral politični odbor (Politbiro CK KPJ - op. J. P.) poskrbeti za to, da odgovornost za ta neuspeh ne pade nanj, oziroma na ves CK naše stranke. V ta namen se je sklicala gori imenovana seja, ki naj bi bila razpravljala o slovenskem narodnem vprašanju in sestavila ustrezno resolucijo odnosno načrt za delo naše stranke v narodnem vprašanju Slovencev. Ko smo se sestali v privatnem stanovanju enega izmed navzočih sodrugov, sem takoj opazil, da na seji ni nobenega italijanskega ne avstrijskega zastopnika stranke. Seveda sem takoj, ko se je otvorila seja in ko je predsednik s. Broz razložil njen namen izjavil, da ta seja ni kompetentna, da razpravlja o politiki slovenskega vprašanja in zahteval, da se v smislu sklepa Balkanskega sekretariata iz decembra 1933 in poznejše naše politike, povabi na sejo tudi predstavnik KPI in KP Av. Na moj ugovor je odgovoril Kardelj, ki je izjavil, da je slovensko narodno vprašanje samo vprašanje KPJ, da je samo zadeva naše stranke in nobene druge in da je zato naš CK popolnoma kompetenten, da sklepa v vseh vprašanjih naše narodne politike. Moj predlog, da se povabi na to sejo tudi italijanska in avstrijskega zastopnika, je Kardelj in za njim vsi udeleženci odklonil. Tedaj sem izjavil, da bi moral smatrati tako stališče v naši nacionalni politiki ne samo protislovno vseh naši dosedanji politiki v tem vprašanju, marveč tudi za nacionalistično in da zato jaz na tej seji ne bom sodeloval.

Moja izjava je seveda napravila mučen vtis na zbrane člane seje. Nastalo je neprijetno prerekanje med menoj in Kardeljem ter Regentom. Poslednji, ki tu ni

¹⁷⁰ Gustinčič, Spomini, III/II, str. 49-50.

¹⁷¹ Prav tam, str. 50. - Glede na gornji Gustinčičev podatek, naj bi vodilni jugoslovanski komunisti sredi septembra 1935 dvakrat razpravljali o slovenskem narodnem vprašanju, saj je bilo le-to obravnavano tudi na 11. sestanku delegacije KPJ na VII. kongresu Kominterne, 17. 9. 1935. Omenjenega sestanka se je udeležil tudi Josip Broz. Seje z dne 14. 9. 1935 (Kronologija k Zbranim delom Josipa Broza Tita je ne omenja) po našem mnenju ne gre zamenjevati s sestankom delegacije KPJ na kongresu Kominterne, 17. 9. 1935, saj od glavnih razpravljavcev na njej Gustinčič in Kardelj nista bila člana delegacije, Regent pa je bil član KPI. (Prim. Gustinčič, Spomini, III/II, str. 47; Josip Broz Tito: Zbrana dela : tretja knjiga : marec 1935 - november 1937. Ljubljana 1979, str. 259-260.)

zastopal KPI, se je tudi tu postavil čvrsto proti moji tezi in za Kardeljevo mnenje. V tem prerekanju so se med mojimi in Kardeljevimi ter Regentovimi stališči razdelele naslednje zanimive razlike (po mojih zapiskih).

1. Po Kardeljevih in Regentovih trditvah je bila tedaj Slovenska ljudska stranka demokratična stranka.

2. Na moje vprašanje, da li s tem, da je vstopil dr. Korošec v vlado (fašistično seveda)¹⁷² rešujejo slovenski klerikalci slovensko narodno vprašanje, ali svoje denarne zavode, svoje gospodarske interese, je Kardelj odločno odgovoril: 'Slovensko narodno vprašanje.'

3. Kardelj je trdil, da oznaka 'demokratična' in 'reakcionarna' stranka ne daje nič politično bistvenega, ker reakcionarna da je tudi Hrvatska seljačka stranka (Hrvaška kmečka stranka dr. Vladimirja Mačka - op. J. P.). Na moje vprašanje, zakaj? je odgovoril, da zato, ker je kmet, ki je njen glavni sestavni del, reakcionaren.

4. SLS da je isto, kar je bila Brüningova stranka v Nemčiji (mišljena je stranka Katoliškega centra, ki jo je vodil Heinrich Brüning - op. J. P.) v obdobju pred fašizmom (hitlerizmom).

5. Broz je ves večer, t. j. ves čas seje in našega prerekanja molčal in ni k nobenemu vprašanju zavzel svojega stališča.

Po teh prerekanjih sem zapustil ta 'prijateljski sestanek' in se pozneje teh diskusij nisem več udeleževal. Komentar zgoraj navedenih točk, kakor tudi rešitev spora o tem, kdo je pravilno gledal na slovensko nacionalno vprašanje, pa z mirno dušo prepuščam svojim političnim naslednikom - marksistom.¹⁷³

IV

Ob tem, ko je komuniste, ki so delovali v tujini, v prvi polovici tridesetih let najbolj izrazilo zaposloval slovenski nacionalni problem, pa so se mu stopnjevano začeli posvečati tudi tisti, ki so delovali v domovini. Njihovo poudarjeno pozornost narodnemu vprašanju je napovedal že Kardeljev članek Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje, medtem ko je komunistična organizacija na Slovenskem celovito pristopila k razčlembi slovenskega problema na pokrajinski konferenci KPJ za Slovenijo, zbrani 16. septembra 1934 v Goričanah pri Medvodah.

O slovenskem narodnem vprašanju je na konferenci poročal Edvard Kardelj. V referatu Delo pokrajinske organizacije v kmečkem in nacionalnem vprašanju je uvodoma poudaril, da je »ta stran strankinega dela /.../ kljub vsej svoji silni važnosti do sedaj najbolj zanemarjena, tu na tem polju si mora pokrajinska organizacija KSJ v Sloveniji od pokrajinskega komiteja pa do poslednje celice navzdol temeljito izprašati vest in opraviti nad seboj najtemeljitejšo avtokritiko«. Po oceni, da se je v odnosu slovenskih komunistov do nacionalnega vprašanja pokazala »zločinska malomarnost«, je Kardelj opozoril na štiri glavna napačna stališča, ki so v tistem času zaznamovala narodno politične poglede komunistov na Slovenskem: stališče, da KPJ kot delavske in internacionalne stranke nacionalno vprašanje ne

¹⁷² Gustinčič, Spomini, III/II, str. 50-53. - Z omembo Koroščevega vstopa v »fašistično« vlado je mišljeno njegovo sodelovanje v vladi dr. Milana Stojadinovića. Vlada je bila oblikovana 24. 6. 1935, Korošec pa je bil v njej minister za notranje zadeve.

¹⁷³ Gustinčič, Spomini, III/II, str. 53-54.

zadeva; stališče, da se nacionalno vprašanje ne more rešiti v kapitalistični državi in ga bo rešila šele socialistična revolucija; stališče, da geslo o odcepitvi in združitvi slovenskega naroda od versajske Jugoslavije ne more imeti nobenega uspeha, saj bi v tem primeru takoj prišlo do oboroženega posega drugih kapitalističnih držav in novega nacionalnega podjarmljenja Slovencev; in stališče, da nacionalno vprašanje ni revolucionarno vprašanje, ker zadeva tudi meščanstvo, ki ga bo slej ko prej moralo rešiti na ustaven način. - Kardelj je ta stališča zavrnil z naslednjimi utemeljitvami: neupoštevanje nacionalnega vprašanja bi pomenilo, da komunisti pristajajo na izkoriščanje slovenskega kmeta in delovnega ljudstva, ki ga izvaja velikosrbski kapital; izvedba socialistične revolucije je nemogoča brez predhodnega dokončanja meščanske demokratične revolucije, katere cilj je tudi rešitev kmečkega nacionalnega vprašanja, kajti kmet ni socialističen element; delavski razred bo v svojem revolucionarnem boju za nacionalno osvoboditev in združitev slovenskega naroda v zrelem revolucionarnem trenutku zrušil tako notranjega kapitalističnega nasprotnika kot odbil vse zunanje posege kapitalističnih držav; niti domače, kaj šele velikosrbsko meščanstvo, nimata interesa za resnično rešitev nacionalnega vprašanja. Zato »osvoboditev in združitev slovenskega naroda ni možna na noben drug način, kakor edinole z revolucionarno borbo«. ¹⁷⁴

Kardelj se je nato ustavil pri družbeni ter idejno politični vsebini nacionalnega vprašanja. Opozoril je, da je po svojem značaju ostanek nedokončane meščansko demokratične revolucije, ki je porodila nastajanje nacionalnih držav, v kasnejšem razvoju pa je narodno osvobodilnim težnjam meščanstva sledilo njegovo zaslužnjevanje drugih dežel. Kardelj je poudaril, da lahko »okoli vprašanja nacionalne osvoboditve /.../ delavski razred mobilizira malomeščanske in kmečke sloje za revolucionarne borbe proti istemu sovražniku, proti kateremu se sam bori, proti voj[aško] faš[istični] diktaturi, da reši z njihovo pomočjo nerešena vprašanja meščansko demokratične revolucije /.../. Potem, ko bo proletariat rešil to (nacionalno - op. J. P.) vprašanje,« je nadaljeval Kardelj, »ko bo rešil in nadaljeval meščansko revolucijo v proletarsko, takrat se bodo mnogi od prejšnjih zaveznikov morda obrnili v odkrito borbo proti delavstvu, drugi se bodo nevtralizirali, mnogi pa se tudi priključili delavskemu razredu v borbi za odstranitev kapitalizma, kar je vse odvisno od sposobnosti kom[unistične] stranke, od razmerja razrednih sil, od splošnih pogojev, v katerih se bo razvijala proletarska revolucija.« Socialistična revolucija ima tako v svoji prvi stopnji meščansko demokratični značaj, nacionalno vprašanje pa je njen sestavni del, »kajti buržoazija ni v stanju, da bi ga rešila, ga neče rešiti in ne more rešiti, proletarijat pa je pod današnjimi pogoji zgodovinskega razvoja prisiljen, da ne rešuje samo socialistična, marveč tudi meščansko-demokratična vprašanja«. V tem smislu je Kardelj zavračal načelo »čiste« socialistične revolucije, saj bi to pomenilo odbiti od sebe vse tiste revolucionarne sile, »ki bi mogle služiti delavskemu razredu kot zavezniki na prvi etapi revolucije in bi mogle pojačati pozicije revolucionarnega proletariata ter pospešiti proces preraščanja proletarske revolucije v socialistične«. ¹⁷⁵

V nadaljevanju svojega referata je Kardelj podrobno razčlenil težak socialni in gospodarski položaj slovenskega kmeta in obrtnika ter gospodarsko in davčno izžemanje Slovenije. Svojo razčlemba je sklenil z ugotovitvijo, da je položaj slo-

¹⁷⁴ Kardelj, Zbrana dela, 1, str. 289-293.

¹⁷⁵ Prav tam, str. 293-295.

venskega kmeta tako strašen, »da ga vse to nujno revolucionira in ga tira v enotno fronto z delavskim razredom. Prisotni so torej najboljši pogoji za to, da postane kom[unistična] str[anka] v kratkem času tudi voditeljica slov[enskega] kmečkega ljudstva v borbi proti izkoriščevalskemu razredu vseh narodnosti. Predvsem pa v njegovi nacionalni revolucionarni borbi proti velesrbskim zatiralcem in izkoriščevalcem.« Ti ob gospodarskemu zatiranju Slovenije izvajajo še »kulturno zatiranje, ki se kaže v fašizaciji mladine, v zatiranju jezika, v srbizaciji šolske mladine in vsega javnega življenja, v zapostavljanju kulturnih ustanov, šol, univerze, gledališč, znanstvenih institutov«. ¹⁷⁶

Kardelj je posebej razčlenil tudi tedanjo slovensko meščansko politiko in vlogo komunistične stranke v reševanju nacionalnega vprašanja. Glede meščanske politike je poudaril, da po eni strani izraža interese slovenske veleburžoazije (liberalnega tabora - op. J. P.), ki je povezana s srbskim kapitalom ter vojaško fašistično diktaturo in je največji nasprotnik vsakega nacionalno osvobodilnega boja, medtem ko po drugi strani izraža interese male industrije, ki je »največ naslonjena na klerikalne banke« in ni sposobna v dovolj veliki meri tekmovali z neslovensko industrijo. Zadnje je tudi vzrok za avtonomistično politiko SLS in njeno t. i. sporazumaštvo z velikosrbsko diktaturo. ¹⁷⁷ Sporazumaško politiko klerikalnega meščanstva, za katero je bila, kot je na drugem mestu dejal Kardelj, značilna tudi »zavest absolutne moči nad kmetom«, torej vodita razredna korist in »seveda tudi strah pred sleherno revolucionarno akcijo«. Zato je ta del meščanstva, ki je do tedaj predstavljal hegemon v narodno osvobodilnih težnjah slovenskega delovnega ljudstva, tako zaradi svojega gospodarskega položaja kot tudi strahu pred delavskim razredom sovražen vsaki revolucionarni rešitvi slovenskega vprašanja. Vse to je dokaz, da je edinole od komunistov in njihove pravilne dejavnosti odvisno, kdaj bo delavski razred v Sloveniji zajel večino kmečkih množic in postal voditelj nacionalno revolucionarnega boja. »Danes ni razreda in nobene stranke razen prave proletarske - kom[unistične] stranke, ki bi mogla postaviti iskreno in pravilno parolo revolucionarne borbe za osvoboditev in združitev slov[enskega] naroda.« Toda pri tem komunisti ne smejo pozabiti, da je kmet po svojem socialno gospodarskem položaju kapitalistični element, lastnik proizvodnih sredstev, zato ga »ne moremo v masovnem obsegu mobilizirati na naših geslih, ampak na meščanskodemokratskih«. Tu pa ima velik pomen »novo zavezniško masovno gibanje SNR, ki tvori most, preko katerega vodi kom[unistična] frakcija kmečke množice za osvoboditev in združitev slov[enskega] naroda, za zrušitev v[ojaško] f[ashi]stičnega režima, za kmečko delavsko vlado. To je pot k meščanskodemokratski revoluciji, ki jo bo moral delavski razred nadaljevati v proletarsko. Brez osvojitve kmečkega delovnega ljudstva,« je še dodal Kardelj, »brez hegemonije delavskega

¹⁷⁶ Prav tam, str. 295-304.

¹⁷⁷ Prav tam, str. 304-305. - Z izrazom »sporazumaštvo« je bila mišljena tedanja pripravljenost SLS in njenega voditelja Antona Korošca po ponovnem sodelovanju z režimom kralja Aleksandra. (Podrobneje o tem gl. Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo, str. 210-223.) Kot opozarja Janko Pleterški, je Kardelj v primerjavi s stališči vodstva KPJ v tujini drugače ocenjeval značaj »sporazumaške« politike tedanje meščanske politike. Vodstvo v tujini je »kot osnovni dokaz in kriterij, po katerem naj bi bila dosežena ločitev množic od 'sporazumaških' vodstev, poudarjalo predvsem to, da nacionalne buržoazije nočejo odcepitve od Jugoslavije, v tem (Kardeljevem - op. J. P.) referatu pa je težišče na dokazovanju izdajstva meščanskih vodstev in njihovega sporazumevanja z diktatorskim režimom na račun čisto konkretnih in vsakdanjih interesov slovenskega, posebej še kmečkega ljudstva in zaradi strahu pred njegovim demokratičnim gibanjem«. (Pleterški, Študije, str. 316.)

razreda v nacionalnorevolucionarni borbi, brez močnega in v kmečke mase ukoreninjenega SNR gibanja ni proletarske revolucije.«¹⁷⁸

Zaključni del svojega referata je Kardelj namenil kritiki dotedanjega dela slovenske pokrajinske organizacije KPJ med kmeti ter konkretnim nalogam slovenskih komunistov v kmečkem in nacionalnem vprašanju. Delo med kmeti je ocenil kot neznatno in sektaško, prav tako pa je opozoril, da so komunisti v Sloveniji premalo popularizirali svoje stališče o nacionalnem in kmečkem vprašanju med malomeščanskimi in kmečkimi množicami, intelektualci, študenti ter srednješolsko mladino. To je »rodilo posledico, da se stališče kom[unistične] stranke v javnosti razumeva čisto napačno in kontrarevolucionarno«. Zato je treba po vseh strankinih organizacijah izvesti živo kampanjo za spoznavanje njene prave usmeritve v nacionalnem in kmečkem vprašanju (v ta namen bi bilo nujno potrebno oblikovati dobro agitacijsko propagandno komisijo) in z njo seznaniti vse ljudske plasti. Komunisti bi pri tem morali izkoristiti vse legalne možnosti v slovenski družbeni strukturi in skozi vztrajno politično dejavnost uveljavljati stališče o potrebi revolucionarnega reševanja nacionalnega in kmečkega vprašanja. Oživiti bi bilo treba tudi akcijo proti vojni in fašizmu.¹⁷⁹ Kardelj je svoj referat, v katerem - kot smo že opozorili - presenetljivo »ni omenjena izjava treh partij o slovenskem vprašanju, sprejeta komaj pet mesecev poprej«,¹⁸⁰ zaključil z opozorilom, da je lahko iz njega »dovolj razvidno, kako silne važnosti je nacionalno in kmečko vprašanje za uspeh ali neuspeh proletarske revolucije, in da bo ta korak pomnil obenem preobrat v naši kmečki in nacionalni politiki«. ¹⁸¹

Z Edvardom Kardeljem so slovenski komunisti dobili še enega tehtnega marksističnega analitika narodnega vprašanja. Pri tem je bilo pomembno, da je Kardelj deloval v domovini in je lahko na podlagi neposrednega poznavanja aktualnih političnih razmer ter vpetosti v delo slovenske pokrajinske organizacije KPJ tvorno zaznamoval proces njene idejne in politične prenove ter ponovne organizacijske vzpostavitve, ki je potekal v letih 1931-1934. Pomemben mejnik v tem procesu je bila prav konferenca v Goričanah, ki je bila »nekak zaključek prve faze organizacijskega in političnega razvoja obnovljene Komunistične partije v Sloveniji«. ¹⁸² Pomembno pri tem je, da je bila obnova partijskih organizacij v Sloveniji v veliki meri delo mladih ljudi, ki so ob redkih starejših revolucionarjih, kolikor niso bili v zaporu, zoreli v preizkušnji nasprotovanju šestojanuarskemu režimu in iskanju poti

¹⁷⁸ Kardelj, Zbrana dela, 1, str. 305, 306, 308-309.

¹⁷⁹ Prav tam, str. 309-313.

¹⁸⁰ Pleterski, Študije, str. 316. - O vprašanju datiranja Izjave gl. pojasnilo v op. 84.

¹⁸¹ Kardelj, Zbrana dela, 1, str. 313. - Kot opozarja France Filipič, je CK KPJ Kardeljev referat ocenil kot izvrsten. Strinjal pa se ni s formulacijo, da je proletarska revolucija nemogoča brez predhodne stopnje meščansko demokratične revolucije, ki mora najprej rešiti kmečko nacionalno vprašanje. Centralni komite (izražena so bila verjetno mnenja Blagoja Parovića) je zavzel stališče, da sta možni dve poti: prva da v srednje razvitih državah proletarska revolucija spotoma uresniči meščansko, in druga, da meščansko demokratična revolucija preraste v proletarsko. Filipič ob tem opozarja, da so »vse te podrobnosti mnogih ocen /.../ same po sebi, ko jim sledimo v širšem obdobju ob razvoju in delovanju partije, včasih komaj omembe vredne, v svojem množičnem pretoku pa izpričujejo, kako živa in dejavna je bila kritična misel. Postopoma morda lahko sledimo nekemu toku prizadevanj, da postaja partija vse bolj občutljiva tako za dogajanja okrog sebe, kakor tudi za spremembe v sami sebi, da vse bolj dojema ozračje svojega časa, da ocenjuje družbene pojave v njihovi globlji povezanosti in da razbira globlje smisle med videzom dogajanj in njihovo realnostjo«. (Filipič, Poglavlja, 2, str. 131-132; o Kardeljevem referatu na t. i. Goričanski konferenci gl. še str. 103-105, 113, 133 in Pleterski, Študije, str. 315-316.)

¹⁸² Kardelj, Po petindvajsetih letih, str. 45.

iz začetne idejne in organizacijske ožine pokrajinske organizacije k delu z množicami in k prebijanju obroča ilegalnosti.¹⁸³

Mladost je tvorcem obnove KPJ v Sloveniji dajala prednost, da so, čeprav se je njihovo delovanje seveda navezovalo na dolgoletno delo jugoslovanskih komunistov, laže dojemali utrip časa in se hitreje prilagajali naglo si sledečim spremembam in prehitevajočim se družbenim procesom tako v domačih kot v mednarodnih razmerah; vodstvo KPJ in nekateri vodilni slovenski komunisti so medtem že dalj časa delovali v tujini in niso več dobro poznali domačih razmer. To dejstvo je bilo zlasti pomembno v času, ko se je začel krhati sistem diktature in so, deloma pod vplivom razdejanja, ki ga je zasejala svetovna gospodarska kriza, ob skrajni zaostritvi družbenih nasprotij, nemalo tudi iz odpora proti centralizmu in unitarizmu (pa tudi za njuno utrditev), vzniknila razna politična gibanja, ki so bila v znatni meri programsko usmerjena v reševanje nacionalnega vprašanja. Zasluga vodilnih nosilcev obnove komunistične organizacije v Sloveniji je bila, da so zgodaj spoznali pomen poglobljene študijske obravnave najbolj perečih družbenih vprašanj tistega časa, njeno izpeljavo pa so seveda postavili na marksističnih temeljih.¹⁸⁴

Obravnava nacionalnega vprašanja je v pokrajinski organizaciji KPJ v Sloveniji največ pozornosti namenil Edvard Kardelj, ki se je v drugi polovici tridesetih let izoblikoval v vodilnega poznavalca slovenskega narodnega vprašanja med komunisti.¹⁸⁵ K razčlenjevanju slovenskega vprašanja se je vrnil kmalu po konferenci v Goričanah, saj je že 2. decembra 1934 v poročilu CK KPJ vsebinsko in problemsko dopolnil ter poglobil svoja spoznanja, ki jih je o slovenskem problemu predstavil na konferenci.¹⁸⁶ Kot pravi Janko Pleterški, ima to poročilo (po našem mnenju pa prav tako tudi njegov referat na konferenci v Goričanah) v raziskovanju idejnega razvoja in spoznavnega procesa, ki je pripeljal do zrelega Speransa (pod tem psevdonimom je Kardelj leta 1939 objavil svoje znano delo Razvoj sloven-

¹⁸³ Filipič, Poglavlja, 2, str. 105-106. - O nastopu in delovanju mlajše generacije v slovenskem komunističnem gibanju v tridesetih letih ter odnosih, ki so se oblikovali med njo in starejšo generacijo komunistov, gl. Dolenc, Spor med prvo in drugo generacijo slovenskih komunistov?, str. 113-129.

¹⁸⁴ Filipič, Poglavlja, 2, str. 106, 109.

¹⁸⁵ Dotedanji vodilni slovenski komunistični poznavalec narodne problematike Dragotin Gustinčič je v letih 1936-1939 zaradi sodelovanja v španski državljanski vojni prekinil poglobljanje v nacionalno problematiko. Po vrnitvi v Moskvo je, kot pravi v svojih Spominih, v letih 1940-1941 pripravil še nekaj krajših besedil oziroma razprav o slovenskem narodnem vprašanju in zgodovini Slovencev, ki jih je objavil bodisi v revijalnem znanstvenem tisku bodisi kot samostojne brošure, nekatera besedila pa je napisal v polemičnem dopisovanju s članom vodstva KP Bolgarije in IKKI, Vasilijem Kolarovom. Njegova glavna pozornost pa je veljala raziskovalnemu delu na Zgodovinskem inštitutu Akademije znanosti Zveze sovjetskih socialističnih republik, kjer je preučeval zgodovino narodnega vprašanja na Balkanu pred prvo svetovno vojno, predvsem narodno politiko socialno demokratičnih strank. Iz omenjene teme je pred Znanstvenim svetom Inštituta 5. 4. 1943 v Taškentu, kjer je tedaj deloval Inštitut, ubranil disertacijo za dosego akademske stopnje kandidata (magistra) zgodovinskih znanosti. (Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti, šk. R 105/II, Dragotin Gustinčič: Spomini, III/IV /III. knjiga : moja tretja emigracija, IV. poglavje : zopet v Sovjetski Zvezi, str. 29-37, 39-40; Marijan Brečelj: Gustinčič Dragotin. V: Primorski slovenski biografski leksikon, 6. Gorica 1979, str. 514; Gustinčič, Prispevek k zgodovini narodnega vprašanja na Balkanu, str. 2; pismo Ilije Gustinčiča predsedniku Združene liste socialnih demokratov mag. Janezu Kocijančiču z dne 15. 9. 1996. Omenjeno pismo je Kocijančič leta 1996 posredoval kolegi dr. Zdenku Čepiču, ki me je ob pripravi pričujoče razprave nanj prijateljsko opozoril. Kolegu dr. Zdenku Čepiču se za to opozorilo najlepše zahvaljujem. Fotokopijo pisma hranita dr. Zdenko Čepič in avtor razprave.) Po vrnitvi v domovino leta 1945 Gustinčič vprašanja narodne politike slovenskih komunistov ni več obravnaval.

¹⁸⁶ Filipič, Poglavlja, 2, str. 133; Kardelj, Zbrana dela, 1, str. 477; prim. tudi str. 320, op. 2. - Kardelj je poročilo CK KPJ napisal na Dunaju, kjer se je ustavil na poti v Moskvo. (Filipič, Poglavlja, 2, str. 133.)

skega narodnega vprašanja), posebno mesto. »Gotovo je, da pomeni izraz dozorelosti pogledov in spoznanj, ki jim sledimo od Brodarja (Kardeljeve razprave Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje - op. J. P.) naprej.«¹⁸⁷

Kardelj je svoje poročilo razdelil na osem sklopov. V prvem in za nas najbolj zanimivem je razčlenil splošni politični položaj v Sloveniji. Poudaril je, da je Slovenija nacionalno zatirana dežela s številnimi fevdalnimi ostanki, kar pomeni, da meščansko demokratična revolucija še ni končana. To omogoča tri vrste izkoriščanja na Slovenskem: kapitalistično, nacionalno in fevdalno. Vse tri oblike izkoriščanja se med seboj prepletajo in tvorijo objektivno bazo, na kateri se opredeljuje slovensko delovno ljudstvo v svojem političnem stališču. In ker te baze ne moremo ločiti od vprašanja vodstva tega ljudstva v boju za njegove gospodarske in politične cilje, je treba posebej pojasniti vprašanje razrednih sil in razmerja med njimi na Slovenskem.¹⁸⁸

V odgovoru na gornje vprašanje je Kardelj na podlagi marksistične metode sociološko podrobneje predstavil nastanek slovenskega industrijskega in finančnega kapitala ter meščanskih političnih strank. Tako kot v referatu na konferenci v Goričanah¹⁸⁹ je poudaril, da je slovenska liberalna politika predstavnica velike industrije, katoliška politična stran pa predstavnica konservativnega klerikalnega veleposestniškega meščanstva, ki je znala v svoje vrste pritegniti tudi kmete. Liberalna politika zaradi svojih gospodarsko socialnih interesov (konkurenčne moči na jugoslovanskem trgu) podpira centralistično jugoslovansko državo in velikosrbsko diktaturo ter pobija sleherno slovensko narodno osvobodilno gibanje, katoliška politika pa kot zastopnica male in srednje industrije ter agrarnega kapitala, ki ne morejo konkurirati hrvaškemu in srbskemu kapitalu, zahteva avtonomijo. Njen ideal sta slovenski trg brez konkurence, a z odprtimi vrati proti jugu, ter pridobitev velikega deleža državnih dohodkov, ki bi ga omogočila avtonomija Slovenije. Tako kot liberalno tudi katoliško politiko vodi v naročje velikosrbske vojaško fašistične diktature strah pred povečano močjo delavskega razreda in nevarnostjo nadaljevanja meščansko demokratične revolucije pod vodstvom delavskega razreda oziroma komunistov v proletarsko revolucijo. Zato nobena od meščanskih strank nima interesa za rešitev nacionalnega in kmečkega vprašanja. Prav to pa delavskemu razredu daje možnost za pritegnitev kmečkih in malomeščanskih množic v revolucionarni boj proti diktaturi in prehod meščansko demokratične revolucije v proletarsko. Kardelj, ki je vztrajal pri oceni, da je proletarska revolucija nemogoča brez predhodne meščansko demokratične revolucije, je nato opozoril: »V nacionalnem in agrarnem vprašanju leže globoke revolucionarne sile, ki jih je znala slovenska buržoazija doslej pod vodstvom klerikalcev (SLS - op. J. P.) uspravati, onemogočati njih izbruh. Komunisti imajo nalogo, da te sile prebude v življenje in da jih *organizirajo*.« To lahko izvedejo samo z revolucionarnim bojem, v katerem je zgodovinska naloga »delavskega razreda s kompartijo (komunistično partijo - op. J. P.) na čelu, da osvoji hegemonijo v boju kmetov in malomeščanskih množic za njihova v bistvu buržoaznodemokratična vprašanja, da popelje te množice v

¹⁸⁷ Pleterski, Študije, str. 316.

¹⁸⁸ Kardelj, Zbrana dela, 1, str. 320-321.

¹⁸⁹ Kardelj je na začetku svojega poročila opozoril, da je k »temu referatu (poročilu - op. J. P.) ... treba priključiti tudi moj referat na pokrajinski konferenci partije o kmečkem in nacionalnem vprašanju«. - Kardelj, Zbrana dela, 1. str. 320.

meščanskodemokratsko revolucijo in da to podaljša v proletarsko revolucijo. Proletariat mora torej izvesti tisto, česar buržoazija *noče* izvesti, a proletariat *mora* izvesti, kajti če proletariat ne reši teh vprašanj, ne more izvesti proletarske revolucije.«¹⁹⁰

V nadaljevanju razčlenbe političnega položaja v Sloveniji je Kardelj obravnaval vprašanje vzpostavitve hegemonije delavskega razreda v tedanjih slovenskih narodno emancipacijskih prizadevanjih. Spomnil je na prvotna zgrešena stališča KPJ v nacionalnem vprašanju in ocenil, da so komunisti šele v zadnjih dveh letih začeli popularizirati svoj federativni program med kmečkimi in malomeščanskimi množicami.¹⁹¹ Ta ocena ni bila točna, saj so, kot smo že opozorili, slovenski komunisti že v dvajsetih letih (od leta 1921 oziroma 1922) javnost nepretrgoma in na različne načine opozarjali na svoje zahteve po samoodločbi slovenskega naroda in federativnem preoblikovanju jugoslovanske države.¹⁹² Utemeljena pa je bila trditev, da SLS še vedno uživa sadove svoje avtonomistične politike, ki jo je začela voditi kmalu po nastanku Kraljevine SHS. Toda zaradi »sporazumaške« politike so se od nje začeli odvracati kmetje, kar med njimi krepi položaj komunistov. Kardelj je ocenil, da dejavnost komunistične stranke za osvojitve kmečkih množic sicer še zdaleč ni organizacijsko ustrezna, »med kmeti je še prav redko zasidrana - vendar je njen politični ugled med kmeti že dokaj velik, to pa je zadostno znamenje, da se partija lahko v kratkem času organizacijsko zasidra. *Proletariat se je začel torej pollaščati hegemonije v boju za nacionalno osvoboditev zatiranega slovenskega naroda.*«¹⁹³ Kardelj je v svojem poročilu ponovno opozoril tudi na konkretne oblike tega zatiranja: posrbljanje državnega aparata na Slovenskem, služenje vojaškega roka slovenskih rekrutov zunaj Slovenije ter neslovenskih rekrutov v Sloveniji, popolna centralizacija državnega aparata, sistematično posrbljanje slovenskega naroda v šolah (čedalje manjša uporaba slovenskih učnih knjig in vse več srbskih), zniževanje kulturne ravni slovenskega naroda (prenehanje odpiranja novih šol, ukinjanje srednjih šol, nevarnost za ukinitve univerze), prizadevanja režima, da prek različnih jugofašističnih organizacij vpliva v smeri prisilne asimilacije.¹⁹⁴ Vendar je glede omenjenih organizacij menil, da zaradi terorja, ki ga je izvajal diktatorski režim, le-temu ne bo uspelo ustvariti fašističnega množičnega gibanja kot svoje socialne baze na Slovenskem.¹⁹⁵ Sliko političnega položaja v Sloveniji je zaokrožil s prikazom težkega socialnega in gospodarskega položaja kmeta in delavca, pri tem pa opozoril, da je bil gospodarski boj delavcev v letu 1934 kvalitativno in kvantitativno veliko močnejši kot leto pred tem. Tedanje razmere v Sloveniji so ga vodile k sklepnemu poudarku, da je »od sposobnosti KP /.../ odvisno, v kakem tempu bo osvojila delavski razred in hegemonijo v boju kmetov

¹⁹⁰ Prav tam, str. 321-326, 331.

¹⁹¹ Prav tam, str. 332.

¹⁹² O tem gl. tudi Perovšek, Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda, str. 17-43; isti, O volji po nacionalni suverenosti, str. 215-220; isti, Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1994, št. 2, str. 172-175; isti, Pogledi slovenskih revolucionarnih marksistov na črnogorsko vprašanje, str. 7-21; isti, Kermavner in slovenski nacionalni problem, str. 103-111; isti, Razprava o nacionalnem vprašanju med komunisti, str. 271-273; Razprava o nacionalnem vprašanju, str. 73-83, 115-117, 206-209, 236-238, 298-300, 350-362, 366-376.

¹⁹³ Kardelj, Zbrana dela, 1. str. 332-334.

¹⁹⁴ Prav tam, str. 329.

¹⁹⁵ Prav tam, str. 335-337.

in malomeščanov za njihove ekonomske in politične zahteve, tj. v nacionalno-revolucionarnem boju«. ¹⁹⁶

V naslednjih sklopih svojega poročila je Kardelj podrobno obravnaval še druga tedaj aktualna vprašanja komunističnega gibanja na Slovenskem: organizacijsko vprašanje, delovanje komunistične partije med slovenskimi množicami, delovanje Revolucionarne sindikalne opozicije, gibanja SNR, Zveze komunistične mladine Jugoslavije v Sloveniji, slovenskega Pokrajinskega komiteja KPJ in vprašanje policijskih vdorov v slovensko organizacijo KPJ. Svoje obsežno ter problemsko in vsebinsko celovito poročilo je sklenil z oceno, da je KPJ v Sloveniji »vendarle že toliko zrasla z množicami, pridobila si je toliko simpatij, da je noben teror ne more zlomiti«. ¹⁹⁷

V

Kardeljevo poročilo CK KPJ je bilo napisano v času neposredno pred IV. državno konferenco KPJ, ki je, kot smo že opozorili, sprejela sklep o ustanovitvi Komunistične partije Slovenije in Komunistične partije Hrvaške ter (v prihodnosti) tudi Komunistične partije Makedonije. ¹⁹⁸ Z ustanovitvijo nacionalnih partij naj bi se na polju narodne problematike okrepil boj komunistov proti meščanskim političnim silam in pospešil razvoj lastnih kadrov iz delavskih vrst zatiranih narodov. ¹⁹⁹ V njihovi idejni, teoretični in politični rasti, v katero so bili vpeti tudi intelektualci, so na Slovenskem v tem času in nato sredi tridesetih let, ob Kardelju nastopili tudi drugi marksistični (komunistični) avtorji, ki so se poglobili v slovensko vprašanje. Značilnost njihovega nastopa je bila pritegnitev zgodovinske razsežnosti kot temeljnega metodološkega pristopa v preučevanju aktualne problematike slovenske družbe. Ta pristop, ki so ga delili s Kardeljem, je utemeljil družbeno zavzeto, angažirano zgodovinopisno obravnavo slovenskega vprašanja, katerega posledica je bila uveljavljanje metode zgodovinskega materializma v slovenskem zgodovinopisju. Marksistično zgodovinopisje, ki se je tedaj razvilo na Slovenskem, je, ob upoštevanju strokovnih, znanstvenih meril, razčlenjevalo vprašanja, ki so se odpirala ob reševanju konkretnih družbenih problemov, in se ni omejilo na obravnavo ter poudarjanje splošnih političnih ciljev in programskih usmeritev. Vprašanja, ki so pritegnila pozornost tedanjih marksističnih preučevalcev narodnega problema Slovencev, so bila: Nastanek in obstoj slovenskega naroda, dokaz njegove individualnosti in samostojne odgovornosti do svoje prihodnosti. - Problem revolucionarnega slovenskega narodnega programa. - Ugotovitev prelomnih situacij v slovenski zgodovini. - Opredelitev zgodovinske alternative med revolucijo in njenim nasprotovanjem, med svobodoljubjem in fašizmom. - Identifikacija socialnih sil napredka v slovenskem narodnem razvoju. - Dokaz nezmožnosti slovenskega meščanstva rešiti narodno vprašanje. - Obravnava razmerja med delavskim razredom in njegovo politično organizacijo ter nacionalnim gibanjem. - Opredelitev zgodovinskih osnov, ki vodijo k družbeni preusmeritvi kato-

¹⁹⁶ Prav tam, str. 337-344.

¹⁹⁷ Prav tam, str. 344-364.

¹⁹⁸ Gl. op. 166.

¹⁹⁹ Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem : (1868-1980). Ljubljana 1981, str. 125.

liških množic. - Utemeljitev razrednih bojev kot temeljne vsebine zgodovine naroda, ki ga sicer gibanje za samoodločbo povezuje v politično celoto. - Ugotavljanje in uveljavljanje interesa delavskega razreda kot interesa naroda. Avtorji, ki so se poglobili v razčlemba teh vprašanj - Mirko Košir, Ivo Grahor, Dušan Kermavner, Joža Vilfan, Vladimir Martelanc (svoje prispevke je napisal v Zvezi sovjetskih socialističnih republik), Vlado Vodopivec, Boris Ziherl, Boris Kidrič, Bratko Kreft -, so, poleg Kardelja, s svojimi obravnavami teoretsko osmislili novo stopnjo v razvoju subjektivnih sil delavskega razreda, t. i. novi kurz v partijski politiki. V njegovem okviru je med slovenskimi komunisti kot pereča družbena naloga dozorela misel o marksistični utemeljitvi globalnega zgodovinskega samospoznanja Slovencev.²⁰⁰

T. i. novi kurz oziroma novo politično usmeritev slovenskih komunistov je začrtala že konferenca v Goričanah, s katero sta nacionalno in kmečko vprašanje stopila v ospredje njihovega delovanja. Prav ob tem vprašanju se je tedaj tudi odvijala diferenciacija v slovenskem strankarskem in političnem življenju. Komunisti so se v obdobju po goričanski konferenci usmerili k vsemu slovenskemu narodu in prešli iz dotadanje ožine ter idejnega in političnega sektaštva v svojem delu k povezovanju z množicami in političnimi skupinami, ki so izražale enake težnje kot revolucionarno delavsko gibanje: boj za samoodločbo ter uveljavitev gospodarske, politične in narodno kulturne samostojnosti slovenskega naroda. Ta boj so komunisti uresničevali v okviru t. i. ljudsko frontnega gibanja, ki je vidno zaznamovalo slovensko politično življenje od sredine leta 1935 do konca prve jugoslovanske države. Ljudsko frontno gibanje, ki ga je vzpodbudila in organizirala komunistična stranka v Sloveniji, je teklo nepretrgoma pod različnimi imeni, z vzponi in upadi, z izstopanjem enih in vključevanjem drugih skupin. Najvidnejši politični subjekti, ki so se srečali v tem gibanju, so bili komunisti, krščanski socialisti in demokratično preobraženo slovensko sokolstvo.²⁰¹ Med ljudsko frontnimi zavezniki so sicer obstajale precejšnje razlike v pojmovanju demokracije in socialne svobode, precej različno je bilo njihovo pojmovanje konkretnih političnih ukrepov za doseg skupnih ciljev, različne so bile predlagane in uporabljene strategije in taktike, a najbolj enotni oziroma blizu so si bili glede vprašanja slovenske narodne samoodločbe.²⁰²

Komunisti, ki so bili najbolj dinamičen in odločen subjekt ljudsko frontnega gibanja, so leta 1935 zaradi novega mednarodnega političnega položaja opustili svoj tedanji program o »razbijanju Jugoslavije« in izločanju posameznih nacionalnih delavsko kmečkih republik iz njenega okvira.²⁰³ Ljudsko frontna strategija komunistov je namreč temeljila v oceni, da je lahko Jugoslavija jez proti fašistični

²⁰⁰ Pleterski, Študije, str. 370-377, 379-380.

²⁰¹ Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 52-55, 87; Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 272. - Podrobneje o ljudsko frontnem gibanju gl. Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 47-285; ista: Značilnosti družbenopolitičnega razvoja 1918-1941. V: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1978, str. 20-30; Pleterski, Študije, str. 321-324; Miro Stiplovšek: Pregled značilnosti družbenopolitičnega razvoja na Slovenskem in vloge partije v njem. V: Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS : (razprave in dokumenti). Ljubljana 1977 (dalje Zbornik ob štiridesetletnici KPS), str. 24-26; Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 272-278; Anka Vidovič-Miklavčič: Ljudskofrontno gibanje. V: Slovenska novejša zgodovina, str. 371-373.

²⁰² Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 272.

²⁰³ Prav tam, str. 273. - O programu »razbijanja Jugoslavije«, ki ga je KPJ sprejela leta 1928 in njegovi opustitvi leta 1935 gl. Pleterski, Študije, str. 305-306, 320-323.

in nacistični napadalnosti. Zato je treba Jugoslavijo okrepiti, to pa je moč storiti le, če bodo narodi v njej zadovoljni. Treba jim je torej zagotoviti uresničitev samoodločbe v federativni jugoslovanski državi.²⁰⁴ Prizadevanja komunistov, da skozi boj za samoodločbo postanejo vodilni nacionalni dejavnik v uresničevanju temeljnih interesov slovenskih množic, so v razvoju ljudsko frontne akcije krepila širši vpliv KPJ. To je bila tudi vsebina prizadevanj za izvršitev sklepa o ustanovitvi nacionalnih komunističnih strank v okviru KPJ.²⁰⁵ Sklep je bil uresničen leta 1937, ko je bilo z ustanovitvijo Komunistične partije Slovenije sklenjeno obdobje, v katerem se je na Slovenskem izoblikovala in uveljavila ljudsko frontna politična usmeritev, ki je ustrezala življenjskim koristim širokih plasti slovenskega naroda.²⁰⁶

Temeljni poudarek, ki ga je ustanovni kongres KPS navedel v odgovoru na vprašanje, »Zakaj ustanovljamo slovensko komunistično stranko?«, je izhajal iz ocene, da se morajo komunisti, ki so se dotlej ukvarjali predvsem z vprašanji razredne politike delavstva, zavzeti za problem vsega slovenskega naroda. Ustanovitev KPS bo zato izpodbila trditve nasprotnikov, da komunisti niso resnični branilci svojega naroda in da je njihova politika glede narodnega vprašanja samo propagandni manever. Pospešila bo tudi rast slovenskega partijskega članstva, ki mora poznati svoj narod, njegovo preteklost in njegove posebnosti, saj mu le tesna povezanost z njim zagotavlja verodostojnost v delu med slovenskimi množicami. V tem duhu je bil oblikovan tudi manifest ustanovnega kongresa KPS *Delavci! Delovno ljudstvo! Slovenci!*, v katerem so se komunisti zavezali, da se bodo bojevali za življenjske koristi vsega slovenskega naroda, za njegovo združitev, svobodo in napredek.²⁰⁷ Manifest, ki ga odlikuje kratek in jedrnat ter lep slovenski jezik, je po predhodnem posvetovanju z Lovrom Kuharjem in drugimi vodilnimi komunisti na Dunaju in v Parizu napisal Edvard Kardelj.²⁰⁸

Manifest ustanovnega kongresa KPS je po eni strani pomenil potrditev smeri, sprejete že na konferenci v Goričanah, ki se je v ljudsko frontnem gibanju v letih 1935-1936 že uveljavljala, po drugi strani pa se je poglobil v razčlenitev takratnega položaja slovenskega naroda.²⁰⁹ Manifest je uvodoma ugotavljal, da slovenski narod v vsej svoji zgodovini še nikoli ni bil v tako veliki nevarnosti, v kakršni je bil tedaj, saj je med tistimi narodi, ki ga osvajalna in vojna politika fašistične Italije in nacistične Nemčije najbolj ogrožata. Pred to nevarnostjo je popolnoma nezavarovan, kajti Stojadinovičeva vlada, v kateri sodeluje tudi SLS, ščiti velikosrbsko nadvlado in s svojo notranjo in zunanjo politiko podpira največje sovražnike slovenskega naroda v njihovih pripravah za bodoča osvajanja. Medtem pa Anton Korošec in SLS nadaljujeta staro politiko slovenskih meščanskih strank, politiko izkoriščanja nasprotij med srbskimi in hrvaškimi strankami, politiko »jezička na tehtnici«, »politiko drobtinic«, ki ovira boj slovenskega ljudstva proti narodnemu zatiranju. Zato se morajo združiti vse sile, ki jim je res pri srcu usoda slovenskega naroda, da bosta zagotovljeni njegova prihodnost in narodni obstoj v svobodni

²⁰⁴ Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 273-274. Gl. tudi Pleterski, Študije, str. 319-321.

²⁰⁵ Pleterski, Študije, str. 321.

²⁰⁶ Nedog, Značilnosti družbenopolitičnega razvoja 1918-1941, str. 24. - O ustanovnem kongresu KPS, 17. in 18. 4. 1937 na Čebinah, in ocenah kongresa v okviru KPS in KPJ gl. podrobneje Filipič, Poglavlja, 2, str. 196-203.

²⁰⁷ Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 93-94.

²⁰⁸ Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 274.

²⁰⁹ Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 93.

zvezni jugoslovanski državi. O obliki bodočega sožitja jugoslovanskih narodov naj odloči ustavodajna skupščina. Slovenski narod mora v novi jugoslovanski skupnosti dobiti svoj lastni demokratično izvoljeni parlament, obenem pa mu morajo biti zagotovljene vse demokratične svoboščine ter gospodarska obnova in socialni napredek. Zagotovi naj se tudi podpora boju slovenske narodne manjšine v Italiji, Avstriji in drugod za njene narodne pravice, kajti slovenski narod se ne more in ne sme odpovedati svojemu staremu cilju Združene in svobodne Slovenije. Manifest je nato poudaril, da med katoliškimi množicami, ki vedo, da so njihovi glavni sovražniki velikosrbska nadvlada in fašizem, ter med vsemi drugimi demokratičnimi silami slovenskega naroda ne more in ne sme biti nobenih pregrad in zaprek, ki bi ovirale bratsko združitev vsega svobodoljubnega slovenskega ljudstva v boju proti skupnemu sovražniku, skupnemu zatiranju in skupnemu izkoriščanju. Obenem je zagotovil, da sleherni borec za svobodo slovenskega naroda, predvsem pa vsak komunist, spoštuje versko prepričanje svojega sobojevnika. Kajti tisti, ki v tem trenutku, ko gre za obstanek slovenskega naroda, seje s tem vprašanjem razdor med slovenskim ljudstvom, izdaja interese slovenskega naroda. V sklepnem delu je manifest poudaril, da zgodovinsko odgovornost za prihodnost slovenskega naroda nosi delavski razred, ki predstavlja eno tretjino naroda in obenem njegov najbolj zavedni, napredni in organizirani del. Poudaril je tudi, da ustanovni kongres KPS izraža neomajno zvestobo slovenskemu narodu in trdno voljo slovenskih komunistov, da svojemu ljudstvu dajo na razpolago vse svoje sile. KPS se bo zato borila ramo ob rami z vsemi demokratičnimi silami slovenskega naroda, da odbije nevarnost, ki mu preti s strani fašizma, in da se uresničijo demokratične težnje svobodoljubnega slovenskega ljudstva. »Zato v boj za rešitev slovenskega naroda! Zato v boj za pobratenje slovenskega ljudstva!«²¹⁰

Manifest ustanovnega kongresa KPS je pokazal zrelost pogleda na slovensko narodno vprašanje in je bil ob zagotovitvi o spoštovanju demokratičnosti in svobode izpovedovanja svetovnega nazora popolnoma sprejemljiv za ljudsko frontne zaveznike. Opredelil je tudi nosilca uresničitve narodnega programa, ki so ga zagovarjali komunisti - delavski razred in njegovo revolucionarno stranko, kar mu je dalo posebno družbeno relevantnost oziroma težo. Komunisti so namreč bili edini subjekt ljudsko frontnega gibanja, ki so imeli konkretno politično organizacijsko zaledje, Komunistično partijo Slovenije, z izrazito izdelano revolucionarno strategijo in taktiko.²¹¹ Na tej podlagi so nato prešli h konkretnim prizadevanjem za uresničenje narodno političnega programa, oblikovanega v manifestu ustanovnega kongresa KPS. Na političnem področju je to storila I. konferenca KPS, ki je potekala 17. aprila 1938 v Šmiglovi zidnici v Grajski vasi pri Celju. Na konferenci so sprejeli podroben program politične akcije na vseh področjih družbenega življenja, s poudarkom na združitvi vseh sil, ki so pripravljene braniti obstoj slovenskega ljudstva in se boriti za njegovo osamosvojitve izpod velikosrbske hegemonije, za demokratizacijo Jugoslavije in njeno preoblikovanje v državno skupnost enakopravnih narodov ter za obrambo pred fašistično nevarnostjo.²¹² Komunisti so zahtevo po avtonomiji Slovenije poudarjali tudi v okviru predvolilnega delo-

²¹⁰ Zbornik ob štiridesetletnici KPS, str. 274-279.

²¹¹ Pleterski, Študije, str. 326; Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 275, 282.

²¹² Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 94; Sklepi I. konference Komunistične stranke Slovenije. V: Zbornik ob štiridesetletnici KPS, str. 298.

vanja legalnega Kmečko-delavskega gibanja za volitve v Narodno skupščino Kraljevine Jugoslavije 11. decembra 1938.²¹³ Na teoretičnem področju pa so bile sestavni del uresničevanja manifesta ustanovnega kongresa KPS že omenjene marksistične zgodovinske poglobitve v slovenski nacionalni problem,²¹⁴ ki so dosegle svoj vrh v znanem Speransovem (Kardeljevem) delu *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* iz leta 1939. Delo se je porodilo iz premisleka, ki je v avtorju dozoreval v času od ustanovnega kongresa do I. konference KPS. Ključno izhodišče Kardeljevega premisleka je bilo, da je treba globlje obdelati stališče komunistov do narodnega vprašanja, do vprašanja slovenstva, do zgodovinskih nalog, ki jih mora prevzeti nase delavski razred zaradi zaščite obstanka in svobode slovenskega naroda.²¹⁵

VI

Kardelj je v svojem *Razvoju slovenskega narodnega vprašanja*, ki ga je vsebinsko razdelil na Predgovor in devet poglavij, najprej poudaril, da je narodno vprašanje odločilno povezano s celotnim družbenim problemom, to je s socialnimi vprašanji, ki jih poraja družbena stvarnost. Zato je treba pri razčlenitvi narodnega problema razlikovati njegovo socialno bistvo, gibalne sile in socialnega voditelja na posameznih stopnjah družbenega razvoja. Od medsebojnega razmerja teh dejavnikov v vsakokratni družbeni stvarnosti so namreč odvisne oblike narodnega boja. Pri tem je treba na slovensko vprašanje gledati z dveh vidikov: v njegovi mednarodni povezanosti na eni ter v razmerju s stopnjo razvoja njegovih notranjih gibalnih sil na drugi strani. Družbena in politična stvarnost, ki je tedaj opredeljevala položaj slovenskega naroda, je bila po avtorjevem opozorilu izredno zapletena. »Njegovi štirje deli v štirih raznih državah žive v presečišču evropskih nasprotij. Na njegovih mejah sta dva velika imperija - šele v začetku realizacije svojih velikih zunanjepolitičnih načrtov, ki naj bi popolnoma spremenili podobo sveta - usmerjena proti jugu in jugovzhodu in očitno mera trpljenja slovenskega naroda še ni zvrhana. Danes je torej treba odkriti one osnovne tokove v današnji družbi, od katerih bo odvisna bodočnost slovenskega naroda in jih razlikovati od trenutnih formacij, katerih precenjevanje lahko zelo škodljivo vpliva na postojanke slovenskega naroda v današnjem svetu.« Prav zato je potreben kritični pregled razvoja slovenskega narodnega vprašanja na posameznih stopnjah slovenske družbe in vse dotedanje slovenske politike ter na podlagi spoznanj take teoretične razčlenitve graditi perspektivo za sedanost in prihodnost. K tem uvodnim pojasnilom je Kardelj še pripisal: »Avtor nikakor nima pretenzij, da bi bilo to delo izčrpana obravnava našega narodnega vprašanja. Narobe, zaveda se, da je to delo samo nepopoln uvod v raziskovanje tega vprašanja, napravljen na podlagi zelo omejenega

²¹³ Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*, str. 112. O Kmečko-delavskem gibanju gl. France Filipič: *Kmečko-delavsko gibanje*. V: *Enciklopedija Slovenije*, 5. Ljubljana, str. 112.

²¹⁴ Prim. Pleterski, *Študije*, str. 327.

²¹⁵ Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*, str. 94-95. - O okoliščinah in posameznih vsebinskih stopnjah, ki so zaznamovale nastajanje Kardeljevega *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja*, gl. Filipič, *Poglavja*, 2, str. 368-378; Metod Mikuž: *Časovni okvir nastanka Speransove knjige*. V: *Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje*. Ljubljana 1980, str. 19-23; Miroslav Stiplovšek: *O tiskanju Speransovega »Razvoja slovenskega narodnega vprašanja«*, prav tam, str. 39-40; Branko Marušič: *O datumu izida Speransove knjige*, prav tam, str. 41.

materiala, pri čemer je ostala cela vrsta problemov samo površno in hipotetično obdelanih. Če hočemo torej Slovenci svoje politično prizadevanje graditi na teoretičnih spoznanjih a ne zgolj na politikantskem empirizmu, tedaj bi bilo potrebno, da bi vsi ti komaj dotaknjeni problemi doživeli izčrpnjšo obravnavo, ki bi nam omogočila izgraditev pravilne politične smeri v boju za naše narodne cilje.«²¹⁶

Že sedaj lahko rečemo, da je Kardelj, kljub gornjemu pridržku, s katerim je bralca napolnil k branju svoje knjige, napisal »izjemno pomembno slovensko zgodovinarsko delo in ne le delo, ki bi zgodovinarju pomagalo, kot marsikatero drugo«. ²¹⁷ To velja kljub temu, da je bil po avtorjevih kasnejših besedah »Razvoj' - kar se slovenske zgodovine tiče - bolj politično-teoretsko-analitični komentar k splošno znanim zgodovinskim dejstvom oziroma splošno sprejetim zgodovinskim domnevam kakor pa raziskovalno delo na zgodovinskem področju«. ²¹⁸ Ni naš namen, da bi ob tej priložnosti razpravljali o vzdržnosti ali spornosti posameznih Kardeljevih dognanj in delovnih podmen, saj je bilo to vprašanje že predmet kritičnega strokovnega pretresa in razčlenitve tako predvojne kot povojnih pregledanih in dopolnjenih izdaj Razvoja slovenskega narodnega vprašanja. ²¹⁹ V naši razpravi se bomo zato osredotočili na Kardeljev napor slovensko zgodovino »politično teoretično tolmačiti, kar naj bi bilo v tistem času prispevek k odločitvi slovenske narodne politike na zgodovinskem razpotju«. Pri tem bomo skozi glavna stališča in poudarke v njegovem delu sledili ugotovitvi, da je Kardelj »izdelal samostojen koncept slovenskega zgodovinskega razvoja in ga je tudi prvi, če odštejemo popularne poskuse in enciklopedične članke, izdelal za celo časovno obdobje slovenske zgodovine, od začetkov, do dni, ko je knjigo pisal. Izpolnil je ravno tisto nalogo, ki je specifična za zgodovinsko vedo, ki jo ta vedno kot takšna mora in more opraviti, namreč, obseči celoto dogajanja, tako časovno kot tudi po področjih človekovega delovanja, združiti v svojem sintetičnem zajemanju vse vidike družboslovja, od gospodarstva, politike, sociologije in prava, do jezikoslovja, literarne vede in kulturne zgodovine. Izpolnitvi te naloge zgodovinopisja se je Kardelj v svoji knjigi najbolj približal. Knjiga je sinteza, ki v svoji celotnosti daje celovit odgovor na zastavljeno vprašanje.« Ob tem so z vidika Kardeljevega idejnega, političnega in teoretičnega izhodišča, ki ga je vzpodbudilo k pripravi Razvoja slovenskega narodnega vprašanja, »enako pomembne vse tri lastnosti dela: poglobitev v snov, metoda historičnega materializma, ustvarjalnost duha«. ²²⁰

Kardelj je svojo obravnavo slovenskega vprašanja začel s teoretično razčlenitvijo narodne ideje in narodnostne problematike. V prvem poglavju, Splošne pripombe k narodnemu vprašanju, ugotavlja, da je narod zgodovinski pojav, in pri tem nastanek naroda ter nadaljnji razvoj narodne problematike v kapitalizmu po-

²¹⁶ Sperans (Edvard Kardelj): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Naša založba, Ljubljana 1939 (dalje Sperans), str. 5-10.

²¹⁷ Bogo Grafenauer: Ob štirih izdajah »Speransa« : primerjalna študija. V: Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje. Ljubljana 1980 (dalje Grafenauer, Ob štirih izdajah »Speransa«), str. 32.

²¹⁸ E.(dvard) K.(ardelj): Ob drugi izdaji. V: Edvard Kardelj (Sperans): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Ljubljana 1957 (dalje Kardelj, Ob drugi izdaji), str. LXXVI.

²¹⁹ Bogo Grafenauer: Edvard Kardelj (Sperans), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Ljubljana 1970. 496 + II. str. Tretja, pregledana in dopolnjena izdaja. V: Zgodovinski časopis, 1970, št. 3-4 (dalje Grafenauer, Kardelj - Razvoj slovenskega narodnega vprašanja), str. 312-333; isti, Ob štirih izdajah »Speransa«, str. 31-37. O Kardeljevem delu gl. tudi Pleterski, Študije, str. 377-379 in Rizman, Marksizem in nacionalno vprašanje, str. 278-285.

²²⁰ Pleterski, Študije, str. 377.

drobneje pojasni na enak način, kot je to storil že v razpravi Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje. Obenem predstavi tudi najbolj značilne moderne teorije naroda: rasno teorijo, teorije, ki so narod utemeljevale v skupnosti zgodovinske usode, kulture in religije, Gumpłowiczovo, Renanovo, Krekovo, Mahničovo, Bauerjevo (avstro marksistično) teorijo naroda ter Tumov, Cankarjev in Prijateljev pogled na narod. Omenjene teorije označi za preozke, kot dovolj široko in pravilno pa znova navede Stalinovo opredelitev naroda. Nato poudari, da so Slovenci narod, saj jih je gospodarski razvoj povezal v enoto, ustvarili so si svoj literarni jezik, zgradili so svojstveno kulturo in se izluščili kot samostojen narod s svojo narodno zavestjo na lastnem povezanem ozemlju. Kardelj je kot glavno vprašanje slovenskega naroda poudaril problem njegove samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve in oblikovanjem lastne državnosti. Delavski razred to pravico dosledno zagovarja s tem, da pravica do samoodločbe še ne pomeni dolžnosti do državne odcepitve posameznega naroda. Odločitev o tem je namreč odvisna od vsakokratne razdelitve sil napredka in imperialistične reakcije v mednarodnem političnem položaju.²²¹

V drugem poglavju, Stoletja tlačanstva, Kardelj predstavi položaj alpskih Slovanov od njihovega prihoda na današnje slovensko ozemlje in njihove kasnejše vključitve v germanski fevdalni sistem do reformacije in kmečkih uporov. Oцени, da so reformacija in kmečki upori položili temelj slovenskemu narodu in spočeli prvo slabotno iskro zavesti slovenske skupnosti, ki je nato v 19. stoletju prodrla na površje.²²² Njeno postopno oblikovanje razčleni v poglavju Slovensko narodno prebujenje. V njem obravnava narodno buditeljski proces v drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja in s podrobno analizo zgodovinskih, gospodarskih, družbenih in političnih razmer ugotovi, da je tudi v slovenskem primeru potrjena sočasnost procesa nastajanja kapitalizma s procesom konstituiranja naroda.²²³ V četrtem poglavju, Slovenski narod v meščansko-demokratični revoluciji, predstavi politični in socialni okvir slovenskega narodnega gibanja v predmarčni dobi in skozi pogled na razdelitev socialnih in političnih sil pojasni vzroke za politično šibkost tedanjih, sicer idejno zelo močnih, slovenskih revolucionarno demokratičnih teženj. V tem utemelji svoje nadaljnje ocene o nerevolucionarnosti vodstva slovenskega narodnega gibanja v revolucijskem letu 1848, ki je ob edino pravilnem in ljudskem geslu Združene Slovenije izolirala slovensko narodno gibanje od osnovnih slovenskih množic in ga v glavnem omejila na malomeščanstvo po mestih.²²⁴ V naslednjem poglavju, Notranja diferenciacija slovenskega narodnega gibanja, obravnava slovensko narodno politiko v drugi polovici 19. stoletja in z njo povezano prerazporeditev vodilnih političnih in gibalnih sil slovenskega narodno emancipacijskega napora. Le-to prikaže v dveh stopnjah: v odcepitvi meščanskih liberalcev od konservativnega vodečega političnega tabora in njihovem vodenju narodnega boja ter v oddaljevanju delavsko kmečkega elementa od meščansko veleposestniškega vodstva v obeh slovenskih taborih, ki je konec stoletja preneslo težišče in bistvo narodnega gibanja na demokratično opozicijo, obliko-

²²¹ Šperans, str. 11-38. - O kasnejših Kardeljevih pogledih na Stalinovo koncepcijo nacionalnega vprašanja, na katero se je oprl v času pisanja prve izdaje Razvoja slovenskega narodnega vprašanja, gl. Kardelj, Ob drugi izdaji, str. LXIX-LXXV.

²²² Šperans, str. 39-63.

²²³ Prav tam, str. 64-97.

²²⁴ Prav tam, str. 98-136.

vano v njunem okviru, ter socialno demokracijo.²²⁵ Njuni obravnavi se Kardelj posveti v šestem poglavju Slovenci v imperialističnem obroču. Ko ugotovi, da je Avstro-Ogrska v imperialistični dobi postala zamotan vozal imperialističnih, narodnih in socialnih nasprotij, poudari, da je glavno vprašanje med njimi postal nacionalni problem. Staro slovensko vodstvo katoliškega in liberalnega tabora zaradi svojih razrednih interesov ni bilo sposobno za vodenje revolucionarne narodno osvobodilne politike, ki bi edina lahko uresničila osvobodilne cilje zatiranih narodov. To bi lahko storila nova demokratična politična gibanja, vendar le-ta še niso bila sposobna dokončno spremeniti splošne politične smeri slovenskega narodnega boja. Socialna demokracija je podcenjevala revolucionarne energije kmečkega ljudstva in precenjevala vlogo meščanstva v narodnem boju, zaradi svojega reformističnega bistva pa se je tudi ogibala revolucionarnega reševanja narodnega vprašanja. Krek, ki je s svojo krščansko socialno akcijo dvignil slovenskega kmeta v politično silo, pa ni bil dovolj odločen, da bi uresničil svoje politične cilje. Njegov primer je pokazal, da je v narodnem boju vsa demokratična iskrenost zaman, če ni zvezana z odločno pripravljenostjo k boju proti nazadnjaškemu elementu v lastnem taboru, ki se ogibajo odkritemu spopadu zatiranega naroda s svojim zatiralcem. Tako kot socialni demokrati je tudi on načelno odklanjal revolucionarno reševanje narodnega vprašanja. Zagovarjali so ga samo preporodovci in Ivan Cankar, medtem ko je v vodstvu slovenske praktične politike tudi v tem času še vedno odločala nedemokratična smer. Slovenski narod je zato iz svetovne vojne izšel bolj razkosan, kot je bil kadar koli poprej.²²⁶

Sklepni del svoje knjige je Kardelj namenil vprašanju tedanjega zgodovinskega položaja slovenskega naroda. V sedmem poglavju, V povojnem zatišju, opozori, da leto 1918 in nastanek jugoslovanske države nista rešila osnovnih problemov, ki jih je postavilo leto 1848. Slovenci so bili z Versajsko mirovno pogodbo razdeljeni med štiri države, vprašanje njihove združitve pa je bilo s tem vpeto v razvoj celotnega povojnega imperialističnega sistema. Obenem je v Jugoslaviji prodrla centralistična smer, ki je narodno vprašanje postavila v središče vsega notranjega političnega življenja.

Vodilni slovenski politični dejavniki so v vseh državah, med katere so bili razdeljeni Slovenci, podprli socialno konservativne sile, kar je vodilo k porazu njihove nacionalne politike. Na Primorskem in Koroškem se je le-ta izrazil v platoničnem upanju na združitev z Jugoslavijo, kar je bilo tudi programsko bistvo vodilnih slovenskih strank v Jugoslaviji. Slovenska politika v Jugoslaviji, ki je pač za usodo vsega slovenskega naroda najpomembnejša, je skrb za pol milijona Slovencev zunaj jugoslovanske države prenesla na razvoj zunanje političnih dogodkov in jo na ta način izločila iz svoje dejavnosti. To pa je v nasprotju s spoznanjem, da je združitev slovenskega naroda stvar njega samega in njegovega boja na njegovem ozemlju proti vsakokratnemu konkretnemu sovražniku. Poleg tega sta obe smeri slovenske politike v jugoslovanski državi - centralistična in avtonomistična - v obdobju pred kraljevo diktaturo dali enake rezultate, to je utrjevanje centralizma. Zato mora vodstvo slovenske narodne politike ob dejstvu, »da je zdrav instinkt slovenskega ljudstva kot fino čuteč instrument pravilno spoznaval večjo ali manjšo škodljivost oficialne politike«, preiti na druge sile. Slovenci namreč v jugoslovanski

²²⁵ Prav tam, str. 137-172.

²²⁶ Prav tam, str. 173-204.

državi še niso oblikovali na daljše obdobje premišljenega bojnega strateškega načrta, ki bi združil vse pozitivne in napredne sile slovenskega naroda v prizadevanju za rešitev njegovega vprašanja. Meščanska politika tega ni storila, delavstvo pa je v tej smeri napravilo šele prve korake. Pri tem sta ga omejevala zapiranje delavske politike v ozek krog samo delavskih zahtev in nepovezanost z njegovim najbližjim zaveznikom - slovenskim kmečkim ljudstvom. Slovenski narodni boj bo zato lahko uspešen le tedaj, če se bo delavstvo (KPS oziroma KPJ - op. J. P.) uveljavilo kot dovolj samostojen in narodnega cilja zavedajoč se dejavnik.²²⁷

Potem ko je odgovoril na vprašanje, kdo naj bo v tedanjih zgodovinskih okoliščinah nosilec slovenskega narodnega boja, se je Kardelj ustavil pri sočasnih temeljnih značilnostih slovenskega narodnega problema. V osmem poglavju, V obljemu novih tokov, je posebej poudaril, da ima slovenski problem predvsem mednarodni značaj. To pomeni, da njegovo reševanje ne more potekati ločeno v Jugoslaviji, Italiji in Avstriji, pač pa mora biti izvedeno v skladu s splošnimi razmerami v evropskem in celo svetovnem obsegu. Le-te je odločilno zaznamoval nastop fašizma, ki je postal glavni sovražnik neodvisnosti malih narodov in najnevarnejše ognjišče nove vojne. Slovenski ter drugi slovanski in mali narodi, ki se borijo proti isti nevarnosti, morajo zato stopiti v tabor demokracije in napredka in svoj narodni boj uskladiti s težnjami človeštva po miru, demokraciji, svobodi in blagostanju. Pri tem pa se ne sme pozabiti, da je slovensko vprašanje eno in enotno ter da njegova rešitev ni samodejno odvisna od razpleta mednarodnih dogodkov, temveč od samostojne slovenske narodne akcije na lastnih tleh. Jugoslovanski Slovenci imajo v njej nalogo, da postanejo matica, zbirališče vseh sil slovenskega naroda v boju za zahteve, ki jih je postavilo že leto 1848. Jugoslavija, ki ni več opora versajskega sistema in danes v obrambi svoje neodvisnosti brani mir ter na ta način predstavlja oviro za uresničenje imperialističnih načrtov avtoritarnih držav, bo tako tudi za primorske in koroške Slovence postala privlačna in najuspešnejša obramba njihovega obstanka.²²⁸

V zadnjem, devetem poglavju Bodočnost slovenskega naroda, je Kardelj še enkrat opozoril, da so glavni zaveznik malih narodov napredne in demokratične družbene sile, in sicer delavstvo, kmetje in osnovne plasti srednjih slojev, ki že po svoji socialni vlogi izključujejo narodno zatiranje in so legitimni dedič demokratične narodne misli, spočete v revolucionarnih vihrav 18. in 19. stoletja. Narodna misel torej v širokem demokratičnem ljudskem gibanju doživlja svoje prerajanje, v fašizmu pa svojo smrt. Boj malih narodov za neodvisnost in svoboden razvoj je zato lahko uspešen, če se opre na progresivne sile, tudi v mednarodnem življenju, in je neločljivo povezan z vprašanjem demokracije. To velja tudi za slovenski narod, katerega najbolj pereča vprašanja so: vprašanje nacionalne državnosti, vprašanje gospodarske samostojnosti, agrarno vprašanje, vprašanje političnih svoboščin in pravic, vprašanje svobodnega razvoja narodne kulture in vprašanje zunanje politike. Ta vprašanja zadevajo vse plasti slovenskega naroda. Zato slovensko narodno gibanje ne more biti drugačno kot demokratično splošno ljudsko gibanje, ki izhaja iz dejavnega sodelovanja delavcev in kmetov, pridobivanja malomeščanstva za narodni boj in povezanosti inteligence z delavstvom, kmečkim ljudstvom in srednjimi sloji v narodnem boju. V tem boju bi morale biti delavstvo kot nosilec

²²⁷ Prav tam, str. 205-224.

²²⁸ Prav tam, str. 225-233.

narodovega napredka dedič vseh pozitivnih tradicij slovenskega naroda, njegove kulture in duhovnega bogastva. Prav tako bi tudi morale braniti interese svojih demokratičnih zaveznikov, kmetov in srednjih slojev. Zakaj samo resnično demokratično slovensko narodno gibanje lahko pravilno reši temeljno vprašanje, ki stoji pred slovenskim narodom. In to je združitev ter popolna osvoboditev slovenskega naroda.

Kardelj je v devetem poglavju še enkrat spomnil, da je imperialistični pritisk slovenski narod razkosal med štiri države. Na omenjeno opozorilo je navezal poudarek, da imajo vsi štiri deli slovenskega naroda skupen končni narodni cilj in skupnega glavnega sovražnika - imperializem, konkretna pota slovenske narodne politike pa morajo biti drugačna za vsak del slovenskega naroda posebej. V Italiji, Avstriji in na Madžarskem je poglobljena neposredna naloga slovenskega narodnega gibanja boj za najbolj osnovne kulturne, gospodarske in politične zahteve, medtem ko si morajo Slovenci v Jugoslaviji priboriti tak položaj, ki bo okrepil jamstvo za njihovo svobodo in svobodni narodni napredek. S tem bodo postali središče, voditelj in pomočnik drugim Slovincem v njihovem boju za svobodo. To pa pomeni, da ima Jugoslavija pomen za Slovence samo toliko in do tedaj, dokler bodo v njej in z njo zavarovani slovenski narodni interesi. Ob tem pa bosta o zgodovinski prihodnosti slovenskega naroda odločala dva dejavnika: objektivni mednarodno politični položaj in subjektivna pripravljenost Slovencev samih, upreti se zunanjemu pritisku. Vprašanje, ki se torej postavlja pred Slovence, je naslednje: ali naj slovenski narodni boj naposled postane sestavni del splošnega demokratičnega boja za napredek človeške družbe ali pa bo potegnjena na stran protidemokratičnih sil in bo postalo ovira družbenega napredka. Kardelj je na to odgovoril, da bo slovenski narodni boj uspešen samo tedaj, če bo ostal zvest idealom napredka, svobode, človečnosti in miru, ki jih je človeštvo dvigalo na svoje zastave v svojih največjih časih in bojih.

Kardelj je svojo knjigo končal z razmislekom o vprašanju narodne samobitnosti v sodobnem svetu, ki kaže težnje po vedno večjem povezovanju in zblizevanju narodov. Ocenil je, da odpor demokratičnih narodno osvobodilnih gibanj proti imperializmu ustvarja tiste moralne pogoje za razvoj iskrene internacionalistične miselnosti, ki ne predstavlja zanikanja posameznih narodov, pač pa njihovo najbolj dosledno obrambo. Kolikor razkošnejše bo razcvetanje nacionalnih kultur, toliko bogatejša bo splošna človeška skupnost. Pot do nje torej ne vodi in ne more voditi v smeri umetne slabitve individualnosti posameznih narodov ali celo nasilnega spajanja, ampak v smeri krepitve samobitnosti slehernega naroda in njegove kulture. V takih razmerah bo odpravljen tudi problem malega naroda. »Osvobojen imperialističnega pritiska,« je sklenil Kardelj, »bo postal mali narod resnično enakopraven član v zboru narodov, kjer bo moč duha in kulture odločala namesto nasilja, ki je svojstveno današnji 'nacionalistični' dobi.«²²⁹

VII

Kardeljevo delo je historično osmislilo in utemeljilo tedanja narodno politična prizadevanja slovenskih komunistov. V strnjeni obliki jih je izražal poudarek o

²²⁹ Prav tam, str. 234-255.

zgodovinski odgovornosti delavskega razreda, da na demokratičnih temeljih poveže in vodi vse narodne sile, ki so se iz svoje lastne moči in kot člen splošnih demokratičnih in protifašističnih prizadevanj v svetu pripravljene bojevati za samoodločbo ter združitvev in osvoboditev slovenska naroda. Glavnino tega boja bodo morali prevzeti komunisti oziroma Slovenci v Jugoslaviji, ki naj kot federativna država krepí in pritegne narodno emancipacijsko voljo in usmeritev Slovencev zunaj njenih meja. Pri tem je bil pomemben poudarek, da je za Slovence Jugoslavija sprejemljiva le kot skupnost enakopravnih in svobodnih narodov. Kardeljevo delo je predstavljalo samostojno zgodovinsko in teoretsko politično poglobitev v slovensko narodno vprašanje, ki, razen v krajši kritični obravnavi slovenske meščanske politike v Primorju leta 1918 in načelnega stališča o vodilni vlogi delavskega razreda v reševanju nacionalnega problema ter zagovarjanju federativnega državno pravnega programa, nima stičnih točk s prvim velikim marksističnim delom o slovenskem narodnem vprašanju iz tridesetih let - Gustinčičevim *Das nationale Problem der Slowenen*.²³⁰ Kar zadeva študiji Kardelja in Gustinčiča lahko ugotovimo, da gre za dve različni deli, ki pa obravnavata isti problem in ga, a ne enako poglobljeno, v glavnem razčlenjujeta v istem časovnem okviru. Zato niso utemeljene govorice, po katerih naj bi Kardelj pri pripravi svoje študije prepisoval iz Gustinčičevega dela.²³¹ Prav tako tudi niso merodajni poudarki, da naj bi bile »cele strani« obeh besedil istovetne,²³² čeprav lahko sklepamo, da je Kardelj Gustinčičevo delo poznal²³³ oziroma, če povzamemo po izjavi Guštinčičevega starejšega sina, Jurija Gustinčiča, je o tem težko dvomiti.²³⁴ Ob domnevi, da se je Gustinčič po vrnitvi v domovino najbrž seznanil s Kardeljevim Razvojem slovenskega narodnega vprašanja, lahko še dodamo, da Gustinčič v svojih Spominih, ki so nastajali po drugi izdaji Razvoja, ne opozarja, da naj bi Kardelj prepisoval iz njegovega dela.²³⁵ To pokaže tudi primerjava obeh del. Gustinčičevo je zasnovano

²³⁰ O Kardeljevi obravnavi slovenske meščanske politike v Primorju leta 1918 gl. prav tam, str. 211-212. - Pripominjam, da sta Gustinčičevo besedilo in razčlenitev omenjenega vprašanja obširnejša (Gustinčič, *Das nationale Problem der Slowenen*, str. 102-105), v sozvočju pa sta Gustinčičev in Kardeljev način izražanja in izpeljava sklepov.

²³¹ Na omenjene govorice je leta 2001 opozorila Alenka Puhar. - Delo, št. 198, 29. 8. 2001, Alenka Puhar: Ali bi k Speransu sodil še Anin, Alfa, mogoče Bor?; ista, *Skrivnostna knjiga o Slovencih*. V informacijo gl. tudi Vjenceslav Cenčič: Titova poslednja ispovijest. Cetinje-Beograd- Kraljevo 2001, str. 255; Slovenska panorama, št. 33, 16. 8. 2001, Marijan F. Kranjc: Slovenija in Slovenci v Titovi politični oporoki; Delo, št. 204, 5. 9. 2001, Marijan F. Kranjc: Kdo naj bi bil »Martinčič«?

²³² Lokar, Od Anice do Ane Antonove, str. 109, 139. - Na omenjene trditve Anice Lokar opozarjajo tudi Žarko Petan, Jurij Gustinčič (v intervjuju, ki ga je z njim septembra 2001 opravil Janez Čuček) in Alenka Puhar. Gl. Slovenec, št. 276, 28. 11. 1992, Žarko Petan: Kardeljeva knjiga na podlagi ukradenega rokopisa?; Nedeljski dnevnik, št. 250, 16. 9. 2001, Janez Čuček: O politiki, ne za politiko! (dalje Čuček, O politiki); Alenka Puhar: Avtoportret s strašno krajino v ozadju. V: Lokar, Od Anice do Ane Antonove, str. 178. Alenka Puhar je ob tem, ko je pričevanje Anice Lokar preoblikovala »v bolj direkten jezik«, in zapisala, da naj bi se Kardeljeva knjiga »zgledovala po Gustinčičevi ali iz nje celo prepisovala«, leta 2002 opozorila, da zaradi še ne opravljene primerjalne analize Gustinčičevega in Kardeljevega besedila, o omenjenem vprašanju še ni »mogoče reči nič določenega«. (Prav tam, str. 178, 179.)

²³³ Pleterski, Študije, str. 373.

²³⁴ O tem je Jurij Gustinčič v že omenjenem intervjuju (gl. op. 232) dejal: »Okoliščine, kolikor so mi znane, so takšne: Edvard Kardelj je rokopis knjige o slovenskem narodnem vprašanju, ki jo je pisal in dokončal v Moskvi moj oče, preden je odšel v Španijo, to se pravi nekje leta 1935 ali 1936, (iz Moskve - op. J. P.) odnesel s seboj v Slovenijo. Čez nekaj časa se je pojavila Speransova knjiga na to temo.« (Čuček, O politiki.)

²³⁵ Gl. Gustinčič, Spomini, III/II, str. 20-54, kjer avtor piše o svojem politično teoretičnem delu v nacionalnem vprašanju v Moskvi ter usodi svoje knjige *Das nationale Problem der Slowenen*.

v treh temeljnih vsebinskih sklopih: prvem, v katerem ob že omenjeni kritiki meščanske politike in Katoliške cerkve po obstoječi zgodovinske literaturi predstavi slovenski zgodovinski razvoj in glavne značilnosti slovenske narodne politike v 19. stoletju in v prvih dveh desetletjih 20. stoletja, drugem, v katerem predstavi narodno politiko in položaj Slovencev v Jugoslaviji, Italiji in Avstriji po letu 1918, in tretjem, v katerem obravnava politiko KPJ, KPI in KPA v narodnem vprašanju in njihove poglede ter naloge, ki zadevajo slovenski nacionalni problem. S stališča zgodovinarja sta zanimiva predvsem drugi in tretji sklop. V drugem izstopa Gustinčičevo dobro poznavanje položaja Slovencev v Italiji, v tretjem, v katerem je čutiti tudi največ ustvarjalne bližine z obravnavano problematiko, pa seveda dobro poznavanje razmer in nacionalne politike v KPJ, KPI in KPA. Oba sklopa sta glede na tedanje marksistične, zgodovinske in publicistične razčlenbe slovenskega narodnega položaja po eni strani pritrjevala že dognanim ocenam, po drugi strani pa sta prinašala sveže, čeprav nekatere lahko razumemo predvsem ob upoštevanju avtorjevega razredno bojnega stališča. Le-to tudi omejuje vsebinsko dinamiko in kompleksnost Gustinčičevega besedila, ki je vpeto v sorazmerno ozek strukturni okvir. Ta je najmanj očiten v razčlembi odnosa KPJ, KPI, KPA do slovenskega nacionalnega vprašanja, kar je dejansko tudi glavni vsebinski poudarek Gustinčičeve knjige. Na to je v svojih Spominih opozoril tudi njen avtor, ki je zapisal: »Osnovna misel tega mojega dela pa je: Slovensko narodno vprašanje pred drugo svetovno vojno ni bilo zadeva ene same komunistične stranke, marveč zadeva treh komunističnih strank: jugoslovanske, italijanske in avstrijske. Vse tri so ga mogle in morale ugodno in s pridom izkoriščati za svojo revolucionarno politiko. Zato pa je bila potrebna koordinacija revolucionarnega dela, revolucionarne nacionalne propagande, skratka revolucionarne nacionalne politike na vsem slovenskem teritoriju. V ta namen pa je bila potrebna skupna komisija, ki bi bila to delo koordinirala, dobavljala vsem trem strankam za propagando in agitacijo potrebni material. Enotna, koordinirana, medsebojno korigirajoča in spopolnjujoča se dejavnost vseh treh komunističnih strank v slovenskem narodnem vprašanju je temeljni pogoj za pravilno politiko vseh treh komunističnih strank na slovenskem ozemlju.«²³⁶ Kot smo videli, Gustinčičevo delo žal ni doživelo objave, z njegovimi glavnimi poudarki pa se tudi ni seznanilo širše članstvo omenjenih komunističnih strank. Tako smo prikrajšani za strokovni in idejni odmev, na katerega bi naletelo v slovenski javnosti, KPJ in širšem komunističnem gibanju, kar bi nedvomno popestrilo »slovensko intelektualno zgodovino«²³⁷ in posamezne vidike idejno političnega razvoja KPJ v slovenskem in jugoslovanskem okviru. Seveda pa je Gustinčičevo delo že s tem, ko je nastalo in je bralcu dostopno, sestavni del slovenske intelektualne in revolucionarne zgodovine in zasluži, da je prepoznavno vpeto v slovenski narodni zgodovinski spomin.

Usoda Kardeljevega dela je bila drugačna, v slovensko zgodovinsko je za daljše obdobje celo prineslo »bistven nov (marksistični - op. J. P.) prijem s celotnim načinom svoje analize kot sistemom dela«.²³⁸ V primerjavi z Gustinčičevim pa je drugačno tudi Kardeljevo delo. Kot smo že opozorili, je Kardelj svojo razčlenitev slovenskega vprašanja umestil v njegov celotni dotedanji zgodovinski lok in

²³⁶ Gustinčič, Spomini, III/II, str. 36-37.

²³⁷ Puhar, Skrivnostna knjiga o Slovencih.

²³⁸ Grafenauer, Kardelj - Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, str. 313.

obenem vseskozi upošteval celovitost njegovih družbenih, gospodarskih, političnih, mednarodnih, idejnih in narodno kulturnih počel. Svoj metodološki način je tudi spoznavno teoretično utemeljil, kar mu je omogočilo, da je oblikoval vsebinsko dinamično in zanimivo besedilo, ki ga sicer obvladujeta kritična marksistična ost in z njo povezano vrednotenje zgodovine. To, v kolikor ni v opreki s splošno uveljavljenimi spoznanji sodobne zgodovinske vede, skozi racionalen pretres avtorjevih ugotovitev ne vpliva na prepričljivost njegovega dela. Le-to je plod avtorjevega samostojnega preudarka slovenske zgodovine in slovenskega narodnega vprašanja, ki mu Gustinčičeva študija ni bila vir, kvečjemu vzpodbuda, da to problematiko obdela skladno s svojim razumevanjem njenega razvoja. Kardelj je obenem opravil tudi prvo sintezo dotedanje slovenske zgodovine, ki jo je nato označil kot »poskus marksistične osvetlitve nekaterih momentov naše nacionalne zgodovine, ki so jih v slovenskem zgodovinarstvu pod vplivom vladajočih reakcionarnih ideologij subjektivno tolmačili, podcenjevali ali precenjevali.«²³⁹ Gustinčičevo spoštovanja in upoštevanja vredno ter v prvih poglavjih tudi sintetično, a doktrinarno delo, je nasproti Kardeljevemu tudi problemsko manj bogato in po svoji zgodovinski poglobitvi in vsebinski razčlenjenosti manj ambiciozno. Kardeljevo delo je intelektualno močnejše, tudi zajem uporabljene literature in virov, ki se v obeh delih razumljivo delno podvaja, je očitno širši kot pri Gustinčiču.²⁴⁰

²³⁹ Kardelj, Ob drugi izdaji, str. LXXVI-LXXVII.

²⁴⁰ Kardelj se je pri pisanju svojega dela oprl na predavanja, prispevke, razprave in študije Josipa Apiha (Slovinci in 1848. leto. V Ljubljani: Matica slovenska, 1888), Eduarda Beneša (Der Aufstand der Nationen : der Weltkriege und die tschechoslowakische Revolution. Berlin: Bruno Cassirer, 1928), Ivana Cankarja (predavanje Slovinci in Jugoslovani 12. 4. 1913 v Ljubljani ter Očiščenje in pomlajenje 20. 4. 1918 v Trstu); Richarda Charmatza (Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907, II : der Kampf der Nationen. Leipzig : B. G. Teubner, 1912), Metoda Dolenca (Pravna zgodovina za slovensko ozemlje. Ljubljana: Akademski založba, 1935), Josipa Grudna (Zgodovina slovenskega naroda. V Celovcu : Družba sv. Mohorja, 1910-1916), Ludwiga Gumpłowicza (Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich-Ungarn. Innsbruck: Wagner, 1879), Paula Henrya (Le problème des nationalités. Paris: A. Colin, 1937), Rudolfa Horvata (Najnovije doba hrvatske povijesti. U Zagrebu : Matica Hrvatska, 1906), Franceta Kidriča (Zgodovina slovenskega slovstva : od začetkov do marčne revolucije : razvoj, obseg in cena pismenstva književnosti in literature. V Ljubljani : Slovenska matica, 1929), Edvarda Kocbeka (Slovenski človek. V: Dejanje, 1, 1938, št. 1, str. 1-3), Janeza Evangelista Kreka (Črne bukve kmečkega stanu : jedro kmečkega vprašanja. V Ljubljani : [samozal.], 1895; Socijalizem. V Ljubljani : Slovenska krščansko-socialna zveza, 1901), Stanka Lebna (Kam gre pot. Sodobnost, 2, 1934, št. 5, str. 193-198), Janka Logarja (Levstik v boju s prvaki. V: Levstikov zbornik. Ljubljana: Slavistični klub na Univerzi, 1933, str. 133-275), Dragotina Lončarja (Dr. Janez Bleiweis in njegova doba : postanek in razvoj narodno-političnega programa Slovencev do razcepljenja v konservativno in liberalno stranko. V Ljubljani : Konsorcij »Naših Zapiskov«, 1910), Josipa Mala (Zgodovina slovenskega naroda: najnovejša doba. V Celju : Družba sv. Mohorja, 1928-1939), Tomáša Garrigua Masaryka (Svetovna revolucija : za vojne in v vojni 1914-1918 : spomini in razmišljanja. V Ljubljani : Naša založba, 1936), Alberta Mathieza (Francoska revolucija. V Ljubljani : Naša založba, 1938), Albina Prepeluha (Pripombe k naši prevratni dobi : z zemljevidoma Koroške in Primorja. Ljubljana : Založba Univerzitetne tiskarne J. Blasnika nasl., 1938; /ps. As./: Pregled. *Socializem*. V: Naši zapiski, 5, 1907, št. 5, str. 71-72; poudarke iz omenjenega članka je Kardelj, ne da bi na to opozoril, navajal iz študije Dušana Kermavnerja: Albin Prepeluh - Abditus : njegov idejni razvoj in delo, objavljene v navedeni Prepeluhovi knjigi na str. 295-562), Ivana Prijatelja (Janko Kersnik, njega delo in doba. V: Janka Kersnika zbrani spisi, zv. 6, seš. 1, 2-3. V Ljubljani : L. Schwentner, 1910, 1914; Borba za individualnost slovenskega književnega jezika v letih 1848 do 1857. V: Časopis za slovenski jezik, književnost in kulturo, 5, 1926, št. 2, str. 15-67), Frana Šukljeta (Iz mojih spominov, I-III. v Ljubljani: Jugoslovanska tiskarna, 1926-1929), Henrika Tume (Iz mojega življenja : spomini, misli in izpovedi. Ljubljana : Naša založba, 1937; Preporod. V: Naši zapiski, 10, 1913, št. 5-6, 9-10, str. 129-136, 264-272; poudarke iz omenjenega članka je Kardelj, ne da bi na to opozoril, navajal iz študije Dušana Kermavnerja: Urednikove dopolnitve, objavljene v navedeni Tumovi knjigi na str. 419-473), Bogumila Vošnjaka (U borbi za ujedinjeno narodno državo : utisci i opažanja iz dobe svetskog rata i stvaranja naše države. Ljubljana [etc.] : Tiskovne zadrage [etc.], 1928), Ivana Vrhovca (Ljubljanski meščanje v

Zato po našem mnenju vprašanje o morebitnem spornem avtorstvu Kardeljevega dela ali celo Kardeljevem prepisovanju iz Gustinčiča ni umestno, pač pa je umestna ugotovitev, da je med tedanjimi maloštevilnimi slovenskimi komunisti živelo toliko teoretično politične in ustvarjalne moči, da sta bili v njihovih vrstah v dobrih desetih letih opravljeni dve samostojni obravnavi slovenskega narodnega vprašanja. V tem smislu sta obe deli, kot je sicer za svoje kasneje zapisal Kardelj, »dokument naporov revolucionarne generacije med obema vojnama, da se afirmira tudi na področju idejne borbe in kulturnega napredka«. ²⁴¹ Za zaključek naj k vprašanju odnosa med Gustinčičevim in Kardeljevim delom opozorimo še na mnenje Franceta Filipiča, ki ga je v svojem članku iz leta 2001 navedla Alenka Puhar: »Gre za dva popolnoma različna teksta. Gustinčič je v svoji obravnavi narodnostnega vprašanja izrazil politik, medtem ko je Kardelj širši in tudi sega dlje. Dragotin Gustinčič se veliko posveča Slovencem v Italiji in se ustavlja nekako pri prvi svetovni vojni, medtem ko seže Kardelj prav do dobe pred drugo svetovno vojno. A to je le del razlik. O vseh ne morem takole na kratko, brez potrebne natančnosti nič reči, bom pa to v kratkem storil, v spisu, ki ga bom objavil. Lahko pa zatrdim, da so očitki na Kardeljev račun neutemeljeni. In tisti, ki tako pišejo, so v zmoti.« ²⁴²

VIII

Po izidu Kardeljeve knjige je notranja nuja slovenskih revolucionarjev po zgodovinskem pisanju popustila. ²⁴³ Delo se je sicer nadaljevalo, tudi nacionalno vprašanje je bilo še vedno predmet obravnave slovenskih komunistov, ²⁴⁴ a njihova pozornost se je preusmerila na evropsko in notranje dogajanje v Jugoslaviji in KPJ, zaznamovano s paktom Hitler-Stalin in začetkom druge svetovne vojne. V tedanji široki politični in idejni dejavnosti in razčiščevanju vrste aktualnih vprašanj v komunističnem gibanju pa je v času do druge svetovne vojne KPS še enkrat, in sicer zelo odmevno, opozorila na svoje poglede v slovenskem narodnem vprašanju. To je storila v razglasu Kaj hočemo?, ki ga je novembra 1939 izdala Zveza delovnega ljudstva Slovenije (ZDLS) in ga prek svojih zaupnikov, v glavnem komunistov, razširila po številnih slovenskih krajih. Oblikovanje ZDLS, v katero se je

minulih stoletjih : kulturhistorične študije zajete iz ljubljanskega mestnega arhiva. Ljubljana: Matica Slovenska, 1886), Borisa Zihlerla /ps. A. Poljanec/ (Vloga slovanstva v preteklosti in sedanjosti. Sodobnost, 6, 1938, št. 7-8, str. 318-329, 431-441), zbornikov Korespondenca dr. Jos. Muršca : ponatis iz »Zbornika Matice Slovenske« za l. 1904 in 1905. Ljubljana: Narodna Tiskarna, 1905 in Slovenski protestantski pisci. V Ljubljani: Tiskovna zadruga, 1934, ter časopis Kmetijske in rokodelske Novice (Ljubljana 1848). Poleg tega je navajal še dela slovenskih pesnikov (Levstikovo pesnitev Molčimo, Prešernovo Zdravljico, Stritarjeve Dunajske sonete, Vodnikovo Dramilo mojih rojakov) in misli vidnih tujih in domačih osebnosti iz političnega in znanstvenega življenja (Otta Bismarcka, Karla Kadleca, Karla Kautskega, Jana Kollárja, Vladimirja Mačka, Javaharlala Nehruja in Louisa Antoina de Saint-Justa).

²⁴¹ Kardelj, Ob drugi izdaji, str. LXXVII.

²⁴² Puhar, Skrivnostna knjiga o Slovencih. - Kolikor je avtorju pričujoče razprave znano, France Filipič napovedanega prispevka o vprašanju avtorstva Kardeljevega Razvoja slovenskega narodnega vprašanja nato ni objavil. Ob tem pripominjam, da na strukturno in vsebinsko različnost Gustinčičevega in Kardeljevega dela opozarjata tudi Janko Pleterski in Jože Pirjevec, ki se je tako izrazil v razgovoru po predstavitvi svoje knjige »Trst je naš!« : boj Slovencev za morje (1848-1954). Ljubljana 2008. (Gl. Pleterski, Študije, str. 373; Delo, št. 83, 10. 4. 2008, Marijan Zlobec: O Slovencih v Trstu.)

²⁴³ Pleterski, Študije, str. 379.

²⁴⁴ Prav tam, str. 379-380.

preimenovalo dotedanjo Kmečko-delavsko gibanje, je kot posebno obliko ljudsko frontnega gibanja vzpodbudila in organizirala KPS, omenjeni razglas pa sta pripravila Mirko Košir in Edvard Kardelj.²⁴⁵ Razglas je zahteval popolno narodno svobodo in ljudsko demokracijo, to je politično, gospodarsko in kulturno osamosvojitve slovenskega naroda. Poudaril je, lahko o načinu in obliki upravljanja Slovenije in slovenskega narodnega gospodarstva odloča le slovenski parlament, neposredno izvoljen na svobodnih volitvah. Razglas je odločno nasprotoval gospodarskemu zapostavljanju in davčnemu izžemanju Slovenije ter zahteval vrnitev vseh slovenskih denarnih sredstev, ki so v času centralizma prišla v beograjske roke. Nadalje je zahteval popolno samoupravo slovenskih občin in svobodni razvoj ljudskega združništva ter se zavzel za povezanost in enotnost vseh delovnih slojev v boju za doseg njihovih ciljev. Razglas jih je strnil v naslednjih poudarkih: boj za svobodo in enakopravnost slovenskega naroda, boj za demokratične pravice delovnega ljudstva in za pravo ljudsko državo, boj proti vojni in vojnim hujskačem, boj za mirovno zvezo balkanskih držav, naslonjeno na ZSSR, ter boj za vzpostavitev diplomatskih in trgovskih odnosov z ZSSR.²⁴⁶

Slovenski komunisti so kasneje še dvakrat posebej poudarili zahtevo po dosledni naslonitvi na ZSSR in boj za demokratične pravice delovnega ljudstva kot edini način, ki zagotavlja obrambo nacionalnih interesov slovenskega naroda. Izpolnitev teh zahtev so razumeli tudi kot pogoj za njihovo sodelovanje pri obrambi jugoslovanske države. Ta stališča sta poudarila III. konferenca KPS, ki je potekala 29. in 30. junija 1940 v Vinjah nad Dolskim,²⁴⁷ in Edvard Kardelj na V. državni konferenci KPJ, ki je potekala od 19. do 23. oktobra 1940 v Dubravi pri Zagrebu. Na V. državni konferenci, ki se je v svoji resoluciji zavzela za »resnično rešitev nacionalnega vprašanja Hrvatov in Slovencev in proti zločinskemu dogovarjanju in sporazumevanju med srbsko, hrvaško in slovensko buržoazijo na račun delovnega ljudstva teh pokrajin«,²⁴⁸ je Edvard Kardelj - ob opozorilu, da KPJ želi ohraniti samostojnost jugoslovanskih narodov - o ravnanju komunistov v primeru napada sil osi na Jugoslavijo spregovoril takole: »Če bo boj za obrambo Jugosl[avije] *napreden* - kar bomo ocenili - se bomo borili in tolkli buržoazijo zato, ker se ne bori dovolj dosledno.« Po Kardelju je bila pripravljenost komunistov braniti domovino tedaj odvisna od tega, »če bo to v interesu revol[ucije] in ZSSR«. ²⁴⁹ V kasnejšem poteku razprave se je oglasil še član CK KPS Boris Kidrič, ki pa je posebej opozoril, da je Slovenija »nac[ionalno] potl[ačena]«. ²⁵⁰

²⁴⁵ Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 147, 148, 150, 157, 158, 160-164, 176, 181-186, 189; France Filipič: Komunistična partija Slovenije. V: Enciklopedija Slovenije, 5, str. 234; isti, Zveza delovnega ljudstva Slovenije. V: Enciklopedija Slovenije, 15. Ljubljana 2001, str. 242. O zbiranju podpisov za razglas Kaj hočemo? gl. tudi Ivan Kreft: Spori in spopadi v spominih in dokumentih, 1. Maribor 1981, str. 370-371. Več o ZDLS in njenem razvoju gl. Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 143-231. Gl. tudi Anka Vidovič-Miklavčič: Obujanje strank od volitev 1938 do vojne. V: Slovenska novejša zgodovina, str. 391-392.

²⁴⁶ ARS, fond Zbirka letakov Zgodovinskega arhiva Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (AS 1548), šk. 2, razglas Zveze delovnega ljudstva Slovenije Kaj hočemo?

²⁴⁷ Resolucija sprejeta na prvi (pravilno tretji - op. J. P.) konferenci Komunistične stranke Slovenije. V: Peta zemaljska konferenca KPJ (19-23. oktober 1940). Beograd 1980 (dalje Peta zemaljska konferenca KPJ), str. 277, 542.

²⁴⁸ Peta zemaljska konferenca KPJ, str. 239.

²⁴⁹ Zapisnik sa pete konferencije KPJ. V: Peta zemaljska konferenca KPJ, str. 204.

²⁵⁰ Prav tam, str. 212.

Slovenski komunisti so v zadnjem letu pred začetkom druge svetovne vojne v Jugoslaviji narodni problem ter neodvisnost in samostojnost slovenskega in drugih jugoslovanskih narodov obravnavali predvsem kot vprašanje svojega revolucionarnega interesa ter političnih in državnih interesov ZSSR. Čeprav so dobro poznali zgodovinsko, civilizacijsko, kulturno, politično in gospodarsko vsebino slovenskega narodnega problema in na njeni podlagi osmislili zahteve po njegovi federativni državno pravni rešitvi, niso upoštevali povezanosti razrednega in nacionalnega načela, ki so jo sicer poudarjali v svojem teoretičnem in političnem delovanju. K temu pogledu na nacionalno politiko komunistične stranke so se vrnili v letih 1941-1945, ko sta revolucionarna strategija in taktika KPS omogočili, da ji je »v vojnem času uspel premet v vodilno in sčasoma v monopolno politično silo«. ²⁵¹ Ta premet je bil med drugim vsebinsko utemeljen tudi v zgodovinski kontinuiteti narodno emancipacijskih političnih stališč slovenskih komunistov, ki so se na njihovi podlagi v drugi polovici tridesetih let tvorno zavzeli za povezovalje s širšimi plastmi slovenskega prebivalstva in oblikovali nacionalno KPS.

Jurij Perovšek

SLOVENIAN COMMUNISTS AND THE NATIONAL QUESTION IN THE 1930s

S u m m a r y

The analysis of the attitude of the Slovenian communists to the national question in the 1930s primarily demonstrates programme continuity with the standpoints already established by the communists in the 1920s. *Dragotin Gustinčič* was a visible personality in this field: within the Slovenian part of the Communist Party of Yugoslavia (hereinafter CPY) he emphasised the demand for the national self-determination and federal national-legal position of the Slovenian nation in the Yugoslav or the wider Danube-Balkans federation already in the first half of the 1920s. He was one of the Yugoslav communists who contributed significantly to the establishment of the federal national programme of the CPY in 1923. Gustinčič persisted in his theoretical and political efforts with regard to the national question also in the 1930s when he resided in Moscow, where in 1933 he wrote the unpublished pamphlet *Narodni problem Slovencev [Slovenian National Problem]* and Dr. Korošec's Slovenian Declaration. In the same year he also completed his unpublished work, already undertaken in the 1920s, entitled *Das nationale Problem der Slowenen*. In both studies he re-emphasised the demand for the self-determination and the establishment of an independent Slovenian federal unit within the state union, which would best suit the Slovenian national-cultural and socio-political interests. Gustinčič argued consistently for the realisation of the United Slovenia programme: that is, for the dissolution of the existing state borders and the unification of the coastal region (Primorska) and Carinthian Slovenians with their nation of origin in the Yugoslav state. Therefore he demanded that all three communist parties concerned by this issue - the Communist Party of Yugoslavia, Communist Party of Italy and Communist Party of Austria - should consider the Slovenian question. On this basis, in the context of the Communist International, he succeeded in ensuring that this issue gained international importance, since he made a decisive contribution to the Statement with regard to the Slovenian national question drawn up in 1934 by the Communist Parties of Yugoslavia, Italy and Austria. The Statement supported the right of the Slovenian nation to secede from Italy, Yugoslavia and Austria as well as its complete national-legal unification. The opinion that the Slovenian question could only be solved by the communists stemmed from Gustinčič's evaluation of the national policy of the bourgeois parties and social democracy. He believed that these political actors, due to their class-related, ideological and political interests, were not prepared to fight for the true resolution of the Slovenian national question. Only the workers' communist movement could address this issue during the simultaneous realisation of the social and national revolution.

²⁵¹ Vida Deželak Barič: Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941-1945 : doktorska disertacija. Filozofska fakulteta, Ljubljana 1999, str. 445.

Besides Gustinčič other prominent Slovenian communists, who at that time operated abroad - Lovro Kuhar (Prežihov Voranc), Ivan Regent and Karel Hudomalj - also focused on the Slovenian question. Together with Gustinčič they prepared several resolution proposals for the CPY. In these texts they focused in detail on the national, economic, social and political situation of the Slovenian nation in Yugoslavia, Italy, Austria and Hungary, emphasising the demand for the Slovenian self-determination and the establishment of the independent United Slovenia in the revolution-based federal worker and peasant national union. The differences in the evaluations of the strongest Slovenian political party - the Catholic Slovenian People's Party - were significant. While Gustinčič saw this party as the worst enemy of the Slovenian national emancipation efforts in the Yugoslav state, others either deemed the Greater-Serbian system of the King's dictatorship as the worst enemy or disagreed with Gustinčič's extremely severe criticism of the Slovenian People's Party. These differences were most notable if we compare Kuhar and Gustinčič's standpoints with regard to the national policy of the CPY. Otherwise they did not differ in their outlook on the Slovenian problem. *Lovro Kuhar* presented his views individually in the pamphlet *Boj za osvoboditev in združitve slovenskega naroda: program in zahteve Slovenskega Nacionalnega Revolucionarnega Gibanja (SNR) [Struggle for the Liberation and Unification of the Slovenian Nation: the Programme and Demands of the Slovenian National Revolutionary Movement]*, published in 1933. In this pamphlet he also argued for the revolutionary realisation of the Slovenian self-determination and the formation of the independent United Slovenia in alliance with the national revolutionary movements of other oppressed nations in the Balkans and Central Europe. His emphasis on all Slovenian men and women, regardless of their political adherence, religious conviction and social position, being able to join the struggle for the liberation and unification of the Slovenian nation, was very important. This struggle was only restricted for a small circle of »the rich, exploiters and traitors of the Slovenian nation«. Kuhar's pamphlet had a wider social and political impact, since in May 1934 the Regional Committee of CPY for Slovenia established that people read it eagerly, that individual copies were distributed among the people and that it also resounded within the so-called petty bourgeoisie. The historical contribution of the Slovenian communists working abroad lied in their effort to ensure that the first comprehensive analysis of the Slovenian national question in the context of the CPY was carried out.

The Slovenian national question was also focused on by the communists who operated in Slovenia. Their leading theorist and political representative *Edvard Kardelj* already published his extensive deliberation *Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje [National Question as a Scientific Question]* as early as in the 1932-1933 in the legal communist magazine *Književnost [Literature]*. In his article, encouraged by the book of the liberally-oriented literary critic Josip Vidmar, *Kulturni problem slovenstva [Cultural Problem of Slovenian Identity]* (1932), he rejected Vidmar's »metaphysically static attitude« to the world, that is, his exploration of the Slovenian identity separately from the political and economic issues of the Slovenian nation. Kardelj emphasised that the Slovenian question was a social and not a cultural problem, and as such it was a weapon of the revolutionary working class, asserting itself progressively as the hegemon of the Slovenian national struggle. On this basis he also argued for the right of every nation to self-determination and independent national life. However, Kardelj acknowledged Vidmar's standpoint with regard to the Slovenian national emancipation and underlined that his criticism was not aimed at the goal that Vidmar pursued, but at the manner in which Vidmar explored the Slovenian problem.

Kardelj enhanced his views of the national question, which could only be solved by the revolutionary proletariat due to the unprincipled bourgeois and social democratic policies, in his paper at the regional conference of the CPY for Slovenia on 16 September 1934 in Goričane pri Medvodah, in the report to the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia of 2 December 1934, and in the Manifesto of the Inaugural Congress of the Communist Party of Slovenia (hereinafter CPS), which took place on 17 and 18 April 1937 in Čebine nad Zagorjem. Kardelj's theoretical and political analyses, expressed by his opinion on the historical necessity of the social liberation of the working class, the related revolutionary realisation of the self-determination and the establishment of a new federal (Yugoslav) state, acceptable to Slovenians, was supplemented especially by his extensive study *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja [Development of the Slovenian National Question]*, published in 1939. This publication represented a detailed sociological, historical and political substantiation of the communist national programme, providing another fundamental and also most perfected work about the Slovenian national problem to the revolutionary workers' movement in Slovenia. Kardelj's text also reflected his opinion that in the context of the international communist movement, CPY or CPS were the parties that would have to play the decisive role in the realisation of the United Slovenia programme. Except for the basic standpoints with regard to the leading role of the working class in the solving of the national question and arguments in favour of the federal national-legal principle,

Kardelj's work *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* [*Development of the Slovenian National Question*] did not have any common points with the first great Marxist work about the Slovenian issue - Gustinčič's *Das nationale Problem der Slowenen*. That means that among the small number of Slovenian communists at that time so much theoretical-political and creative power could be found, that in slightly more than ten years two independent explorations of the Slovenian national question were carried out by their ranks. Here it should also be noted that since the 1930s other Marxist (communist) authors besides Kardelj focused on the Slovenian national question. The characteristic of their work was to resort to the historical dimensions as the basic methodological approach to the exploration of the contemporary issues of the Slovenian society. At the time the communists, on the basis of their national programme, also strived actively to establish connections with the broader strata of the Slovenian population.

After Kardelj's book was published, the inherent urge of the Slovenian revolutionaries to focus on the national problem diminished. The work may have continued, but the attention of the communists was drawn to the European and internal developments in Yugoslavia and the CPY, in light of the pact between Hitler and Stalin and the onset of World War II. That became clear in the final year before the beginning of World War II in Slovenia, as the communists dealt with the national problem and independence and autonomy of the Slovenian nation as well as other Yugoslav nations especially from the viewpoint of their revolutionary interest and the political and state interests of the Union of Soviet Socialist Republics. Even though they were thoroughly familiar with the historical, civilisational, cultural, political and economic aspects of the Slovenian national problem and although they formed the demands for a federal national-legal solution on the basis of this knowledge, they did not consider the links between the class-related and national principle, otherwise emphasised in their theoretical and political activities. This view of the national policy of the Communist Party was revisited in the years from 1941 to 1945, when the revolutionary strategy and tactics of the CPS enabled the communists to transform into the leading and gradually the monopoly national political force.

1.01
Prejeto 3. 3. 2010

UDK 355.426(460)(=163.6)"1936/1939"

Avgust Lešnik*

»Nuestros Españoles«. ¹ Donesek k vlogi jugoslovanskih/slovenskih prostovoljcev v španski državljanski vojni 1936-1939

IZVLEČEK

Državljska vojna v Španiji (1936-1939) je razklala domačo in svetovno javnost. Španske konservativne sile in vojaška hunta so imele podporo v nemškem nacizmu in italijanskem fašizmu, obrambo Španske republike pa je aktivno podprla demokratična svetovna javnost in nudila španskemu ljudstvu moralno, gmotno pomoč, pa tudi udeležbo prostovoljcev.

Najcelovitejši vpogled v problematiko »naših Špancev« (prostovoljcev iz Jugoslavije) nam daje zbirka KPJ in španska državljanska vojna, ki jo hrani Arhiv Jugoslavije v Beogradu. KPJ je bila v Kraljevini Jugoslaviji edini organizator v nujenju podpore in pomoči republikanski strani. V času druge (socialistične) Jugoslavije je bilo razmeroma veliko objavljenega na temo jugoslovanskih prostovoljcev v Španiji, vendar ni bila ta tema nikoli predmet izčrpnega raziskovalnega dela. Več ali manj je vse, razen redkih izjem, ostalo na ravni zbiranja spominov udeležencev vojne v Španiji. V študiji je podana analiza strukture prostovoljcev iz Jugoslavije (starost, poklic, spol, politično pripadnost, nacionalnost idr.), v dodatku pa nov poimenski seznam, ki temelji na novejših mednarodnih raziskavah in primerjalni metodi. Avtor opozarja, da v seznamih nemalokrat prihaja do dvojnega štetja zaradi neenakih kriterijev. Seznam se je povečal s 1664 leta 1971 na 1927 oseb »jugoslovanskega« izvora, 574 od teh jih izvira iz slovenskih dežel.

Ključne besede: Španija, državljanska vojna (1936-1939), ljudska fronta, falanga, Mednarodni odbor za nevmešavanje v Španiji, jugoslovanski/slovenski prostovoljci v mednarodnih brigadah, Komunistična partija Jugoslavije

ABSTRACT

»NUESTROS ESPAÑOLES«. CONTRIBUTION ON THE ROLE OF YUGOSLAV/SLOVENIAN VOLUNTEERS IN THE SPANISH CIVIL WAR 1936-1939

The Spanish Civil War (1936-1939) divided the Spanish and global community. The Spanish conservative forces and military junta were supported by the German nazism and Italian fascism, while the defence of the Spanish Republic was actively supported by the

* Dr., redni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za sociologijo, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: avgust.lesnik@ff.uni-lj.si

¹ Prev. Naši Španci. Publikacija »Nuestros Españoles« je izdal Komisariat mednarodnih brigad v Madridu 1937 (reprint izdaja, Sarajevo 1984).

democratic global community, which provided the Spanish people with the moral support, material aid as well as the participation of volunteers.

The most thorough insight into the issue of »our Spaniards« (volunteers from Yugoslavia) is provided by the collection *Communist Party of Yugoslavia and the Spanish Civil War*, kept in the Archives of Yugoslavia in Belgrade. In the Kingdom of Yugoslavia, the Communist Party of Yugoslavia was the only organiser of aid and assistance for the Republican side. In the Second (socialist) Yugoslavia, quite a lot of material was published with regard to Yugoslav volunteers in Spain. However, this topic has never been the subject of extensive research. More or less everything, save for few exceptions, remained at the level of collecting the memories of the participants of the Spanish Civil War. This study provides an analysis of the structure of Yugoslav volunteers (age, profession, sex, political adherence, nationality, etc.), and the appendix contains a new list of names based on the more recent international research and the comparative method. The author emphasises that double entries often occur in the lists due to inconsistent criteria. In comparison with the 1971 list of 1664 persons, the current list includes 1927 persons of »Yugoslav« origin, 574 of these Slovenians.

Key words: Spain, Civil War (1936-1939), People's Front, Phalanx, International Committee for Non-Intervention in Spain, Yugoslav/Slovenian volunteers in international brigades, Communist Party of Yugoslavia

Mednarodni odziv na spopad »dveh Španij«

Znano je, da je španska državljanska vojna uradno trajala skoraj tri leta (od 17. julija 1936 do 1. aprila 1939), da je terjala več kot milijon človeških žrtev, obenem pa je globoko razklala svetovno javnost. Medtem ko je demokratični javnosti tridesetih let prejšnjega stoletja simbolizirala neomajno voljo po ohranitvi demokracije in odporu proti fašizmu, je pomenila za evropsko desnico zadnji preizkus na poti k obračunu svetovnih razsežnosti. Toda tragika krvavega spopada za Pireneji ni le v tem, da levici ni uspelo zaustaviti napadalnega pohoda desnice, pač pa ga je posebej usodno opredelilo dejstvo, da sta se na španskih tleh spopadli tudi dve levici in dve videnji revolucije, komunistična in anarhistična, torej pristaši premišljene revolucionarne organizacije na eni in množične spontanosti na drugi strani.

Da bi razumeli globlje vzroke tega širokega prizorišča vojnega spopada - če popošlim - med taboroma protifašizma in reakcije, moramo vsekakor upoštevati tudi temeljno razvrstitev družbenih, ekonomskih in političnih silnic, ki so Španiji krojile usodo v tridesetih letih prejšnjega stoletja, tj. krepitev demokratičnega in republikanskega gibanja, reševanje agrarnega in narodnostnega vprašanja ter regionalne avtonomije, nadalje vprašanje odnosov med delom in kapitalom, vprašanje življenjske ravni najširših delovnih slojev prebivalstva in njihovega izobraževanja, oblikovanje ljudske fronte idr. Vojaški udar (*pronunciamento*)² generala Franca je pravzaprav napovedal le končnico daljšega procesa in končnega obračuna »dveh Španij«, tj. med dvema antagonističnima stranema: sproletariziranih delavskih in kmečkih množic ter zavezniških demokratičnih slojev na eni z vladajočimi razredi zemljelastniške oligarhije, bogatega meščanstva, visoke duhovščine, monarhistov, militaristov in falangistov/fašistov na drugi strani. Preprosto rečeno, ni bilo več prostora za obe, tj. za tradicionalno, v preteklost zavrto Španijo ter za pričako-

² Vojaški puč je uradno vodila t. i. »Zveza nacionalne obrambe« (*Junta de Defensa Nacional*), od tod so vstajniki dobili ime »nacionalisti«.

vano/želeno socialno revolucijo republikansko-proletarske smeri, ki naj bi v Španiji razrešila nakopičena odprta socialno-ekonomska in regionalna vprašanja, ne nazadnje pa tudi pospešila procese demokratizacije in modernizacije.³

Parlamentarne volitve v kortes, 16. februarja 1936, nedvomno predstavljajo kulminacijo politične polarizacije španske družbe, ki je vodila v vojni spopad, hkrati pa je imel volilni rezultat, z zmago ljudske fronte, tudi nedvoumno sporočilnost ključnim političnim dejavnikom v mednarodni skupnosti, tj. zahodnim demokracijam, fašističnim silam in Sovjetski zvezi.

Že spopad v predvolilnem času je bil kazalnik pospešene polarizacije, do katere je prišlo v preteklih petih letih, pri čemer je ljudska fronta zahtevala odločno vnovično uveljavitev socialne politike iz let 1931-1933, desnica pa radikalne ustavne spremembe, še posebno specifičnega večinskega volilnega sistema. Apokaliptični značaj vizij obeh strani o tem, kaj naj bi pomenila zmaga nasprotnika, je nudil zgovoren dokaz njune nesposobnosti za soobstoj. Za ljudsko fronto bi zmaga desnice vodila naravnost v 'fašizem', za desnico pa bi zmaga ljudske fronte pripeljala do 'boljševistične' revolucije.⁴

Te volitve so prvič v zgodovini druge republike pomenile enakovreden spopad med velikima, kohezivnima levima in desnima zavezništvo; prvo je prejelo nekaj več kot 4,8 milijona glasov, drugo nekaj manj kot 4 milijone, medtem ko je bil center, z manj kot 450.000 prejetimi glasovi, tako rekoč politično nevpliven. Ob povedanem velja spomniti na uveljavljeni večinski sistem, ki je na eni strani silil v ustanavljanje velikih predvolilnih koalicij političnih strank (tudi programsko raznorodnih, kot je bilo to v španskem primeru, tako na levici kot desnici), na drugi strani pa je podelil zmagoviti strani (levemu bloku) nesorazmerno večje število poslanskih mest od prejetih volilnih glasov.

Ob volilni zmagi levega tabora seveda ne gre spregledati, da se ljudski fronti niso pridružili anarhisti, brez dvoma najbolj pomemben revolucionarni dejavnik v španski družbi, so pa voditelji anarhističnih strank v zadnjih dneh volilne kampanje podprli ljudsko fronto, in to proti tradicionalni praksi bojkotiranja volitev, kar je slednji prineslo okoli 800.000 glasov, odločilnih za njeno zmago nad desnico. Pomen tega preobrata je izjemen za nadaljnji tok španskih dogodkov, saj so anarhisti dotlej na splošno nasprotovali politični dejavnosti - strankam, volitvam in parlamentom - v korist vztrajnemu sindikalnemu boju, veri v spontano revolucijo in ideji o revolucionarni splošni stavki.

Zmaga ljudske fronte je bila za *desni, konservativni tabor* prej presenečenje kot ne. Konservativne sile - predvsem tiste, ki so zastopale interese svetne in posvetne aristokracije ter njene privilegije - so črpale svojo moč iz še vedno močnih ostankov fevdalizma v Španiji. S temi interesi je sovpadali tudi interesi vojaških vrhov in pristašev monarhije (alfonzisti in karlisti). Vsi naštetih se niso mogli sprizniti z obstojem republike in njene postopne liberalnodemokratske preobrazbe. Španska desnica je po bolečem porazu vztrajno trdila, da volitve niso bile pravilne, saj naj ne bi odražale resničnega stanja politične volje španskega ljudstva; na tej podlagi je zgradila svoj 'legitimni' upor proti vladi ljudske fronte. Seveda ne gre

³ Avgust Lešnik: Jugoslawen in Spanischen Bürgerkrieg. V: Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 2006, št. 1, str. 37.

⁴ Martin Blinkhorn: Demokracija in državljanska vojna v Španiji (1931-1939). Ljubljana 1995 (dalje Blinkhorn, Demokracija), str. 47.

prezreti, da je desnici manjkal skupni, povezovalni element; tega je našla v *Španski falangi* (ustanovljeni 1932) in njeni ideologiji, ki je poudarjala obrambo tradicionalnih španskih institucij, hkrati pa bila zelo blizu nemškemu nacizmu in italijanskemu fašizmu, kar se je odražalo tudi v njenem programu. Na volitvah februarja 1936 se pojavi sama in doživi odmeven polom, s tem ko ne pride v kortes.⁵ Njen čas šele prihaja, saj bo prek nje prišla nujna zunanja pomoč fašističnih držav v državljanski vojni; slednja bo falangi ponudila tudi možnost pridobivanja članstva, še zlasti potem, ko bo postala leta 1937 v nacionalističnem, antirepublikanskem taboru državna stranka.

Ko je v Španiji prevzela oblast nova vlada ljudske fronte, se je začelo obdobje radikalizacije, ki so ga spremljale provokacije tako z leve kot desne. Desničarske organizacije (od monarhistov do falangistov) so ustanovljale lastne oborožene milice in začele s terorjem proti levičarjem in republikancem. Desničarski teroristi so ubili več kor petdeset znanih osebnosti levice in delavskega gibanja; leвица je prav tako odgovorila s terorjem, posebno anarhisti. Očividec se spominja: »Provokacije so bile spontane in tudi na skrivaj nadzorovane. Imele so namen destabilizirati špansko družbo in se hkrati odzivati temu dogajanju. Bile so grozljive v svojem nasilju in krutosti in so zdaj postale nekaj običajnega v španskem političnem življenju. Dežela se je čedalje bolj polarizirala in to je dobivalo skoraj histerične razsežnosti. Množice demonstrantov so polnile madridske trge, povsod je bilo videti plakate s Stalinovim obrazom, v vladi pa se je razpasla retorika revolucije.«⁶ Ko je poleti 1936 desnica nazadnje napadla republiko, so se razdori na levi in neizprosne delitve v vrstah španskega socializma izkazali kot ključni dejavniki ranljivosti demokratičnega gibanja. Upor generalov proti republiko je zaznamoval ne le začetek tistega, čemur pravimo »državljanska vojna«, pač pa tudi tistega, kar je A. Oliveira označil s sintagmo *subguerra civil* ('vzporedna' državljanska vojna),⁷ namreč medsebojno uničujoče obračunavanje med socialisti, republikanci, komunisti, anarhisti, anarhosindikalisti in siceršnjimi privrženci levice. Ta zapleteni notranji položaj je moč razbrati tudi iz znamenitega dela Georgea Orwella, *Poklon Kataloniji*.⁸

⁵ Pierre Broué, Émile Témime: Španska revolucija in državljanska vojna. Ljubljana 1986 (dalje Broué, Témime, Španska revolucija), str. 36.

⁶ Stephen Koch: Dvojna življenja: vohuni in pisatelji v sovjetski vojni ideji proti zahodu. Ljubljana 1995 (dalje Koch, Dvojna življenja), str. 331.

⁷ Antonio Ramos Oliveira: Historia de España. Ciudad de México 1952.

⁸ Peter Vodopivec: O Orwellovem »premišljevanju« o Španiji (Spremna beseda). Ljubljana 2009, str. 337-228: George Orwell je prišel v Španijo konec decembra 1936, da bi se - kot je zapisal v sklepnem komentarju svojih španskih doživetij - »bojeval proti fašizmu«, saj je vojno v Španiji razumel kot »obrambo civilizacije pred blaznim uporom vojske«, ki so ga vodili Hitlerjevi somišljeniki in 'plačanci'. Kmalu pa je spoznal, da je spopad mnogo globlji in v Španiji poteka tudi revolucija, ki je do skrajnosti razdelila ljudskofrontni, republikanski tabor, pri čemer med njenimi nasprotniki niso bili le meščanski liberalci in 'desni' socialisti, temveč tudi komunisti s Sovjetsko zvezo na čelu. Ljudska fronta je bila »pravzaprav zavezništvo med sovražniki«, je razočarano zapisal po vrnitvi v Anglijo, »med strankami na vladni strani komunisti niso stali na skrajni levi, temveč na skrajni [protirevolucionarni] desnici«. Orwellu se je zdelo komunistično stališče, da je treba vojno najprej dobiti in šele nato misliti na revolucijo, sicer smiselno in razumno, še leta 1943 pa je tudi menil, da je bil »izid španske vojne odločen v Londonu, Parizu, Rimu in Berlinu, in ne na španskih tleh«. Toda v isti sapi se je dobro zavedal, da je liberalno-komunistična zadušitev revolucionarnega nemira usodno skrčila socialno zaledje ljudskofrontnega zavezništva; komunisti, ki so nasprotja med različnimi strujami v delavskem gibanju izrabljali za krepitev lastnega položaja in za brutalen obračun s svojimi in sovjetskimi nasprotniki, pa so s težnjo, da bi spopad omejili na »nerevolucionarno vojno«, zapravili »strateško prednost« protifrankističnega tabora in pomembno prispevali k njegovemu porazu.

Španija je prva sunkovito in tragično okusila brezobzirno nasilje militaristov, saj je na njenih tleh prišlo do prvega spopada mednarodnega fašizma z demokracijo v 20. stoletju. Bila je izpostavljena napadom združenih sil uporniških generalov, nemškega nacizma in italijanskega fašizma.⁹ Vojna, ki jo je mednarodni fašizem sprožil proti španskemu ljudstvu, bombardiranje nezaščitenih mest, uničevanje kulturne dediščine, prelivanje krvi nedolžnega prebivalstva, vse to je se je izkazalo za krvavi uvod v fašistični naskok na Evropo ter hkrati za preizkusni poligon odziva sveta in evropskih držav na napadalno vojno nasilje na pragu druge svetovne vojne. Vojna pa je obenem izpričala nemoč *Društva narodov* pri korenitem reševanju vprašanj državne suverenosti in ozemeljske celovitosti svojih članic in držav nasploh.

Znano je, da je tedaj marsikatera demokratična vlada zatajila ter Španijo osamila z zaporo meja ter kopenskih in morskih poti do nje; pri tem so se druge države sklicevale na svojo nevtralno vlogo. V tem kontekstu je tudi razumeti pobudo Velike Britanije in Francije, da se je v Londonu oblikoval *Mednarodni odbor za nevmešavanje v Španiji*, v katerega je do konca septembra 1936 pristopilo 27 držav, med njimi tudi Kraljevina Jugoslavija. Sliši se absurdno, da sta k *Odboru* pristopili tudi Italija in Nemčija, a njun namen je bil očitno ovirati ostale države članice *Odbora* pri morebitnem pošiljanju pomoči. Nič manj absurdno ni, da je v *Odboru* sodelovala tudi Sovjetska Zveza (ta se je, kot vemo, še kako vpregla v spopad!), a v tej protifašistični vojni sta bili na kocki tako usoda španske revolucije kot tudi usoda širšega revolucionarnega vala, ki se je začel v Rusiji leta 1917. Če upoštevamo Stalinov dogmatizem, njegovo sektaško politiko, sojenje nekdanjim boljševističnim voditeljem in čistko v partijskih vrstah, je njena udeležba v *Odboru* videti absurdna le na prvi pogled.¹⁰ Španski socializem je bil namreč večstrankarski, tako da je tudi družbena revolucija leta 1936 bila večstrankarska revolucija.¹¹ Vsa neustreznost zahteve, naj se socialistično in komunistično gibanje vodita iz enega samega 'svetovnega' središča (Moskve), je v španski državljanski vojni privrela na površje. Geslo Kominterne o spopadu med demokracijo in fašizmom ter način njegovega uresničevanja v praktičnem ravnanju *ljudske fronte* v Španiji sta v marsikaterem pogledu prispevala k zameglitvi in nevtralizaciji pravega razrednega spopada, pristne družbene revolucije.¹²

Ob pravkar povedanem ne gre prezreti, da španska državljanska vojna živi tudi v mitu kot zadnji tragični razcvet revolucionarnega idealizma Kominterne. Žal se

⁹ Izjemno pomembna je bila tudi 'diplomatska' vloga Lizbone, ki je postala eden največjih centrov zarote proti španski republiki. Iz Portugalske je prihajala pomoč, ki sta jo pošiljali Italija in Nemčija, upornikom pa so bila na voljo tudi portugalska pristanišča, letališča, tovarne in celo policija ter 20.000 portugalskih prostovoljcev, *viratosov*. Med 'prostovoljci' na frankistični strani so bili najštevilnejši Italijani (120.000), ki so se skupaj z Nemci (60.000), maroškimi najemniki (100.000), Portugalci, irskimi katoličani in ruskimi belogardisti bojevali proti republikancem. Podatki števila vojakov so za celotno vojno obdobje.

¹⁰ Avgust Lešnik: *Les volontaires yougoslaves dans la guerre civile espagnole*. V: *Tant pis si la lutte est cruelle : volontaires internationaux contre Franco*. Paris 2008, str. 374.

¹¹ O tem gl.: Reiner Tosstorff: Andreu Nín und Joaquin Maurin : vom revolutionären Syndikalismus zum antistalinistischen Kommunismus. V: *Ketzer im Kommunismus*. Hamburg 2000, str. 218-241.

¹² Malone enak odnos Kominterne in Moskve je kmalu zatem doletel (med 2. svetovno vojno) narodnoosvobodilni boj in politične spremembe v Jugoslaviji. O tem gl.: Avgust Lešnik: *The Development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period*. V: *The International Newsletter of Communist Studies Online*, 2005, str. 54-59.

to ne sklada z dokumentom, ki govori o nasprotnem: 14. septembra 1936 je Stalin sklical politični sestanek, posvečen Španiji, v moskovski *Lubjanki*, na katerem so opredelili naslednje obdobje sovjetske navzočnosti v španski vojni. Dotlej se je Sovjetska zveza na skrivaj in javno odzivala na dogajanje v Španiji pretežno prek Kominterne. Na sestanku pa je bilo sklenjeno, da bodo vse dejavnosti Kominterne v Španiji podrejene neposrednemu nadzorstvu sovjetske tajne politične policije (NKVD), hkrati pa je bilo zaukazano, da mora tajna policija prevzeti popolno oblast nad špansko komunistično partijo.¹³ Od tedaj je Španija postala prizorišče brutalnih akcij NKVD-ja, med katerimi je izginilo mnogo sovjetskih državljanov in komunistov drugih držav, ki so se v internacionalnih brigadah borili proti fašizmu. Med žrtvami so bili tudi Antonov-Ovsejenko, ljudski komisar za vojsko in mornarico v prvi sovjetski (Leninovi) vladi, nadalje privrženci Trockega in sovjetski general Berzin, svetovalec v republikanskem glavnem štabu, ki se je osebno pritožil Stalinu zaradi ravnanja NKVD-ja.¹⁴

Medtem ko so se v *Odboru za nevmešavanje* razpredale diplomatske igre in spletke, se svetovna napredna javnost ni le dvignila v bran republike in obsodila špansko reakcijo in pomoč, ki jo je uživala pri fašističnih državah, pač pa je od samega začetka španske državljanske vojne nudila španskemu ljudstvu moralno in gmotno pomoč, kmalu zatem pa tudi udeležbo prostovoljcev. Gibanje solidarnosti s španskim ljudstvom se je v posameznih državah odelo v svojske organizacijske oblike z ustanovitvijo krajevnih in državnih odborov za pomoč španskemu ljudstvu, nakar je v Parizu avgusta 1936 nastal tudi *Mednarodni odbor za pomoč španskemu ljudstvu*, da bi prevzel nalogo usklajevanja mednarodne solidarnosti.¹⁵

Prvi prostovoljci, ki so se pridružili obrambi republike, so bili politični (in ekonomski) izseljenci, ki so se bili zatekli v Španijo, in udeleženci Mednarodne delavske olimpijade (*Spartakijade*), ki naj bi se bila začela v Barceloni 25. julija 1936 (kot protifašistična protiutež olimpijskim igram v Berlinu), a se zaradi vojaškega udara ni začela. Ti udeleženci so oblikovali prve vojaške enote (*centuriones*) in jih vključili v enote Ljudske protifašistične straže (*milice*). Postopno so po kopnem in po morju začeli prihajati v Španijo prostovoljci iz posameznih evropskih držav; vlada republike je dala 22. oktobra 1936 soglasje k predlogu, da naj bi tuji prostovoljci oblikovali posebne vojaške enote - mednarodne brigade.¹⁶

Ne gre prezreti, da je španska republika nemudoma pridobila tudi podporo in soglasje italijanskega protifašizma. Italijanska komunistična stranka /PCI/ je skupaj s socialistično /PSI/¹⁷ in drugimi strankami in protifašističnimi skupinami¹⁸ - prek

¹³ Koch, Dvojna življenja, str. 338-339.

¹⁴ Marjan Britovšek: Carizem, revolucija, stalinizem, II., Ljubljana 1980, str. 245.

¹⁵ Akcijo je vodil italijanski komunist Giulio Cerreti (Allard). Za razmeščanje prostovoljcev je skrbel mednarodni odbor, ki so ga sestavljali Luigi Longo (Gallo), Giuseppe Di Vittorio (Nicoletti) in Francoz André Marty. Odbor je imel svoje središče v Albacetu, kamor je 14. oktobra 1936 prišlo prvih 500 prostovoljcev. Po besedah Longa »potovanja prostovoljcev iz srednje Evrope organizira komunist, bodoči maršal Tito, Josip Broz« (Broué, Témime, Španska revolucija, str. 321).

¹⁶ *Voluntarios Internacionales de la Libertad* (Mednarodni prostovoljci svobode). Vse brigade so bile pod komunističnim nadzorom in so imele svoje politične komisarje. Vsi nekomunisti, ki so hoteli vstopiti v mednarodne brigade, so morali prestati zaslišanje s strani NKVD-ja. Prav zaradi tega so nekateri tuji prostovoljci raje vstopali v vrste anarhistov oz. v milice.

¹⁷ Enotna akcija obeh strank, komunistične in socialistične, je bila v duhu podpisanega *Pakta o organiziranju skupnega boja proti fašizmu* (1934).

¹⁸ V skupno akcijo se je vključila tudi organizacija TIGR, ki je bila že od konca dvajsetih let povezana tudi z vodstvi italijanskih antifašističnih skupin in gibanjem *Giustizia e Libertà* (Pravičnost in

centrov v tujini - z navdušenjem pozdravila boj španskega ljudstva in odkrito obsodila frankistični puč. PCI in PSI sta v tej fazi, po vzoru svojih internacional (komunistične in socialistične), predvsem zbirali gmotno in finančno pomoč ter organizirali proteste proti prvim znamenjem Mussolinijevega vmešavanja in name-ranega neposrednega nastopa v Španiji; italijanska politična emigracija pa je v podporo republiki organizirala prodorno radijsko in novinarsko propagandno dejavnost. Prva organizirana skupina prostovoljcev - *Colonna Italiana* -, ki je odšla v Španijo, je bila sestavljena iz pripadnikov italijanskega liberalno-socialističnega gibanja *Giustizia e Libertà*, katerega osrednja osebnost je bil Carlo Rosselli.¹⁹ *Colonna* je dobila enoten pečat antifašizma in političnega dejanja. Vanjo so se namreč vključili borci različnih političnih struj, pa tudi taki brez strankarske pripadnosti; v tistih prvih mesecih je odražala nagonski odziv italijanske protifašistične emigracije, ki se je znašla pred pomembno preizkušnjo. Na tej začetni stopnji je protifašistična emigracija pridružila *Colonna C. Rosselli* tudi enoto *Centuria Gastone Sozzi*,²⁰ ki je delovala v okviru *Columna Libertad*; posamezni prostovoljci različnih političnih usmeritev, ki so že bili v Španiji ali sicer v emigraciji, pa so se vključili v prve španske enote. Takrat so italijanski prostovoljci - med njimi je bilo največ komunistov, a ni manjkalo niti anarhistov, republikancev, članov gibanja GL (*giellini*)²¹ in socialistov - ustanovili bataljon Garibaldi, ki je kasneje prerasel v brigado. V njenih vrstah so bili tudi prostovoljci (italijanski, hrvaški in slovenski) iz Istre in z Reke, ki so jih statistično prištevali k skupini 'Italijanov'.

V mestu Albacete so uredili glavni štab *Baze mednarodnih brigad v Španiji* za prve večje skupine prostovoljcev (s službo za kadre, intendanturo, službo za vojaško usposabljanje, nadalje sanitarno službo, pošto in cenzuro, službo za informacije in varnostno-obveščevalno službo ter celo zgodovinski odsek za zbiranje in hrambo dokumentacije, kasnejši arhiv *Generalnega komisariata mednarodnih brigad*), iz katerih so sprva oblikovali bataljone, kasneje pa še brigade. V bataljone so vstopale čete, ki so podobno kot le-ti bile oblikovane pretežno po ključu nacionalne pripadnosti oziroma po znanju jezika.²²

Med letoma 1936 in 1938 je v Španijo prispelo okoli 40.000 prostovoljcev - protifašistov iz 54 evropskih, ameriških in azijskih držav (med njimi je bilo več kot

svoboda) v Parizu. V tem kontekstu je bil tudi dosežen dogovor (*Akcijski pakt*, Pariz, 15. 12. 1935) o skupnem delovanju med PCI, TIGR-om in drugimi protifašističnimi organizacijami (v Julijski krajini) v boju proti fašizmu. Pakt je prvi in edini predvojni sporazum italijanske komunistične stranke z nedelavsko organizacijo in pomeni združitev protifašističnih sil v Julijski krajini in povezavo narodnega gibanja s protifašističnim gibanjem naprednih evropskih sil. Organizacija TIGR se je torej že od samega začetka dejavno vključila v solidarnostne akcije s špansko republiko; prek svojih ilegalnih poti in zvez je organizacija pomagala prostovoljcem, ki so se odpravljali na špansko bojišče. K solidarnosti z antifafašistično Španijo sta pozivali tudi ilegalni primorski glasili narodnih revolucionarjev Ljudska fronta in Svoboda. O tem gl.: Milica Kacin - Wohinz, Marta Verginella: Primorski upor fašizmu (1920-1941). Ljubljana 2008; Il fascismo e il martirio delle minoranze / Fašizem in zatiranje manjšin. Trst/Trieste 2004.

¹⁹ Carlo Rosselli (1899-1937), liberalni socialist, politični voditelj, novinar, zgodovinar in antifafašistični aktivist, se je proslavil s sloganom *Oggi in Spagna, domani in Italia* / »Danes v Španiji, jutri v Italiji« (v govoru na Radiu Barcelona, november 1936), ki je tedaj postalo pravo programsko geslo, nadvse tehtno in aktualno v odnosu na italijansko prihodnost.

²⁰ Centurija (stotnija) je dobila ime po Gastoneju Sozzi (1903-1928), komunistu in politiku, ki ga je umorila fašistična policija. O tem gl.: Alvaro López: La centuria Gastone Sozzi. Roma 1984.

²¹ Oboroženi pripadniki gibanja *Giustizia e Libertà*. O tem gl.: Constanzo Casucci: Archivi di »Giustizia e Libertà« (1915-1945). Roma 1969.

²² O tem gl.: Ludwig Renn: Španski rat. Sarajevo 1959; Luigi Longo: Internacionalne brigade u Španjolskoj. Zagreb 1967.

1900 'Jugoslovanov', od teh približno 570 Slovencev),²³ da bi se borili na strani republike.²⁴ Njihove vojaške enote so bile izraz mednarodne solidarnosti s španskim ljudstvom.²⁵ Z dejanji so dokazovale, da je boj španskega ljudstva hkrati boj vsega naprednega človeštva proti fašizmu in fašističnim vojnim pohodom.²⁶ Tej trditvi pritrjuje ne nazadnje tudi dejstvo, da so v drugi svetovni vojni borci mednarodnih brigad nesporno odigrali izjemno pomembno vlogo pri organizaciji odporniškega gibanja ali narodnoosvobodilnega boja v mnogih evropskih državah pod fašistično/nacistično okupacijo.

Arhivski viri, dokumenti in literatura

Dokumentarno gradivo o 'jugoslovanskih' prostovoljcih v španski državljanski vojni hranijo pretežno arhivi, muzeji in (bivši) inštituti za zgodovino delavskega gibanja, ki se nahajajo v glavnih mestih nekdanjih jugoslovanskih republik (v Beogradu, Zagrebu, Ljubljani idr.); seveda pa je manjše količine tega gradiva mogoče najti tudi pri zasebnikih. Glede na nastanek virov je to dokumentacijo mogoče razvrstiti v gradivo, ki je sad delovanja partijskih organov (KPJ), nato v gradivo policijskih, upravnih in sodnih organov Kraljevine Jugoslavije ter v izvirno gradivo *mednarodnih brigad*.²⁷ Posebno skupino tvorijo še osebni dokumenti, pisma in zapiski interbrigadistov, zbirke fotografij in tiskovin ter spominski spisi.

Najcelovitejši vpogled v pričujočo tematiko nudi arhivska zbirka »*Komunistička partija Jugoslavije i španski građanski rat*«, ki jo hrani (zdaj že bivši) Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije /A CK SKJ/ v Beogradu; le-ta je po razpadu Jugoslavije /1991/ prešel v sestav Arhiva Jugoslavije /AJ/ in bil leta 2003 preimenovan v Arhiv Srbije i Crne Gore /A SCG/. Večino zbirke tvorijo fotokopije dokumentov, ki jih v izvirniku hranijo fondi Kominterne v sklopu bivšega Centralnega partijskega arhiva pri Inštitutu marksizma-leninizma v Moskvi (zdaj: RTs KhIDNI²⁸). Gre za dokumentarno gradivo Kontrolne komisije CK KPJ in partijskega predstavništva v Parizu ter predstavništva KPJ pri CK KP Španije; tu se nahajajo tudi dokumenti *Baze Mednarodnih brigad v Španiji* - Oddelka za kadre, nadalje gradivo 13., 15. in 129. interbrigade, topniških oddelkov posameznih interbrigad ter spisi o koncentracijskih taboriščih v Franciji, v katera so bili interbrigadisti internirani po porazu španske republike. V vsebinskem pogledu gre za zapisnike, pisma, poročila, dnevna povelja in odredbe ter sezname, statistične po-

²³ O dilemah pri izbiri kriterijev za umeščanje prostovoljcev po nacionalnem sestavu, konkretno med 'Jugoslovane', gl. zaključno poglavje.

²⁴ Med tujimi prostovoljci je bilo največ Francozov (~ 10.000), Italijanov (~ 3.350), Nemcev (~ 3.000), Poljakov (~ 3.000), Američanov (~ 3.000), Angležev (~ 2.000), Avstrijcev (~ 2.000) idr. Pomenljivo je, da se je na Francovi strani borilo samo kakih 1000 tujih prostovoljcev.

²⁵ »Potrebno je poudariti, da ti borci niso bili niti plačanci niti, razen v redkih primerih, pustolovci. Bojevali so se za svojo stvar.« - Eric Hobsbawm: Čas skrajnosti : svetovna zgodovina 1914-1991. Ljubljana 2000, str. 152.

²⁶ »Tako španska vlada kot - natančneje rečeno - komunisti, ki so imeli v njej vse večji vpliv, so vztrajali, da socialna revolucija ni njihov cilj, in dejansko je bilo videti, da so naredili vse, da bi ohranili nadzor nad njo in jo na grozo revolucionarnih navdušencev preusmerili. Tu ne gre, so poudarjali, za vprašanje revolucije, temveč za obrambo demokracije.« - prav tam, str. 154. Prim. z op. 8 (George Orwell).

²⁷ Centralni arhiv v Španiji se nahaja v Salamanci: *Archivo General de la Guerra Civil Española /AGGCE/*, Salamanca (*Sección Guerra Civil del Archivo Histórico Nacional /AHN/*).

²⁸ *Rossiiskii tsentr khraneniia i izucheniia dokumentov noveishei istorii*.

datke in karakteristike o 'jugoslovanskih' prostovoljcih ipd. Pozornost pritegujejo tudi dokumenti o življenju '*jugoslovanskih*' *špancev* v francoskih taboriščih Gurs, Vernet in Argeles: o njihovi številčnosti, namestitvi, obleki, higienskih pogojih, zdravstvenem stanju, o organizaciji kulturno-prosvetnega življenja v taboriščih idr. Ta zbirka obsega tudi osebne dosjeje posameznih interbrigadistov, njihove izjave, popisne pole in življenjepise.²⁹

V fondu Kominterne /KI/ - Sekcije KPJ (Arhiv SCG v Beogradu) se hranijo pisma generalnega sekretarja KPJ Josipa Broza - Tita, poročila in ostalo gradivo z dragocenimi podatki o tej problematiki, posebej še o organiziranju odhajanja 'jugoslovanskih' prostovoljcev v Španijo, o primerih neuspešnih odprav s prostovoljci in marsičem drugim.

Med gradivom upravnih organov oblasti v Kraljevini Jugoslaviji velja opozoriti na fond Ministrstva za notranje zadeve, posebej še oddelka za zaščito države, ki ga prav tako hrani Arhiv SCG. To ministrstvo je budno spremljalo dejavnost naprednih sil za pomoč španski republikli in malodane vsakodnevno razpošiljalo podrejenim organom - banovinskim in okrožnim oblastem - okrožnice, s katerimi je odredilo represivne ukrepe proti članom KPJ in proti vsem, ki so kakor koli izražali naklonjenost španski republikli ali poskušali prestopiti mejo z namenom, da bi se pridružili španski republikanski vojski. Med prilogami k policijskim spisom niso redka pisma '*jugoslovanskih*' *špancev*, ki jih je zasegla cenzura. Po letu 1938 se občutno množijo zapisniki strogih policijskih zaslišanj vseh povratnikov iz Francije. Opozoriti velja še na policijske pole članov KPJ in drugih udeležencev v španski državljanski vojni ter evidenčno policijsko kartoteko, v kateri so popisani ne le '*jugoslovanski*' *španci*, pač pa tudi marsikateri vidnejši voditelji KP Španije, člani republikanske vlade in siceršnji politični ali vojaški prvaki španske republike.

Med najdragocenejša pričevanja o udeležbi 'Jugoslovanov' v boju za obrambo španske republike sodita njihova rokopisna zapuščina in spominsko gradivo. Tako hrani npr. Arhiv SCG v Beogradu osebni fond Veljka Vlahovića in *Dnevnik* (1935-1937) Vladimira Čopića (Senjka),³⁰ Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani pa osebni fond Dragotina Gustinčiča (Danila Golubjova), Državni arhiv Hrvatske v Zagrebu osebni fond Božidara Adžije in Augusta Cesarca. V bogatih zbirkah fotografij, ki jih hranijo muzeji, inštituti in posamezni arhivi, je najti veliko fotografij '*jugoslovanskih*' *špancev* s fronte, še več pa iz taborišč v Franciji.³¹ Tiskovine, kot so letaki, lepaki in razglasi ter tedanji listi in časopisi,³² so prav tako zgodovinski

²⁹ Dušan Filipović: Zbirka »Jugoslovenski dobrovoljci u španskom ratu« u Arhivu CK SKJ. V: Arhivski pregled, 1969, št. 2, str. 49-60; Josipa Bosiljka Paver: Arhivska gradja o španjolskim dobrovoljcima u jugoslavenskim arhivima. V: Španjolska 1936-1939. Zagreb 1986 (dalje Španjolska 1936-1939), str. 364-369.

³⁰ Arhiv Jugoslavije (AJ), f. Šp., IV-d/1. V. Čopić, eden od ustanoviteljev KPJ, je na začetku 1937 odšel v Španijo, kjer je mdr. opravljal naloge političnega komisarja, zatem pa komandanta 15. mednarodne brigade Lincoln. Novembra 1938 je bil poklican v Moskvo, aretiran in ubit aprila 1939. O tem gl.: Ivan Očak: Vojnik revolucije : život i rad Vladimira Čopića. Zagreb 1980.

³¹ Naši Španci : zbornik fotografija i dokumenata o učešću jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu 1936-1939. Ljubljana 1961. Na tem mestu naj omenimo, da so slovenski španski borci svojo dokumentarno gradivo podarili Knjižnici Jožeta Mazovca, ki se nahaja v stavbi nekdanjega njihovega domicila »Kulturni dom Španski borci« v Ljubljani (Moste). Pričujoče gradivo je študijsko obdelala Andrejka Novakovič in ga predstavila v magistrskem delu: Delovanje slovenskih španskih borcev v Španiji in po končani vojni v domovini (Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana 2008).

³² Reprint izdaje: Dimitrovac : list bataljona »Dimitrov« 1937. Beograd 1968; »Nuestros Españoles« (Ediciones del Comariado de las brigadas internacionales, Madrid 1937). Sarajevo 1984; Krv i

vir, ki ga ne kaže zanemariti. Tovrstno gradivo hranijo vsi današnji državni arhivi (Slovenije, Hrvaške, Srbije, Črne gore, Bosne, Makedonije), pa tudi večina krajevnih arhivov na tleh bivše Jugoslavije ter številne knjižnice, zlasti Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani in Zagrebu.

Ohranjeno dokumentarno gradivo nam daje celovito podobo o sodelovanju 'jugoslovanskih' prostovoljcev v španski republikanski vojski, o široki in razvejani dejavnosti KPJ pri nujenju pomoči španski republiki ter množični podpori napredne javnosti, prav tako pa tudi pregled neuspešnih ukrepov oblasti, da bi preprečile tovrstno pomoč kot tudi onemogočile svojim državljanom odhod med prostovoljce v Španijo.

Zgodovinska literatura o španski državljanski vojni je nastajala v jezikih narodov Jugoslavije od samega začetka tamkajšnjega oboroženega spopada.³³ Že tedaj so v Kraljevini Jugoslaviji razpečavali več brošur: *Španija* (zbirka pesmi o napredni in borbeni Španiji), v prevodu književnika Jovana Popovića; *Naši u Španiji* (Rodoljub Čolaković), tiskana v Parizu v knjižni založbi CK KPJ; *Španija u plamenu* (Rodoljub Čolaković/R. Bosanac), tiskana v Zagrebu; že zgoraj omenjena brošura *Krv i život za slobodu*, tiskana s pomočjo Nacionalne zveze španskih študentov v Barceloni; *Španjolski susreti* (August Cesarec), tiskana v Torontu leta 1938 (Zagreb 1961); *Španija između smrti i rađanja* (Oto Bihalji-Merin),³⁴ ki je bila najprej razposlana na Švedskem in v Angliji, šele po drugi svetovni vojni (1946) pa tudi v Jugoslaviji; šlo je za prvo obsežnejše besedilo o španski državljanski vojni v Jugoslaviji. Ta sicer publicistično in literarno obarvana besedila so prva postregla z resnico in bistvom burnega dogajanja v Španiji.

Šele po drugi svetovni vojni, z ustanovitvijo socialistične Jugoslavije, so prvič nastali na jugoslovanskih tleh pogoji za širše, neovirano in vsestransko pisanje o velikih španskih dogodkih.³⁵ Kljub temu ta pomembna tema sodobne svetovne zgodovine ni bila predmet načrtnega raziskovalnega dela in celostne znanstvene obravnave niti ene od jugoslovanskih institucij, ki se ukvarjajo z novejšo zgodovino,³⁶ pač pa se je vseskozi osredotočalo (razen redkih izjem),³⁷ predvsem na zbiranje spominov udeležencev španske državljanske vojne.³⁸ Spomini 'jugoslovanskih' udeležencev obrambe republikanske Španije³⁹ so nedvomno svojevrsten in

život za slobodu : slike iz življenja in boja študentov iz Jugoslavije v Španiji (Barcelona 1938). Beograd 1969.

³³ Edvard Kocbek: Premišljevanje o Španiji. V: Dom in svet, 1937, št. 3, str. 90-105; ponatis v: Kriza revije »Dom in svet« leta 1937 : zbornik dokumentov. Ljubljana 2001 (dalje Kocbek, Premišljevanje), str. 155-174. S tem kritičnim člankom - o vlogi Cerkve v Španiji - je vodilni mislec slovenskih krščanskih socialistov povzročil hud in daljnosežen razkol v slovenskem katoliškem izobraženstvu.

³⁴ Pierre Merin, Peter Thoene (psevdonima).

³⁵ Mirko Košir: Španija na braniku demokracije, svobode in miru (1936-1939). Ljubljana 1946; Alojz Ravbar: Zakaj je padla španska republika. Ljubljana 1971 idr.

³⁶ Milenko Palić: Španski gradjanski rat 1936-1939 u jugoslavenskoj istoriografski literaturi. V: Španjolska 1936-1939, str. 384; Peter Vodopivec: Zgodovino pisje in Španska državljanska vojna. V: Broué, Témime, Španska revolucija, str. 477-486.

³⁷ Trivo Inđić: Španski socijalistički pokret i gradjanski rat 1936-39. V: Istorija 20. veka, 1987, št. 1, str. 7-56.

³⁸ O tem gl.: Španija 1936-1939 : zbornik sjećanja jugoslavenskih dobrovoljaca u španskom ratu, I-V. Beograd 1971 (dalje Španija, zbornik sjećanja). V tem zborniku so objavljeni spomini prek 300 udeležencev španske državljanske vojne; Bili smo v Španiji : spomini slovenskih prostovoljcev. Ljubljana 1958; Bili smo v Španiji : spomini slovenskih prostovoljcev. Ljubljana 1960; Naši Španci. Ljubljana 1978; Slovenci, španski borci. Ljubljana 1982; Nevenka Troha: Španski borci iz revirjev. Trbovlje 1986; Naši Španjolski dobrovoljci/I nostri volontari di Spagna/Naši španski prostovoljci. Rijeka 1988 idr.

³⁹ Marko Orešković-Krntija: Autobiografija. Zagreb 1950/1976; Božidar Maslarić: Moskva-Mad-

dragocen zgodovinski vir, ker razkrivajo številne okoliščine tega zapletenega dogajanja in problema, kot so: odmevi na informacije o burnem dogajanju v Španiji, motivi in priprave za odhode posameznikov in skupin v Španijo (te so spremljale neštete težave in ovire), orisi življenja in boja v sami Španiji, umik iz Španije, življenje v taboriščih v Franciji in Nemčiji, osebni liki borcev, ki so padli v boju v Španiji idr.

Pričujoči spomini so pisani zelo korektno, vsebinsko bogato, z veliko naklonjenostjo in razumevanjem pravičnega boja španskega ljudstva za demokracijo. Hkrati pa moramo opozoriti, da to dragoceno zgodovinsko gradivo še vedno ni dodobra izkoriščeno, predvsem ne kot pomembna sestavina kompleksnega in znanstvenega pogleda na državljansko vojno v Španiji. Ne gre pa prezreti, da je skupna poteza malone vseh spominov, tudi '*jugoslovanskih*' udeležencev obrambe republikanske Španije, da v njih ni zaslediti poglobljene obravnave ter iskanja vzrokov za poraz in kapitulacijo republikanske Španije, še posebno ne z vidika sumničenja, da so bile vojaške operacije republikanske vojske predmet špekulacij ter posledično vodene za nekogaršnje interese in potrebe zunaj Španije, kot to trdi npr. J. Hernández.⁴⁰

Na koncu naj še opozorimo, da je jugoslovanska zgodovinska literatura o španski državljanski vojni dopolnjena in obogatena s prevodnimi deli.⁴¹ Seveda pa je treba upoštevati, da se pisci o španski državljanski vojni ne razlikujejo le po objektivnosti,⁴² pač pa se delijo po črno-beli črti: na prijatelje španske demokracije in 'objektivne' razlagalce španskega fašizma,⁴³ ki naj bi se od fašizma sploh razlikoval po nekaterih Francovih lastnostih in po združenih zaveznikih, kjer si je *caudillio* podredil izrazito fašistično falango in katoliške organizacije ter karliste.⁴⁴

rid-Moskva. Zagreb 1952; Veljko Kovačević: V okopih Španije : spomini španskega borca. Ljubljana 1959; Jože Vergan: Od Marezig do Madrida. Ljubljana 1962; Viktor Jeriha: Fantje z vseh koncev sveta. Ljubljana 1971; Gojko Nikoliš: Korijen, stablo, pavetina : memoari. Zagreb 1980; Veljko Vlahovič: Španski gradjanski rat. Beograd/Titograd 1981; Aleš Bebler, Memoari. Beograd 1982 idr.

⁴⁰ Hesus Ernandes [Jesus Hernández]: Republikanska Španija i Sovjetski Savez. Beograd 1953. O tem gl. op. 8 (George Orwell).

⁴¹ Artur Koestler: Španski testament [Ein spanisches Testament]. Ljubljana 1939; Ludwig Renn: Španski rat [Der spanische Krieg]. Sarajevo 1959; Luigi Longo: Internacionalne brigade u Španjolskoj [Le brigate internazionali in Spagna]. Zagreb 1967; Thomas Hugh: Španija proti Španiji : kronika državljanske vojne [The Spanish Civil War]. Ljubljana 1969; Manuel Tuñón de Lara: Španska državljanska vojna [La guerra civile spagnola]. V: Zgodovina revolucija XX. stoletja, 2 [Storia delle rivoluzioni del XX secolo]. Ljubljana 1971, str. 85-285; André Malraux: Upanje [L'espoir]. Ljubljana 1984; Pierre Broué, Émile Témime: Španska revolucija in državljanska vojna [La révolution et la guerre d'Espagne]. Ljubljana 1986; Martin Blinkhorn: Demokracija in državljanska vojna v Španiji, 1931-1939 [Democracy and Civil War in Spain]. Ljubljana 1995; George Orwell: Poklon Kataloniji [Homage to Catalonia]. Ljubljana 2009 idr.

⁴² »Kdor bo pisal zgodovino o teh strašnih dnevih in se bo otrešel vseh poenostavljanj, bo moral reči, da je resnica o španski vojni razdeljena, kakor so razdeljeni njeni ljudje. Na obeh straneh se godijo krute stvari, obe strani sta krvavi, noben tabor ni izvzet od krivde na mučenju, ubijanju, požigih in ostalih nečloveških dejanjih. To je treba reči zato, ker večina evropskega tiska poroča tako, da nehotе vzbujajo predstavo o belem ali pravičnem ter o rdečem ali ubijalskem taboru. Če pa je zares potrebno kak tabor posebej ošibati, potem je to fašistični tabor, ki se postavlja za branilca krščanstva, pa pri tem nekrščansko nastopa.« - Kocbek, Premišljevanje, str. 164.

⁴³ Rudi Čačinovič: K Prvemu spopadu fašizma in demokracije (Predgovor). V: Blinkhorn, Demokracija, str. 7.

⁴⁴ Karlizem je bil zagrizeno monarhistično in ultra tradicionalistično gibanje z močno podporo kmetov, v glavnem v Navarri. Karlisti, privrženci španskega pretendenta za prestol don Carlosa in njegovih naslednikov, so se bojevali v treh državljanskih vojnah, 1833-1839 in 1847-1849 na strani don Carlosa (Carlos María Isidro de Borbón, 1788-1855 /Trst/) ter 1872-1876 na strani don Carlosovega vnuka (Carlos María de los Dolores de Borbón, 1848-1908) proti liberalcem, republikancem in socialistom.

Komunistična partija Jugoslavije in španska državljanska vojna

KPJ je bila tako rekoč glavni in edini organizator v Kraljevini Jugoslaviji v nudenju podpore in pomoči španskemu ljudstvu v njegovem boju proti generalsko-fašističnim upornikom. Že takoj po izbruhu vojaško-fašističnega upora proti vladi ljudske fronte v Španiji je KPJ zadnje dni julija 1936 pozvala jugoslovanske narode, da odločno protestirajo proti pomoči, ki sta jo generalu Francu pošiljali fašistični vladi Italije in Nemčije. »Boj španskega ljudstva je naš boj!« je pisal takrat *Proleter*. »To je boj ljudstva za pravico, da bo gospodar svoje usode, to je boj za obrambo svobode, kruha in miru, to je boj proti fašizmu in vojni. Pomagajmo jim hitro, vneto in z enakim navdušenjem, s kakršnim španski borci dajejo svoja življenja za stvar demokracije in svobode.« Akcije solidarnosti z bojem španskega ljudstva so bile vsestranske: pošiljanje prostovoljcev v špansko republikansko vojsko, zbiranje materialne pomoči in javna obramba boja španskega ljudstva s pisanjem, govori in druge oblike boja proti reakcionarnim klevetam glede značaja tega boja. KPJ je tudi razkrivala pravi smisel izjave vlade Milana Stojadinovića o njeni dozdevni nevtralnosti v primeru Španije.⁴⁵

Čeprav je bilo še nekaj drugih poskusov organiziranja pomoči republikanski Španiji, so se te aktivnosti odvijale pretežno v okviru akcij in delovanja KPJ na zavest vseh naprednih demokratičnih sil v državi: »Boj junaškega španskega ljudstva ni le boj, ki bo obrodil zmago ali poraz demokracije le v Španiji, pač pa pomeni začetek oboroženega spopada med fašizmom in demokracijo po vsem svetu. Nemški, italijanski in ostali fašisti so to tudi tako razumeli in izdatno pomagajo svojim zaveznikom v Španiji. Kar je najbolj reakcionarnega, najbolj mračnega, pa ne le v Španiji, temveč po vsem svetu, se je zarotilo ne le proti španskemu ljudstvu in njegovi svobodi, pač pa tudi proti demokraciji in svobodi v vseh državah. Ni tu naš namen, da bi vam to na dolgo in široko pojasnjevali, toda moramo vas opozoriti, da vzemite naša opozorila in predloge kar najresneje, da jih niti za trenutek ne izgubite izpred oči in da storite vse, kar je v vaši moči glede vprašanja pomoči demokratičnim borcem v Španiji [...]« (*CK KPJ za pomoč Španiji - Pokrajinskim komitejem KPJ*, 23. oktobra 1936).⁴⁶ Prav zavest o fašizmu, njegovem značaju in namerah kot tudi naglo spoznanje, da se v Španiji bije protifašistični boj za svobodo, od uspeha katerega bo odvisna tudi svoboda jugoslovanskih narodov, sta bili najpomembnejši pridobitvi teh akcij, kar je prišlo še posebej do izraza v jugoslovanskem narodnoosvobodilnem gibanju med drugo svetovno vojno.

Po zaslugi ocen in akcij KPJ, so španski dogodki naglo in krepko odjeknili v Jugoslaviji. CK KPJ je že 31. julija 1936 v svojem telegramu CK KP Španije izpostavil, da delavski razred Jugoslavije spremlja »z občudovanjem junaški boj španskega ljudstva proti fašizmu [...] Delavski razred narodov Jugoslavije se pridružuje mednarodni akciji solidarnosti proletariata in prijateljev svobode vsega sveta, ki bo pomagala vašemu boju«.⁴⁷ CK KPJ je 8. avgusta 1936 na svojem zasedanju postregel z analizo dogajanja, izpostavil vzroke, ki so izzvali vojaški udar, ter družbenogospodarske razmere in mednarodna dejstva, ki so učinkovala na razmerje sil v španski vojni. CK KPJ je ugotovil, da bo uspeh protifašističnega

⁴⁵ Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana 1963, str. 193.

⁴⁶ Josip Broz Tito: Sabrana djela, 3. Beograd 1977, str. 30-31.

⁴⁷ AJ, f. CK KPJ, 4/1936.

boja v Španiji »močno vplival tudi na boj za svobodo v Jugoslaviji. In prav zato ni prostora za ravnodušnost, molk in nevtralnost«. ⁴⁸

Na osnovi analize španske vojne in tedanjih mednarodnih političnih razmer in položaja v državi je CK KPJ razposlal navodila za prirejanje predavanj, zborovanj in drugih oblik zbiranja ter za ustanavljanje odborov za pomoč španskemu ljudstvu. Poleg tega je partija učinkovito delovala prek svojih glasil, zlasti *Proleter* kot osrednjega glasila CK KPJ, ter številnih okrožnic, v katerih je bil govor o nujnem nujenju pomoči španskemu ljudstvu kot najpomembnejšem dogodku na svetu, kajti od uspeha protifašističnega boja v Španiji bo odvisen »ne le nadaljnji razvoj občega mednarodnega položaja v Evropi, pač pa v marsičem tudi notranji razvoj v posameznih državah (Franciji, Veliki Britaniji idr., všteti Jugoslavijo)«. ⁴⁹

CK KPJ je že od samega začetka vojne v Španiji dajal številne napotke in navodila članstvu in forumom v državi, pošiljal svoje predstavnike in inštruktorje v druge države, v katerih so živeli in delali 'jugoslovanski' izseljenci, in pri tem stalno izpostavljal, da je treba vprašanju protifašističnega boja v Španiji »posvetiti kar največjo pozornost; poročajte o vsem, kar se dogaja v zvezi s Španijo«. ⁵⁰ To je posebno ugodno učinkovalo na številno jugoslovansko politično in ekonomsko emigracijo ter študente, ki so se tedaj mudili v drugih evropskih in nekaterih čezmorskih državah, od katerih jih je potem dobršen del neposredno sodeloval v španski državljanski vojni.

Špansko dogajanje v letih 1936 in 1937 je osrednje in najpomembnejše vprašanje za KPJ, 'jugoslovanski' španski borci pa njena glavna skrb vse do njihove vključitve v narodnoosvobodilno gibanje in revolucijo v Jugoslaviji. Kolikšno pozornost in pomen so posvečali fašističnemu odporu v Španiji, je zaznati tudi po tem, da je bil Josip Broz - Tito, ⁵¹ tedaj najvplivnejši član najožjega vodstva KPJ, osebno zadolžen za to akcijo.

Solidarnostne akcije so bile številne in raznotere: v mnogih mestih po Jugoslaviji so potekala protestna zborovanja, pošiljali so brzojavke, izrekli solidarnost z bojem španskega ljudstva. Medtem ko je vladi naklonjeno časopisje objavljalo članke s stališči proti republikanski strani, je v Sloveniji *ljudska fronta* /LF/ obveščala javnost o vojni, organizirala predavanja o Španiji, pripravila julija 1937 t. i. španski teden in razpečevala brošuro Rodoljuba Čolakovića (psev. R. Bosanca) *Španija u plamenu* (Zagreb, 1937); publicist Mirko Košir, član CK KP Slovenije in organizator slovenske LF, pa je napisal (pod psevdonimom O. Slakar) odmevno delo *Mučeniška Španija* (1937). Zatem so se oblikovali odbori in komiteji, ki so začeli zbirati in pošiljati pomoč (zdravila in siceršnje potrebščine) za Španijo, in to navzlic dejstvu, da je reakcionarni režim vlade M. Stojadinovića (1935-1939) s pomočjo policije te aktivnosti nenehno oviral. V tem smislu je mi-

⁴⁸ AJ, f. KI, 278/1936.

⁴⁹ AJ, f. KI, 330/1936.

⁵⁰ *Proleter*, 6/1937.

⁵¹ Glede namigovanj/špekulacij o morebitnem Titovem sodelovanju v španski državljanski vojni naslednje: Tito se zagotovo ni boril v Španiji (v nobenem od seznamov španskih borcev ni naveden, zato tega statusa tudi nima), pač pa je - po nalogu Kominterne - organiziral dotok rekrutov v internacionalne brigade iz Pariza. V tem kontekstu ni izključeno, da je bil na kakšni misiji v Španiji. Npr. pisateljica Gusti Stridsberg se spominja v svoji avtobiografiji - *Mojih pet življenj*. Maribor 1983 (prevod iz nemščine: *Menschen, Mächte und Ich*. Hamburg 1968) - domnevnega srečanja s Titom v Barceloni, maja 1938 (str. 413-414). Tito sam ni nikjer in nikdar omenjal svoje vloge v Španiji.

nister za notranje zadeve Kraljevine Jugoslavije Anton Korošec⁵² tudi sprejel odlok (3. marca 1937) o prepovedi kakršne koli dejavnosti v korist španske republike, vključujoč pošiljanje prostovoljcev, zbiranje pomoči in podobno. Kršiteljem tega odloka je bilo zagroženo prestajanje kazni v koncentracijskih taboriščih⁵³ in zaporih, medtem ko so osebam, ki so se pridružile mednarodnim brigadam, odvzeli jugoslovansko državljanstvo.⁵⁴ Kljub temu vsi ti ostri vladni ukrepi niso preprečili partijskih aktivnosti in izpolnitve obveznosti do mednarodne proletarske solidarnosti in nudenja pomoči španskemu ljudstvu v boju proti fašistični agresiji.

Od začetka vojne v Španiji (1936) in skozi vse leto 1937 je špansko vprašanje prevladovalo na vseh sejah CK KPJ, pa tudi v *Proleteru* in drugih partijskih in delavskih glasilih v Jugoslaviji je zavzemalo največ prostora. CK KPJ je na svojih sejah posvečal nemalo pozornosti analiziranju aktivnosti partijskih organizacij v državi glede (ne)uspešnosti organiziranja odhodov prostovoljcev iz Jugoslavije in 'jugoslovanske' diaspore (Francije, Belgije, Čehoslovaške, Sovjetske zveze, ZDA, Kanade, Latinske Amerike, Avstralije) v Španijo.

Potem ko je bil v Parizu avgusta 1936 ustanovljen *Mednarodni odbor za pomoč španskemu ljudstvu* (v njem je deloval Jugoslovan Labud Kusovac /Obarov/), je nastal tudi *Jugoslovanski nacionalni komite*, in sicer v vlogi glavnega središča za sprejemanje, organiziranje in razpošiljanje 'jugoslovanskih' prostovoljcev v Španijo, ki so prihajali iz Jugoslavije in iz drugih držav. Krajši čas se je v Parizu mudil tudi del najožjega vodstva KPJ (Milan Gorkić /Sommer/, Lovro Kuhar /Valič/, Rodoljub Čolaković /Rozenko/, Ivan Krndelj /Richter/, Sreten Žujović /Schwarz/, Josip Broz - Tito), da bi pomagal pri sprejemanju in razpošiljanju prostovoljcev. Poleg tega je CK KPJ oblikoval jugoslovanske sekcije tudi v državah z 'jugoslovansko' emigracijo; te sekcije so odigrale pomembno vlogo pri organiziranju in pošiljanja pomoči republikanski vladi in španskemu ljudstvu. V Parizu so poleg navedenih odborov (jugoslovanskega in mednarodnega) uredili še druge sprejemne centre in javke za prostovoljce.

Tajne javke za zvezo po poteh, ki so prostovoljce vodile iz Jugoslavije, so bile organizirane še v Avstriji (v Gradcu, na Dunaju), na Čehoslovaškem (v Pragi), v Švici (v Baslu), v Nemčiji in v Franciji. V tem kontekstu sta bila organizirana dva kanala, po katerih so se prostovoljci iz Jugoslavije stekali v Španijo: prvi je vodil skozi Avstrijo, Češkoslovaško in Nemčijo do Pariza, drugi pa skozi Avstrijo in Švico do Francije. Poleg navedenih so mnogi posamezniki izbrali še vrsto drugih smeri, npr.: po 'legalni' poti do Pariza (kot obiskovalci svetovne razstave, bodisi s

⁵² Anton Korošec (1872-1940), teolog in politik, prvak Slovenske ljudske stranke /SLS/ ter minister v več kraljevih jugoslovanskih vladah. Vseskozi je bil zvest krščansko-socialnem konceptu in gibanju, ki je imelo politični izraz v SLS; zavračal je liberalizem in socializem ter politične organizacije, temelječe na teh ideologijah, hkrati pa je ostajal zvest ideji avtonomne Slovenije, ki jo je po letu 1918 želel oblikovati v okviru federativno urejene Jugoslavije.

⁵³ Kraljevina Jugoslavija je začela, po nemškem in italijanskem vzoru, odpirati koncentracijska taborišča za antifašiste in komuniste (1935-1941); prvo tako taborišče je bilo odprto v Višegradu (1935). 19. 10. 1939 je Generalštab jugoslovanske vojske predlagal ustanavljanje koncentracijskih taborišč za komuniste in agitatorje komunizma, kar se je zgodilo leta 1940 (Bileća, Kerestinac, Lepoglava, Smederevska Palanka); medtem ko je ideja o ustanavljanju koncentracijskih taborišč na nenaseljenih jadranskih otokih (kot npr. Žirje, Molat, Kaprije) prišla s strani Antona Korošča in Milana Stojadinovića; gre za tajni dokument, na katerem piše, da se lahko obelodani šele čez 10 let. O tem gl.: Branko Petranović, Momčilo Zečević: Jugoslavija 1918/1988 : tematska zbirka dokumenata. Beograd, 1988 (dalje Petranović, Zečević, Jugoslavija), str. 392-393.

⁵⁴ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 30/1937.

poneverjenimi ali pristinimi potnimi listi), precej pa je bilo tudi takih, ki so se ilegalno prebili (samoiniciativno, peš, mimo javk) skozi Avstrijo in Švico do Francije in Španije ali skozi Avstrijo, Češkoslovaško in Nemčijo do Pariza.

Seveda pa ne gre prezreti, da je bilo poleg nedvomnih uspehov KPJ pri organiziranju pomoči in odhoda prostovoljcev tudi vrsta pomanjkljivosti in spodrseljav. Še posebej je odmeval spodleteli poskus v začetku marca 1937, da bi večjo skupino prostovoljcev iz Črnogorskega primorja in Dalmacije prepeljali v Španijo; zaradi izdaje je v roke policije padlo večje število (150) večinoma mladih ljudi (pretežno komunistov in skojevcev) iz Črne gore, Hercegovine, Bosne in Dalmacije. Policija je prišla na sled francoski ladji *La Corse* (v bližini Budve) in tako »onemogočila odhod v Španijo več kot 500 prostovoljcem«. ⁵⁵

Čeprav je bila celotna partijska organizacija interbrigadistov v sestavu KP Španije, je CK KPJ vzdrževal stalno zvezo s prostovoljci in njihovimi partijskimi organizacijami v Španiji še s pomočjo stalnih (Blagoje Parović, po njegovi smrti, Karlo Mrazović in Božidar Maslarić /Andrejev/⁵⁶) ter začasnih (Rodoljub Čolaković, August Cesarec in drugi) predstavnikov.

Med španskimi prostovoljci so bili tudi nekateri vodilni revolucionarji in dolgoletni organizatorji ter člani najožjega vodstva KPJ (pet članov CK, sedem članov iz aparata Kominterne in troje bivših poslancev v jugoslovanski skupščini), kot denimo: Blagoje Parović, Vladimir Čopić, Roman Filipčev, Božidar Maslarić, Marko Orešković, Karlo Mrazović, Dragotin Gustinčič, Veljko Kovačević, Julio Varesko in drugi.

V sklepu tega poglavja velja poudariti, da so se partijske aktivnosti pri nujenju pomoči in sodelovanja v španski vojni odvijale v izjemno težavnih pogojih, in to ne samo zaradi nenaklonjenosti jugoslovanskih oblasti do republikanske Španije (kazensko preganjanje vseh, ki so delovali v njeno korist), pač pa tudi zaradi nezavidljivega položaja KPJ tako v Jugoslaviji (od 1921 je bila z *zakonom o zaščiti države* potisnjena v ilegalno) kot v mednarodnem komunističnem gibanju, ki so ga zajele Stalinove 'čistke'. Slednje so segale tudi v sam vrh KPJ; vodstvo KPJ z M. Gorkičem⁵⁷ na čelu je bilo zamenjano in v Kominterni se je pripravljala razpust jugoslovanske partije. Oboje je še bolj razvnelo frakcionaške razprtije med partijci v emigraciji in kaznilnicah,⁵⁸ posledično pa netilo nezadovoljstvo tudi med 'jugoslovanskimi' prostovoljci v Španiji.

Statistični podatki o 'jugoslovanskih' interbrigadistih

Jugoslovanske borbe je zaslediti v bojnih vrstah vseh mednarodnih brigad, toda največ jih je bilo v 129. mednarodni brigadi - v bataljonih *Dimitrov*, *Djuro Džaković* in *Masaryk*, pa tudi v bataljonu *Divisionario* in drugih enotah. Borili so se na

⁵⁵ AJ, f. CK SKJ, X-8/155.

⁵⁶ AJ, f. KI, 33/1939, Andrejev, 'Poverljiv' izveštaj o radu v Španiji.

⁵⁷ Milan Gorkić, generalni sekretar KPJ, je bil julija 1937 poklican v Moskvo, aretiran in ubit oktobra 1939. O tem gl.: Ivan Očak: Gorkić : biografija. Zagreb 1988.

⁵⁸ Npr. v kaznilnici v Sremski Mitrovici, kjer je takrat prestajalo kazen/robijo okrog dvesto članov KPJ, si je tamkajšnja partijska organizacija podredil s pomočjo peščice somišljenikov Petko Miletić, bivši član CK, ki je uveljavljal svojo pseudorevolucionarno politiko. Partijsko vodstvo s Titom na čelu je odločno interveniralo in pooblastilo Mošo Pijada (1938), da likvidira Miletićevo protipartijsko frakcionaško dejavnost in uredi razmere v kaznilniški partijski organizaciji, kar se je zgodilo šele konec leta 1939, ko je bil Miletić do kraja razkrinkan in izoliran.

vseh frontah in v pomembnejših bitkah: pred Madridom, v dolini Jarame, pri Guadalajari, Brunetu, Belchitu, Teruelu, v Levantu, na Ebru, v Kataloniji idr.

Za enega najdragocenejših virov za analizo sodelovanja 'Jugoslovanov' v enotah republikanske vojske velja »seznam jugoslovanskih interbrigadistov« v zbirki *Komunistička partija Jugoslavije i španski građanski rat*,⁵⁹ ki ga hrani Arhiv SCG v Beogradu. V Jugoslaviji (l. 1971) preverjen seznam vsebuje 1664 imen prostovoljcev; za dovršen del le-teh so na voljo še nekateri pomembni podatki, medtem ko za del borcev ne vemo kaj več od golega imena. Poleg tega je na voljo še »španska statistika« (prinaša podatke za 1192 'jugoslovanskih' prostovoljcev) za obdobje 1936-1938, ki jo je sestavila *Komisija za tuje kadre pri KP Španije* v Moskvi (julija 1941).⁶⁰ Primerjava obeh virov daje dovolj objektivno podobo o sodelovanju 'Jugoslovanov' v tej vojni: države izvora, ritem prihodov, starostno, poklicno-socialno in narodnostno strukturo, politično pripadnost, razvrstitev v vojaške enote in rodove.⁶¹ Iz teh statističnih podatkov razberemo:

Države izvora prihodov

'Jugoslovanski' prostovoljci (1664)⁶² so v Španijo prišli iz 24 držav: iz Jugoslavije (421), Francije (420), Belgije (191), Sovjetske zveze (84), Kanade (83), ZDA (57), Češkoslovaške (43), Španije (20), Argentine (13), Alžirije (11), Avstrije (8), Albanije (6), Irana (4), Italije (3), po 2 iz Švice in Urugvaja, po 1 iz Bolgarije, Madžarske, Nemčije, Portugalske, Romunije, Turčije, Paname in Afrike. Podatki so znani za 1376 borcev, medtem ko pri 288 ta podatek ni naveden. Od zunaj jih je največ prišlo iz ciljnih držav ekonomske emigracije,⁶³ nato iz Sovjetske zveze, kjer je bila večina od njih na partijskem in vojaškem šolanju, in iz Češkoslovaške, od koder je prišla večja skupina jugoslovanskih študentov.

Ritem prihodov

Podatki so znani za 1185 (71,2%) prostovoljcev, medtem ko pri 479 (28,8%) tega podatka ni. V letu 1936 je prišlo 467 (28%), naslednje leto 632 (38%) ter 86 (5,2%) prostovoljcev v letu 1938. Podatki so na voljo tudi po mesečnih razpredelnicah prihodov.

Starostna struktura

Podatki o starostni strukturi (leto rojstva) so znani za 1298 (78%), medtem ko jih za 366 (22%) prostovoljcev ni. Podatki po dekadah: 1881-1890 = 21 (1,3%), 1891-1900 = 242 (14,5%), 1901-1910 = 667 (40,1%), 1911-1920 = 367 (22,1%) in 1 (najmlajši) rojen leta 1922. Leta 1936 je največ prostovoljcev štelo 26 let, sledita ji starostni stopnji 31 in 25 let.

⁵⁹ AJ, f. Šp.

⁶⁰ AJ, f. Šp., I-d/10: *Commision des Cadres (étrangers) du Comité Central du Parti Communiste d'Espagne. Volontaires Yugoslaves en Espagne republicaine (1936-1938). Statistiques*, Moscou-Juillet, 1941.

⁶¹ Stanislava Koprivica-Oštrić: *Jugoslavenski dobrovoljci u jedinicama španjolske republikanske vojske 1936-1939*. V: *Španjolska 1936-1939*, str. 134-156.

⁶² Španija, zbornik sjećanja, V, str. 499-576: *Seznam španskih borcev iz Jugoslavije (leto 1971)*.

⁶³ Mira Kolar-Dimitrijević: *Sudjelovanje jugoslavenske ekonomske emigracije u španskom ratu*. V: *Španjolska 1936-1939*, str. 157-170.

Poklicno-socialna struktura

Znani so podatki za 1287 (77,3%) prostovoljcev, za preostalih 377 (22,7%) ne. Najštevilnejšo skupino tvorijo delavci (63,4%), med njimi je bilo 10,2% rudarjev, sledijo jim študenti in dijaki (5,4%) ter intelektualci (zdravniki, učitelji, novinarji, inženirji idr.). Razumljivo je, da pri zastopanosti poklicev tvorijo največjo skupino delavci, saj predstavljajo socialno osnovo organiziranega delavskega gibanja, protifašizem pa jim je bil skupna poteza ne glede na idejno in politično opredeljenost (za komuniste, socialiste, anarhiste ali druge skupine organiziranih delavcev). Prav tako ni presenetljivo, da jim sledi skupina študentov in dijakov, saj je šlo za mlade ljudi, ki so se zavestno odločili za komunistično gibanje in so bili pripravljeni dokazovati svoje idejno prepričanje in politično pripadnost tudi z dejanji. To velja tudi za vse intelektualce, ki so bili ob delavcih, gledano v celoti, največja in najbolj strnjena skupina.

Narodnostna sestava 'Jugoslovanov'

Te ni mogoče izluščiti iz jugoslovanskega seznama, ker podatki o narodnostni pripadnosti borcev niso posebej navedeni. Ohranjena je le kartoteka narodnostnega sestava borcev 129. mednarodne brigade (narejena v Barceloni, maja 1938),⁶⁴ vendar so Jugoslovani (1015) navedeni samo kot taki. Pač pa španska statistika navaja narodnostno sestavo za 1052 Jugoslovanov, medtem ko je podatek za 140 borcev, ki so prišli iz Jugoslavije, neznan. Najštevilnejša skupina so bili Hrvati (48%), sledijo jim Slovenci (23%), Srbi (18%), Črnogorci (3,2%) in Makedonci (1,5%).

Politična pripadnost

Politično pripadnost navaja le španska statistika, in sicer za 1040 borcev: komunisti (561), socialni demokrati (10), člani Hrvatske seljačke stranke (8), anarhisti (4), strankarsko neopredeljeni (457); za 152 borcev politična pripadnost ni znana. Pri komunistih je zabeleženo tudi več pomembnih podatkov, kot so trajanje partijskega staža, partijska funkcija, partijsko šolanje in splošna izobrazba ter trajanje zapornih kazni in kazni na prisilnem delu. Nadalje je za 235 prostovoljcev (od 1192) navedena tudi sindikalna pripadnost. Iz rubrik v španski statistiki lahko razberemo še podatke o članstvu 'jugoslovanskih' prostovoljcev v raznih nepolitičnih organizacijah (kulturnih in športnih društvih) tako v Jugoslaviji kot diaspori, pa tudi podatke o emigrantskem stažu, o znanju tujih jezikov itd.

Sodelovanje v vojaških enotah španske republike

Največje število 'Jugoslovanov' se je borilo v sestavu mednarodnih brigad, a kar nekaj jih je bilo tudi v drugih enotah. V prikazu bojnega prispevka Jugoslovanov - za stvar republike in protifašizma v Španiji - ločimo dve fazi: prvo, oboroženih straž (*milice*),⁶⁵ in drugo, redne republikanske vojske.⁶⁶

⁶⁴ AJ, f. Šp., V-X/6.

⁶⁵ *Milice* so nastale na pobudo strank in sindikatov in so bile v bistvu oborožena sila teh organizacij. Ime vsake od njih spominja na njen izvor, pa naj gre za ime poklicnega združenja (*Artes Gráficas*) ali za politično oznako (*Claridad UGT, POUM*).

⁶⁶ V vojni sta se oblikovali dve španski armadi, republikanska in nacionalistično fašistična. Republikanska vlada je začela ustanavljati novo ljudsko vojsko šele oktobra 1936. V njene vrste so se zlele številne enote milice, ki so jih vodili socialisti, anarhisti in komunisti, nato del vojakov in približno 200

Kolikšno je bilo sodelovanje 'jugoslovanskih' prostovoljcev v enotah *milice*, je nemogoče natančno ugotoviti, saj je treba upoštevati tako težaven način njihovega prihoda kot tudi dejstvo, da španska statistika navaja le skromne številčne podatke za to zgodnje obdobje vojne. Pregledi enot *milic*, v katerih so se borili 'Jugoslovani', v glavnem ne vsebujejo tovrstnih podatkov. Le v razpredelnici razporeditve 'Jugoslovanov' v republikanski vojski je navedeno, da so bili v *Columna Libertad* trije člani *milice*, v *Columna Oliver Palas* in *Columna España Libre* po eden, ter še eden v *Milicia de Bilbao*.

Kakovostno nova faza je nastopila šele z oblikovanjem prvih mednarodnih enot republikanske vojske, v katerih so se borili tudi 'Jugoslovani': *Edgar André* (36), *Ernst Thälmann* (93), *Garibaldi* (40), *Dombrowski* (120). Španska statistika navaja, da je bilo v XI. mednarodni brigadi (v bataljonih *Edgar André* in *Dombrowski*) skupno 82, v XII. (v bataljonih *Thälmann* in *Garibaldi*) 99, v XIII. (v bataljonu *Čapajev*) 78, v XIV. (v mitralješkem/strojniškem bataljonu, v balkanski četi) 33, v XV. (v bataljonu *Dimitrov*) 49 in v 129. mešani mednarodni brigadi 543 'Jugoslovanov': v bataljonu *Dimitrov* (v četah *Matija Gubec* in *Ivan Cankar*) 191, v bataljonu *Djaković* 150, v bataljonu *Masaryk* 4, v bataljonu *Divisionario* 108, ter brez navedbe bataljona 90. Dalje, v 35. diviziji 7; v 45. diviziji (v bataljonu *Divisionario* /konjeniški enoti/ 13; v bazi mednarodnih brigad skupno 53; v topništvu skupno 131 (v I. grupi težkega topništva *Eslavo* /v bataljonu *Kolarov*/ 21, v II. grupi težkega topništva *Škoda* /v bateriji *Liebknecht*/ 22, v III. grupi težkega topništva 18, v IV. grupi protitankovskega topništva /v bateriji *Stjepan Radić*/ 38, v topniški grupi 35. divizije *Ana Pauker* 6, v topniški grupi 45. divizije *Rosa Luxemburg* 5, v bateriji *Gottwald* 21); v letalstvu 5 (2 Slovenca: Josip Križaj⁶⁷ in Viktor Jazbinšek⁶⁸); v tankovskih enotah 12; v vojni mornarici 1; v sanitetni službi mednarodnih brigad 33; kot partizani (gverila) 26. Poleg tega se je 65 'Jugoslovanov' borilo tudi v španskih enotah republikanske vojske.

Ob povedanem ne gre prezreti podatka, da je bilo med 'jugoslovanskimi' prostovoljci tudi 16 žensk (3 zdravnice, 2 medicinski sestre, 6 delavk, 2 študentki, ena uslužbenka, 2 brez poklica): Ana-Marija Basch (Baš), Adela dr. Bohunicki, Nada dr. Dimitrijević-Nešković, Olga Dragić-Belović (Milica Milić), Elizabeta-Liza Gavrić, Marija-Peči Glavaš, Marija Habulin, Lea Kraus, Tereza Kučera, Dobrila dr. Mezić-Šiljak, Lujza Pihler (Borka Demić), Ottilia Reschitz-Zanoni, Ana Seles-Brozović, Kornelija Sende-Popović, Eugenia Simonetti, Marija Šneeman. Iz Jugoslavije jih je prišlo 5, iz Francije 5, iz Češkoslovaške 2 in po ena iz Alžirije, Belgije, Španije in Urugvaja. 'Jugoslovanke' so bile vključene v sanitetno službo mednarodnih brigad, kot zdravnice, medicinske sestre in negovalke; delale so v bolnišnicah in ne na fronti.

oficirjev bivše španske vojske, ki se niso pridružili zarotniškim/fašističnim silam. Na višku bojev je bilo na vsaki strani približno 500 tisoč vojakov.

⁶⁷ Josip Križaj (1911-1948) iz Koprive na Krasu je končal letalsko šolo v Sestu San Giovanni pri Milanu in 1930 postal vojaški pilot. 1932 je z letalom Fiat ASI pobegnil v Jugoslavijo; avgusta 1936 je odšel v Španijo - kot prostovoljec republikanske vojske - po posredovanju slovenske primorske tajne narodnorevolucionarne organizacije /TIGR/. Tu je (kot poveljnik lovske eskadrilje in poročnik španske vojske) opravil nad 100 bojnih poletov z letalom Devoatin D 371, oktobra 1936 so ga sestrelili in ranjenega ujeli. Spomladi 1938 se je vrnil v Jugoslavijo. O tem gl.: Walter Škerk: Na jeklenih krilih skozi vojne vihre : dogodivščine pilota Jožeta Križaja. V: Jadranski koledar, 1998, str. 84-203. O pilotu *Josipu Križaju* sta v produkciji RAI (Slovenski program Trst) posnela dokumentarec scenarist Walter Škerk in režiserka Mirjam Koren.

⁶⁸ Viktor Jazbinšek (1903-1941) iz Ljubljane je bil komandant letališča blizu Valencije.

Španska statistika o vojaških in drugih funkcijah nam pokaže, da so oficirji tvorili 12,4% (148), podoficirji 11% (133), politični komisarji 4%(48), sanitetno osebje 2,8% (33, od tega 15 sanitetnih oficirjev), vojaki 67% (802, med njimi je bilo 35 sekretarjev partijskih organizacij) od 1192 'jugoslovanskih' prostovoljcev. Ostali (43) so bili: prevajalci (24), delavci v vojaški industriji (16) in civilisti (3). V tej statistiki obstaja tudi posebno rubrika z oceno vedenja 'Jugoslovanov' (podatki so navedeni za 732 prostovoljcev, medtem ko jih je 460 neocenjenih); v bistvu gre za moralno-politično oznako (iz leta 1938), ki je prostovoljce razvrščala v kategorije: zelo dobro, dobro, srednje, slabo, sumljivi, provokatorji, vohuni, trockisti itd. Večina (530) njih je bila pri vedenju deležna ocen: zelo dobro, dobro ali srednje; manjše število (8) je bilo prišteti k trockistom. Ta ugoden podatek žal mnogim - ki so se ali prostovoljno vrnil ali bili poklicani v Sovjetsko zvezo - ni rešil glave v stalinističnih procesih in čistkah, v katerih so bili praviloma obtoženi kot trockisti in vohuni.⁶⁹

Izgube v vrstah 'jugoslovanskih' prostovoljcev (padli, pogrešani, ujetniki, ranjeni) niso natančno ugotovljene. Obstajajo sicer različne številke (po nekaterih ocenah naj bi padla na bojiščih več kot polovica jugoslovanskih borcev), kar je po svoje tudi razumljivo, če upoštevamo dejstvo, da ne razpolagamo niti z natančnim in zanesljivim številom prostovoljcev. V »jugoslovanskem seznamu« (iz leta 1971) je natančno ugotovljeno, da je 545 prostovoljcev (od 1664) izgubilo življenje; po temtakem je znašal delež izgub med 'Jugoslovani' 32%.

'Jugoslovanski' prostovoljci po porazu španske republike

Po porazu španske republike so se preživeli 'jugoslovanski' prostovoljci iz španske vojne (520, med njimi okoli 60 Slovencev) znašli v francoskih koncentracijskih taboriščih: Gurs, Vernet, Argeles.⁷⁰ V teh taboriščih je bilo več kot 5000 borcev iz Španije ('Jugoslovanov', Nemcev, Italijanov, Poljakov, Madžarov, Romunov, Bolgarov, Čehov, Slovakov in drugih). V Jugoslaviji je KPJ organizirala množično zbiranje in pošiljanje pomoči (v denarju, hrani, obleki, zdravilih, literaturi) 'jugoslovanskim' prostovoljcem v francoskih taboriščih;⁷¹ hkrati pa je razvila široko politično akcijo za njihovo neovirano vrnitev v Jugoslavijo ter zbrala več kot 300.000 podpisov državljanov, ki so od tedanje vlade Cvetković-Maček zahtevali, naj 'jugoslovanskim' španskim prostovoljcem dovoli vrnitev v domovino.⁷²

Kljub javnemu protestu so jugoslovanske oblasti še naprej trdovratno zavračale izdajo dovoljenj za vrnitev španskih prostovoljcev; ob tem velja spomniti, da so

⁶⁹ Vera Mujbegović, Ubavka Vujošević: Die jugoslawischen Kommunisten in den stalinistischen »Säuberungen« (1929-1949). V: Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik. Mednarodna izdaja zgodovinskih in socioloških razprav / The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek. An International Edition of Historical and Sociological Studies. Ljubljana, 1996 (dalje Britovškov zbornik), str. 363-374; Ivan Očak: Jugoslavenska emigracija u Sovjetskom savezu i staljinske čistke. V: Britovškov zbornik, str. 375-397.

⁷⁰ Ne gre prezreti, da se je položaj taboriščnikov v Franciji močno poslabšal septembra 1939, po podpisu sovjetsko-nemškega pakta o nenapadanju ter prepovedi komunistične partije in naprednih organizacij v Franciji.

⁷¹ Te aktivnosti so se odvijale v okviru *Komitejev za pomoč španskim prostovoljcem* (t. i. *Španski komiteji*) kot posebni odbori organizacije *Rdeče pomoči* v Jugoslaviji.

⁷² Narcisa Lengel-Krizman: Organizacija prihvaćanja jugoslavenskih dobrovoljaca iz Španjolske u Jugoslaviju. V: Španjolska 1936-1939, str. 192-200; Savo Pešić: Komunistička partija Jugoslavije i Španjolski gradjanski rat. V: Španjolska 1936-1939, str. 116-119.

posameznikom, ki so se pridružili mednarodnim brigadam, odvzeli jugoslovansko državljanstvo. »Glede vprašanja vračanja teh naših prostovoljcev, ki so po večini komunisti, je *Ministrstvo za notranje zadeve* sklenilo, da mora sleherni od njih podati pisno izjavo na našem veleposlaništvu v Parizu, da se kesa, ker je odšel med prostovoljce, in da se odpoveduje sleherni komunistični akciji po vrnitvi v državo.«⁷³ V taborišča so tako prihajali posamezni vladni odposlanci in nagovarjali internirance, naj posamično napišejo takšno izjavo; vsi so zahtevo zavrnilo! Ko je 22. junija 1940 Francija kapitulirala, je obstajala velika nevarnost, da bi nemške okupacijske sile bivše španske borce pokončale ali odvedle v nemška taborišča. Nacionalni odbori KPJ, ki so delovali v omenjenih taboriščih, so se nemudoma lotili urejanja izhodiščnih točk za prevoz internirancev v Jugoslavijo.

Še podatek: od 250 'jugoslovanskih' španskih prostovoljcev - ki se jim je, po ilegalnih kanalih KPJ, posrečilo odpotovati iz Francije in priti v Jugoslavijo - jih je 130 padlo v narodnoosvobodilnem boju (1941-1945); v zaključnih operacijah proti nacističnim vojaškim silam na tleh Jugoslavije so vsem štirim armadam *Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije* poveljevali bivši 'jugoslovanski' prostovoljci iz španske vojne (Koča Popović, Peko Dapčević, Kosta Nadj, Petar Drapšin). Slovenskim partizanskim enotam pa sta v vlogi komandanta poveljevala španska borca Franc Rozman - Stane⁷⁴ in Dušan Kveder - Tomaž.⁷⁵ Nedvomno je med ljudmi in borci/partizani pomenila oznaka 'španec' vzvišen pojem, ki je posebej osebni pogum, domoljubje in predanost boju proti fašizmu/nacizmu.

Namesto sklepa - Kdo so 'naši' ali dileme objektivnega razvrščanja po nacionalnem kriteriju

V uvodu je bilo navedeno, da je prišlo v Španijo v obdobju 1936-1938 okoli 40.000 prostovoljcev iz 54 držav. Avtorji v svojih monografskih študijah navajajo različne številke, od 35.000 do 60.000;⁷⁶ zato tudi ne preseneča, da se preučevanje pričujoče tematike v državah, od koder so prihajali prostovoljci, ne samo nadaljuje, pač pa tudi dopolnjuje z novimi raziskovalnimi rezultati.

Seveda pa ne moremo mimo dejstva, da je takšen razpon v številkah prostovoljcev (od 35.000 do 60.000) tudi posledica seštevek t. i. dvojnega štetja. Npr. ameriški raziskovalci štejejo za »Američane« vse tiste prostovoljce, ki so odšli iz

⁷³ Petranović, Zečević, Jugoslavija, str. 393: *Stališče Generalštaba jugoslovanske vojske*, 20. XI. 1939.

⁷⁴ Franc Rozman (1911-1944), kasnejši general in narodni heroj, je jeseni 1936 odšel prek Italije in Francije v Španijo in se kot prostovoljec pridružil republikanski vojski; novembra je bil med branilci Madrida in postal član KP Španije. Opravi je oficirski tečaj in bil mdr. komandant bataljona v 15. mednarodni brigadi. Od 1939 je bil interniran v Franciji, od aprila 1941 na prisilnem delu v Nemčiji, od koder je sredi leta pobegnil v Slovenijo. Zaradi vojaških izkušenj je bil imenovan za komandanta Glavnega štaba narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije /GŠ NOV in POS/. Imel je odločilno vlogo pri reorganizaciji slovenskih partizanskih enot ob kapitulaciji Italije.

⁷⁵ Dušan Kveder (1915-1966), kasnejši general, narodni heroj in diplomat, je avgusta 1936 odšel v Pariz, kjer je med izseljenci propagiral za vstop v španske mednarodne brigade. Od avgusta 1937 do februarja 1939 se je bojeval na španskih tleh, mdr. je bil politični komisar v 128. mednarodni brigadi. Po razpadu republikanske armade je bil do maja 1941 v taboriščih v Franciji, nato na prisilnem delu v Nemčiji, od koder je julija pobegnil v Slovenijo in se vključil v narodnoosvobodilno gibanje, kjer je opravljal poveljniške naloge; mdr. je bil namestnik komandanta GŠ NOV in POS. Od začetka maja do konca junija 1945 je bil tudi komandant mesta Trst.

⁷⁶ Blinkhorn, Demokracija, str. 69.

ZDA na špansko bojišče; italijanski, hrvaški, slovenski idr. raziskovalci pa štejejo med 'svoje' tudi ameriške Italijane, Slovence itn.⁷⁷ V kateri seznam umestiti španske borce, ki so sodelovali v osvobodilnih bojih drugih narodov (npr. Slovenca A. Ukmarja;⁷⁸ ga šteti med Italijane ali 'Jugoslovane'/Slovence). Tem dilemam bi se dalo v dobršni meri izogniti, če bi prišlo do skupnega mednarodnega projekta, ki bi tovrstna metodološka vprašanja in pristope poenotil. Do takrat pa ostajajo sedanje raziskave oziroma sezname španskih prostovoljcev pod vplivom vprašljivih in nemalokrat spornih 'nacionalnih' kriterijev (tudi avtor pričujočega prispevka se je pri priloženem seznamu gibal v teh okvirih). Pri 'Jugoslovanih' je zadeva še bolj zapletena, ker gre za skupno oznako za prebivalce 'prve' in 'druge' Jugoslavije, katere naslednice (bivše republike) so postale nacionalne države: Slovenija (Slovinci), Hrvaška (Hrvati), Srbija (Srbi), Bosna in Hercegovina (Bošnjaki, Hrvati, Srbi), Črna gora (Črnogorci), Makedonija (Makedonci), Kosovo (Albanci/Kosovarji).

Ko govorimo o naših (slovenskih/'jugoslovanskih') prostovoljcih v Španiji, moramo poudariti, da ti niso odhajali le iz tedanje Kraljevine Jugoslavije, temveč tudi iz drugih držav.⁷⁹ Če imamo upoštevamo samo Slovence, potem so to bili zlasti mladi ljudje iz vrst naše (slovenske) narodne manjšine v tedanji Italiji, iz hrvaške Istre, iz Trsta in Slovenskega primorja. Sem pa spadajo tudi mladi ljudje iz vrst naše tedanje ekonomske emigracije, rudarji iz Trbovlja, Hrastnika, Zagorja in njihovi sinovi, ki so tedaj živeli in delali v Franciji, Belgiji, Nizozemski in Nemčiji, nadalje (naši) gozdarski in drugi delavci iz Kanade, Združenih držav Amerike, Argentine idr. V tem prispevku smo se že podrobno predstavili statistične podatke za 1664 'jugoslovanskih' prostovoljcev, ki so bili evidentirani v okviru projekta »Jugoslovani v španski državljanski vojni« (leta 1971).⁸⁰ Avtor pričujočega prispevka je - na podlagi novejših mednarodnih raziskav in primerjalne metode - naredil nov seznam '*jugoslovanskih/slovenskih interbrigadistov*', ki šteje 1927 oseb 'jugoslovanskega' izvora (rojeni na ozemlju 'Jugoslavije', 'jugoslovanski' starši, opredeljeni za 'Jugoslovane'), od teh 574 izhaja iz slovenskih dežel (iz Primorske⁸¹ več

⁷⁷ Gl. npr. sezname v: John P. Kraljić: The Croatian Community in North America and the Spanish Civil War. New York 2002; Marco Puppini: In Spagna per la liberta : antifascisti friulani, giuliani e istriani nella guerra civile spagnola 1936/1939. Udine 1986; Naši Španjolski dobrovoljci/I nostri volontari di Spagna/Naši španski prostovoljci. Rijeka 1988; Avgust Lešnik: Le Parti communiste yougoslave et la Guerre civile espagnole (1936-1939). V: The International Newsletter of Communist Studies Online, 2005, str. 63-88.

⁷⁸ Anton Ukmar - Miro (Prosek/Prosecco, 6. 12. 1900-Koper, 21. 12. 1978) se je kot delavec leta 1917 vključil v tržaško delavsko gibanje; 1926 je postal član italijanske KP. Avgusta 1929 se je umaknil pred aretacijo najprej v Ljubljano in nato na Dunaj; po nalogu KPI je odšel v Pariz in nato v Moskvo, kjer je končal Komunistično univerzo narodnih manjšin Zahoda (1934). Od 1936 je bil v republikanski armadi v Španiji (psevdonim Hose Ogenj/Giuseppe Oghen), mdr. šef personalne službe 12. mednarodne brigade, v sestavi katere je bil tudi Garibaldi Battalion. Po umiku iz Španije je bil 1939 interniran v Franciji. Leta 1940 je bil inštruktor pri odporiškem gibanju proti italijanskemu okupatorju v Etiopiji; 1941 se je vrnil v Pariz, bil ujet in zaprt. 1942 je pobegnil in se vključil v partizanske odrede v južnih francoskih pokrajinah. Po kapitulaciji Italije 1943 je bil organizator partizanskih čet v Liguriji, 1944 komandant 6. operativne cone garibaldinske vojske v severni Italiji, od aprila 1945 komandant Genove. Maja 1945 se je vrnil v Trst, kjer je deloval v CK KP Julijske krajine in CK KP STO /Svobodno tržaško ozemlje/. Od leta 1954 je živel v Koprju. - O revolucionarju Antonu Ukmarju, Žarek (posebna izdaja), Koper, maj 1981.

⁷⁹ Gl.: Statistični podatki o jugoslovanskih interbrigadistih (Države izvora prihodov).

⁸⁰ AJ, f. Šp.; Španija, zbornik sjećanja, V, str. 499-576 (Spisek španskih borcev iz Jugoslavije).

⁸¹ Med obema vojnama so v slovenski javnosti s *Primorsko* poimenovali slovenske kraje v Italiji ter z Rapalsko pogodbo k Italiji priključene slovenske kraje nekdanje dežele Kranjske (Idrijsko, gornja Vipavska dolina, deli Krasa, Pivško, Bistriško in Slovensko Istro/Koprsko primorje).

kot 100). Na razširjenem seznamu (od 1664 na 1927 oseb)⁸² 'jugoslovanskih' špancev so se - po novem - upravičeno znašli do zdaj *prezrti* prostovoljci iz naslednjih kategorij:

- ekonomski emigranti iz 'jugoslovanskih' dežel pred prvo in med obema svetovnima vojnama (dosedanje statistike so mnoge izmed njih štele za Američane, Kanadčane idr.);

- politični emigranti iz Jugoslavije med obema vojnama in po drugi svetovni vojni (npr. nekateri izmed informbirojevcev, obtoženih sodelovanja z zahodnimi obveščevalnimi službami ter obsojencev na povojnih političnih procesih);

- Slovenci in Hrvati z območja Julijske krajine (*Venezia Giulia*),⁸³ ki ga je anektirala Italija po prvi svetovni vojni (dosedanje statistike so mnoge izmed njih štele za Italijane/italijanske državljane);

- Slovenci iz predelov Koroške in Štajerske, ki so prišli po prvi svetovni vojni pod Republiko Avstrijo (dosedanje statistike so jih uvrščale med Avstrijce/avstrijske državljane);

- Hrvati z ozemlja Zadra/Zara, ki ga je anektirala Italija po prvi svetovni vojni (dosedanje statistike so mnoge izmed njih štele za Italijane/italijanske državljane);

- 'jugoslovanski' Makedonci iz Bolgarije in Grčije (dosedanje statistike so jih štele za Bolgare/bolgarske državljane oz. Grke/grške državljane).

Avgust Lešnik

»NUESTROS ESPAÑOLES«. CONTRIBUTION ON THE ROLE OF YUGOSLAV/SLOVENIAN
VOLUNTEERS IN THE SPANISH CIVIL WAR 1936-1939

S u m m a r y

In the military conflict of »two Spains« - the militaristic and democratic one - over a million people died. The Spanish Civil War (1936-1939) divided the Spanish as well as the global community thoroughly. While the conservative forces (aristocracy, adherents of the Spanish Phalanx, monarchists, Carlists, the Catholic Church, etc.) and the military junta were supported by the German Nazism and the Italian fascism, the democratic global community actively supported the defence of the Spanish Republic, led by the legally elected coalition of the People's Front (socialists, Republicans, communists, anarchists, anarcho-syndicalists, etc.). In Spain an insurmountable political polarisation (progressive and conservative side) took place in the 1930s, caused by the division of the Spanish society. The victory of the People's Front at the elections on 16 February 1936 meant the beginning of the social/socialist revolution for the right wing, causing an irreconcilable counter-revolution. In this context numerous political groups within the People's Front movement were characterised as revolutionary forces by the right-wing circles, even though before the civil war only anarchists, both trade union organisations and the left-wing socialists were truly revolutionary. The uprising of the

⁸² Nikoli ne bomo ugotovili njihovega točnega števila, saj so prihajali po raznih poteh, pogosto na lastno pobudo in pod tujimi imeni, ter se vključevali v enote skupaj s prostovoljci iz drugih držav.

⁸³ Po prvi svetovni vojni je Italija zasedla avstroogrsko ozemlje Goriško-Gradiščanske z delom Notranjske in Koroške (Kanalska dolina), Trst in Istro s Cresom/Cherso in Lošinjem/Lussino ter ga imenovala *Venezia Giulia*. Z *Rapalsko pogodbo* med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo o razmejitvi med državama in ustanovitvi neodvisne Države Rijeke/Fiume ter priključitvi Zadra/Zara in otokov Lastovo/Lagosta in Palagruž/Pelagosa k Italiji (Rapallo, 12. 11. 1920) je bila Julijska krajina januarja 1921 anektirana k Italiji; obsegala je 908.834 ha ozemlja, naseljenega z 901.364 prebivalci, med njimi je bilo (po popisu 1910) 466.703 ali 50,2% slovensko in hrvaško govorečih. Januarja 1923 je fašistična vlada z namenom, da bi razbila enotnost Slovencev, Julijsko krajino razdelila na Tržaško (tržaški in postojnski okraj) ter Istrsko ali Puljsko pokrajino (koprski, poreški, pazinski, puljski, lošinjski, volosko-opatijski okraj); pretežni del Goriške (gradiščanski, goriški, tolminski, trbiški, idrijski okraj) je priključila k Videmski pokrajini. Potem ko je bil podpisan Rimski sporazum med Kraljevino SHS in Kraljevino Italije (Rim, 27. 1. 1924) o odpravi Države Rijeke/Fiume in priključitvi njenega ozemlja Italiji, je bila ustanovljena Kvarnerska ali Reška, januarja 1927 pa tudi Goriška pokrajina.

generals against the Republic (17 July 1936) characterised not only the »Civil War«, but also the mutual destructive conflicts of the left wing (*subguerra civil*). Namely, Spanish socialism consisted of multiple parties, therefore the 1936 social revolution was a multi-party revolution.

While in the *Committee for Non-Intervention in Spain* (established in August 1936 as a kind of assurance of neutrality) diplomatic games, intrigues and interests unravelled (between the Western democracies on one side, nazi-fascist forces on the other and Moscow on the third side), the progressive global community rose up to the defence of the Republic and provided the Spanish people with the moral support, material aid, and soon also the participation of volunteers. The collection *Communist Party of Yugoslavia and the Spanish Civil War*, kept in the Archives of Yugoslavia in Belgrade, provides the most thorough insight into the participation of the Kingdom of Yugoslavia's citizens in the Spanish Civil War as volunteers. Namely, the Communist Party of Yugoslavia was the only organiser of aid and assistance for the Republican side. In the Second (socialist) Yugoslavia, quite a lot of material was published with regard to this participation (diaries, notes, memoirs, autobiographies, graphic materials, etc.). However, this topic of contemporary world history has never been the subject of extensive research. More or less everything, save for few exceptions, remained at the level of collecting the memories of the participants of the Spanish Civil War.

The second part of the study provides an analysis of the structure of »Yugoslav« volunteers (age, profession, sex, political adherence, nationality, etc.). The appendix contains a new list of names based on the more recent international research and the comparative method. The author emphasises that the so-called double entries often occur in the lists due to inconsistent criteria for counting the volunteers as your own. The lists of the Spanish volunteers from Yugoslavia are influenced by questionable and often disputable »national« criteria. In comparison with the 1971 list of 1664 persons, the current list has been expanded to 1927 persons of »Yugoslav« origin, 574 of these Slovenians.

Seznam jugoslovanskih/slovenskih* prostovoljcev⁸⁴

Abduzaimović, Sabit	Andrejević Kun, Đorđe
Abinun Radanović, Albert	Andrić, Stjepan
Abramović, Branislav	Anđelić (Angelić, Angelich, Anstelic), Ilija (Ilyce, Nick)
Abramović, Josip (Anton Ludek)	Antić, Emil
Abramović, Juraj Juro	Antić, Vicko Vinko
Adžaga, Josip	Antolčić, Stjepan
Ajvadžin, Marjan	Antonsich, Luciano
Aladić, Mihajlo	Arančić, Antonio
Albahari, Salomon	Arijanović, Đorđe
*Albin, Jurij Jurej	Arsenijević, Branko Brana
Albin, Oto	Arsovski, Vladimir Blažo (Vladimir Đorđević; Oljeg Čislov)
Aldanov/Aldan, Tibor	Artosich, Luciano
Aleksejev, Petar	*Askič, Anton
Aleksić, Nikola	Atijas, Haim
Aleksić, Petar Peter	Atko, Boris
Altarac, Isak	Aždajić, Alojz
Andor, Aurel	
Andreev, Ivan (John Andreef)	

⁸⁴ Viri: AJ, f. Šp. (Jugoslovenski dobrovoljci u španskom ratu); AJ, f. Šp., I-d/10 (Commission des Cadres /étrangers/ du Comité Central du Parti Communiste d'Espagne. Volontaires Yugoslaves en Espagne republicaine, 1936-1938); Arhiv Slovenije /AS/, f. 1551 (Dokumenti komunističnega in delavskega gibanja, 1919-1945); Bebler, Naši Španci; Budicin/Sobolevski, Naši Španjolski dobrovoljci; Kapor, Španija, 5, str. 499-576; Kraljić, The Croatian Community in North America and the Spanish Civil War; Ivan Kreft: Spomini. Ljubljana 1975; Herve Lemesle, Des Yougoslaves engages au XXe siècle. Itinéraires de brigadistes internationaux avant, pendant et après la guerre d'Espagne. Université de Paris 2004; France Filipič: Slovenci - španski borci. Maribor 1982; Ivan Očak: Jugoslavenski emigranti iz Amerike u Sovjetskom Savezu između dva rata. Zagreb 1985; Puppini, In Spagna per la liberta; Vittorio Vidali, Bruno Steffe (ur.), Antifascisti di Trieste, dell'Istria, dell'Isontino e del Friuli in Spagna. Trieste 1974; Vid Vremec, Raul Šiškovič, Jože Hočevar (ur.): Slovenska Istra v boju za svobodo. Koper 1998 idr.

- Baban, Ivan
 Babić, Milorad
 *Babič/Babich, Anton Toni
 *Babič, Ludvik
 Babin, (Bačić, Balić) Anton
 Babin, Tomo Thomas
 Backov, Tomo
 Baće, Maks
 *Bač, Josip
 Bačić, Karlo
 Bačkov, Franjo
 Baho, Imrick
 Bajčić, Dragutin Grego
 Bajić, Petar (Luis Martin Kinago)
 *Bajt, Josip Jože
 *Bajuk, Martin
 Bakeric, John R. (John Baker; Bakarac)
 Bakran, Ivan
 Bakran, Viktor Franjo
 Bakulin, Mijo
 Balajić, Franjo
 *Balaško, Štefan
 *Balbin, Pavle
 Balčejac, Jozef
 *Baldaž, M.
 Balen, Emil
 Baloff/Beloff, Mike
 Baloković, Milan
 Balovich, Ladislavo
 Baltić, Luka
 *Banda, Anton Ivo
 Bandov, Franjo
 Bandžov, Spas
 *Banfi, Jan Žan
 Banić, Karlo
 *Banovil, ...
 Barbarić, ...
 Barić, Milan
 Barišić, Ivan
 Barišić, Mato
 Barišić, Mijo Gopo
 Barišić, Mijo
 Barkovich/Barković (Barbovich), Thomas
 (Michael)
 *Barle, Karel
 Bartl/Baratal, Arsen (Senjo, Arthur)
 Baruh, Isa
 Baruh, Jakov
 Baruh, Silvio
 Barvizan, ...
 Basch/Baş, Ana-Marija
 Basch/Baş, Andre
- Basch/Baş, Janoš
 Baschiera, Eugenio
 Basković, Ivan
 Bastiancich, Giordano
 *Bastiančić/Bastjančić, Sigbert (Sigmund)
 Baša, Šaban
 Bašić, Ante
 Bašić, Duje
 Bašić, Mate
 Batelić, Mate
 *Batelič, Matija
 *Batič, Viktor
 Batinić, Anton Ante
 Batinić, Nikola
 Battelich, Giuseppe
 Batur, Stanko
 Bayza/Bajza, Stephen/Stefan
 *Bebler, dr. Aleš (Andre Kobal)
 *Bedenik (Benedik), Anton
 *Bedenik (Benedik), Ivan
 *Bedenik (Benedik), Ladislav
 *Bedenik, Slavko
 Beer, dr. Imre (Gojko dr. Gorijan; Mirko
 Bayer)
 Bego, Ante
 Begović, Alil Alojz
 Begović, Vlajko (Vladimir Stefanović)
 *Belati, Anton
 Belić, Stevan (Stefan Dudek)
 *Belin/Belino, Emil
 Bellen, Emidio Emilio
 Belović, Ratimir Ratko (Đorđe Stefanović)
 *Beltram/Baltran, L.
 Benci, Mario
 Benci, Rodolfo
 Benco (Bencovich), Antonio
 *Berdais, Oskar
 Beranić/Berenić (Beronich), Ivan (John)
 *Berger, Rudolf
 Bergman, Alfred
 *Berkopec, Josip Jože
 Berković, Džozef Josip (Majer)
 *Berlot, Josip
 *Bernard/Bernardi, Franc
 *Bernardi, Karlo Erzelj
 Berović, Josip Joso
 Bertagnin/Bertanj), Vjekoslav
 *Bertok, Benedikt (Eduard Salgado)
 Bibić, Mirko (Miloš Dimitrijević)
 *Bidovec, A.
 Bihalji-Merin, Oto
 Bilić, Božo

- Bilić, Dragutin
 Bilić, Ilija
 Bilić, Jure
 Bilić, Nikola
 Biljan, Milan Mile
 Bilkčić, Nasko
 Birčić, Ivan
 Birovljev, Đura
 Bišov, Rudolf
 Bjedov, Gojko
 Blagojević, Milan (Petar Križanić)
 *Blanša, ...
 Blažević, Anton Ante
 Blažević, Juraj
 Blažević, Ljubomir Ljubo
 Blažević, Marko (Mark Blazevich)
 Blažević, Mate
 Blažević, Pavle
 Blesa Kordona, Martin
 Bobetić (Babetić), Marko
 *Bobnar, Stane
 Bočkarovski, Mihail
 Bodlović, Ivo
 Boem/Boehm, Georg
 *Bogatec, Štefan Peter
 Bogdanović, AleksandarAca
 Bogner, Hans Jože (Elpatjev M. G.)
 Bohunicki, dr. Adela (Anka Poca)
 Bojevec/Borjevec, Edmond
 Bolf, Albert
 Bolf, Franjo
 Bolf, Matija
 Bolf, Roko
 Bombazzi/Bumbaz, Giovanni
 Boner/Bohner, Franjo Franc (Pavlovič)
 Borić/Bordić, Mile
 Borić, Srećko
 Borierec, Edmond
 Borišić, Mijo
 Borjan, Gojko
 Borski, Ivan
 Bosnić, Mijo
 Bošković, Janoš
 Bošnjak, Ivan
 Bošnjak, Josip (Zozo)
 *Boštjančić, Sigmund
 Bota, Blaž
 Botelić, Anton
 Botić, Vittorio
 Boženović, Dimitrije (Bozenoff; James Bozenovich)
 Božić, Milan Milanče
 *Božič, Franjo
 Božidar, Boško
 Božinovski, Pandje (Pante)
 Božović, Milun (Jaroslav Noskov)
 *Bračić, Ludvik
 Bračun, Josip
 Bradamante, Giovanni
 Bragan, Loris Alberto
 Brajović, Nestor Nešo
 Brandolize, Giovanni Ivan
 *Bratko, Zorko
 *Bratoš, Silvij
 *Bravin, Kalico (Kaliko)
 Brdar, Dujo
 *Bregant, Bruno
 Brenčić, Firminio
 *Brenčić, Tirenica
 Brenković, Nedeljko
 *Breskvar, Jože
 *Bresovec, Franc Josip
 Brešić, Stanko
 Brezovec, Kiril (Ćiro)
 Brezovic, Albert Louis (James Bezanovich; Besanovitch; Bezovich)
 Brijaček, Ivan
 Brinčo, Luis
 Briševac, Vaso
 Briški, Antun (Anton Brisa)
 Briški, Marko
 Brkić, Anton
 Brkić, Vladimir
 Brković, Zvonimir Zvonko
 Brenčić, Marijan
 Brnčić, Stjepan Stipe
 Brone Anton
 Brozičević Juraj Jure
 Brozović/Brozovich, Srećko Filip
 Brusić, Anton
 Bubich, Mike
 Bubić, Vinko
 Bubievich, Vladimiro
 Buble, Ćiro
 Budač, Mijo
 Budak, Divko Josip
 Buković, Lazar
 *Bulc, Aleksander
 Bura, Fran Franjo
 Burić, Ivan
 Burović, Georg
 Burovnjak, Vinko (Šupljak)
 Bušić, Ivan
 Bušić, Mate (Abato)

Bušić, Petar	Ćopić, Petar
Buturac, Mile	Ćopić, Vladimir (Senjko)
Buzev (Buzeff), Trifun (Tifron)	Ćuk, Vukašin
	Ćurčić (Ćulčić), Adam
*Caharija/Zaharija, Leopold	Ćurić, Tomo
Cako/Čeko, Jurko	Ćurka, Nikola
Canarozzo, Ivan	
Candutti, Carlo	Čačić, Tomo (Gavrilov A. D.)
Car, Nikola (Črni)	Čagalj, Franjo
Carić, Petar	Čaleta, Bernard
*Carlig, Avgust	*Čap, Matija
*Carnik, Srečko	Čarnić, Andrija
Cenčić, Ferdinand Ferdo	Čaušević, Pašan
Cenčić, Slavko	Čečura, Nikola
Centor, Jovan	Čeko, Luka
Cerić, Zvonimir Zvonko	Čelebić, Milan
Cesarec, August	Čelebić, Nikola
*Cetin, Anton	Čelebija, Misak
*Cetin, Karlo Karel	Čelija, Franjo
Cevantes, Petar	*Čemažar, Miha
*Chabaj, Valentin	Čemergas, Stevo
Chervatin (Petek), Ferdinando	*Čern/Černe, Viktor
Chierfusc (Kerfis), Giorgio	*Černe, Avgust Gustl
*Cibic, Rajko	Černina, Andrija
*Cigoj/Cigoi, Stanko	*Češnjevar/Čepnjevar, Franc
Cigrovski, Franjo	*Češnovar, Adolf
*Cimerman, Anton	*Češnovar, Rudi
Cirk/Cerk, Stojan	Čimović (Chimovitsch), August
*Citer (Ciehar; Ziehar), Karel	Čioran, Georg
Cociancich (Canziani), Pietro	*Čižek Rudolf Rudi
Colani (Kolanović), Giuseppe	*Čok, Alojz
Corcitie, ...	*Čok, Lino (Zachi)
Cos (Kos), Valentin	Čolaković, Rodoljub (Jovan Pavlović)
Cosulich, Carlo	Čolić Halid, Eduard
*Cotarič, Nikola	Čolić, Slavko
Covacich, Giovanni (Ivan Kovačić)	Čon, Hari
Crivici (Crivicich), Oreste	*Čop, Alojz
Crnković, Petar	*Čop, Blaž
*Curk, Rafael	*Čop, Milivoj
Cvetić, Todor (Crni)	Čorak, Ivan
Cvetko, Vječeslav (Flores)	Čorak, Josip
Cvetković/Cvijetković, Radomir	*Črmelj, Avgust
Cvijanović, Stefan	Čubelić, Slavko
Cvijetković, Luka	Čubrić, Josip
Cvisaji, Luidi	Čuci, Stefan
Cvitković, Miljenko	Čučak (Čuček), Dragutin
	Čučković, Simo
Čamilov, dr. Kiril	*Čuk, Tone Jože
Četković, dr. Milovan	Čukulić, Božo Pavle
Četković, Vladimir	Čukulić, Miroslav Miro
Čiprovac, Sava	Čuleta, Ivan
Ćopić, Milan Emil	Čulina, Marko (Jadranski)

- Dabisevich, Vladimiro
 Dakić, Božidar
 Damjanović (Domjanovich; Domjonović;
 Danyanoich), Milo
 Danculović (Dankulowicz; Dancuvocic),
 Paul
 Danilović, Veselin
 Dapčević, Peko
 Dapiran, Giovanni (Saule)
 Dasović, Ivan
 Dasović, Stjepan Stipe (Steven)
 *Debernardi (De Benardi), Giovanni Ivan
 *Debeš, Johan
 *Debec (Debenc), Ivan
 *Debec, Štefan Štefek
 *Debec, Vincislav Vinko
 Della Croce, Romano (Roman Krstović
 /Krstovich/)
 Delcaro, Mario (Vincenti)
 De Leo, Karmelo (Leon Cernais; Giovanni
 Karnio)
 Delić (Delitch; Diklič), Đorđe (Georgius
 Deluch)
 Delija, Franjo
 Delprato, ...
 *De Luca, Alberto
 *Demetrio, Oton (Adon) Anton
 Demić, Miron (Danilo Pavlović)
 Demnjevski, Aleksa (Sergije Bauman)
 *Depangher, Francesco
 Depope, Mato (Matt)
 Derenčinović, Ivan (John)
 Dessanti, Pietro (Domenico)
 Dešković (Deskovich), Ivan (John)
 Devčić, Petar
 Devčić, Stevo
 Devescovi, Giovanni
 Dević, Đorđe (George)
 Devrnja, Rajko
 *Di Biasio (Patuk), Konstantin
 *Dihpol, Jože
 Dijanek, Stjepan Stevo
 Dijoš, Janoš
 *Dimič, Emil
 Dimitrijević-Nešković, dr. Nada
 Dimkov, Dimo (Georgijev)
 Dimov, Angel (Skopljanac)
 Dimić, Miodrag
 *Diorgo, Avgust
 Diviach, Riccardo
 *Divjak, Viljem
 *Dobeze, Vincenc
- Dojčinov, Ivan
 Dojht, Mirko
 *Dolenc, Franc
 *Dolenc, Ivan
 *Dolinšek, Ivan (Dolišenko; Juan Ferraro)
 Domanji, Robert
 Domazet, Ante
 *Domič, Ivan
 Domin, Stjepan
 *Donko, Johan
 Donkovich, Antonio
 Doratević, Filip
 Doratević, Sveta
 *Dornik, Alojz
 *Dosenel, Jan
 Dragić-Belović, Olga (Milica Milić)
 Dragišić, Petar
 Drapšin, Petar
 Drašner, Anton Toni (Anthony, Tony)
 *Drev, Leo
 *Dria, Ivan
 *Drioli, Emilio
 Drobac, Siniša (Stanko Milanović)
 *Drobnič, Franc
 Drobnič, Mihael
 Dropulić, Čiro
 *Drufovka (Drufukar), Anton
 Dubac, Constantine
 Dubinović, Mate
 Dubovich, George
 Dubravčić, Ivan
 Dubrović, Eduard
 Dudić, Sreten
 Duja, Gregor
 Dujmović, Marijan
 Dujmović, Mate
 Dujmović, Rudolf
 Duvnjak, Ivan Žan
 Duvnjak, Niko
 *Dvoraček, Ervin Ernest
 *Dvorak, Franc
 Džuba, Nikola
- Đadović, Vlado
 Đajić, Jovan (John Djajic)
 Đedović, Antun
 Đerek, Dragutin
 Đerek, Emil
 Đerek, Štefan Stipe
 Đorđević, Filip
 Đorđević, Miloš
 Đorđević, Svetislav (Ilja Lopačev)

- Đuka, Veljko
 Đurđev, Dragutin
 Đurić, Miloš
 Đurić, Mirko
 Đurić, Tomo

 Eisevich, Rodolfo
 Engl, Elijas Ilija
 Erceg, Marjan
 Erceg (Herceg), Michael
 Erdeljac, Petar (Peter)
 *Erjavec, Andrej
 *Erjavec, Franc
 *Erjavec, Rudolf
 *Erjavšek, Alojz
 *Erlich, Egon
 *Ernec, Avgust
 *Eržen, Venceslav
 *Estole, Vinko Viktor

 Fabić, Silvestar
 *Fabjan, Anton
 *Fabjan, Ivan
 Fanović, Arturo
 Farkaš, Franjo
 Fatović, Francisko Ferručo
 *Federl, Franc
 *Felc, Avgust
 *Felc, Fortunat (Viktor Srečko Kavčič)
 *Felc, Ivan
 *Fende, Franc Stane
 *Ferber, Oto
 *Fese, Fortunat
 Fetahagić, Ahmet
 Figneredo, Henrih
 Filičev, Roman (Arnold Fajn; Roman Filipovič)
 Filipović, Kristifor
 *Finžgar, Stanko
 Fišer, Beno
 Fišer, Ivan
 Fišić, Srečko
 *Flis (Fus), Franc
 Fodor, dr. Karl (Teodor Balk)
 Folnović, Juraj
 Fonda, Antonio
 *Fonda, Guerrino
 *Fonda, Slavko
 Fonovich, Arturo
 Foriš, Ivan (Bata Fore)
 *Fornezz, Herbert
 *Fortunat, Srečko

 *Fragiacomo, Carlo
 *Franc, Alojz
 *Franc, Janez
 Franco (Francovich), Antonio
 Franić, Jozo
 Franić, Marko
 Fridman, ...
 Frković, Martin Mile
 Fućak, Ljubomir
 *Furlan, Silvester Silvo (Pavel Poljakov)
 *Fus (Flis), Franc

 Gaćinović, Vojislav
 Gačić, Jovan
 Gačić, Miloš
 Gajić, Stevan
 *Gale (Galan), Anton
 *Gantar, Franc
 Garčić, Miloš
 Gardić, Miodrag
 *Garin (Gerin), Bruno
 Gaspar, Peter
 Gašparac, Ivan (John)
 Gavranov, Sreduje
 Gavranović, Stevo (Mirko Živković)
 Gavrić, Elizabeta Liza
 Gendić, Petar
 Georgijen, Oskar
 Georgijev, Paul
 Georgijević, Dimitrije (Hugo Selka)
 Gerančić, Antonio
 *Gertič, Ivan
 Getarov, Jozef
 Ghersich (Gersi, Gersi), Giovanni
 Gincelj, Erminio
 Giorgetti, Francesco
 Givulinovich (Givulinović, Givins), John Albert
 *Glavan, Franc
 Glavaš, Marija (Peči)
 Glavicich (Glavich), Mateo
 *Glavič, Viljem
 Glaviček, Anton
 *Glavina, Mario
 Gligorović, Miloš (Dušan Petrovič; Černov)
 *Gojak, Ludvik Ivan
 Gojsalić, Ante
 Gajtanić (Goitanich), Rudolfo
 *Gomišček (Gomiscek), Ivan
 *Gornik, Franc
 *Goršek, Ivan (Omar)
 *Gorupec, Viktor

- Gossain, Franjo
 *Gosenica, Alojz
 *Gostinčar, Martin
 Gošnjak, Ivan
 Govorušić, Nikola
 *Gramc, Janez
 *Grebinc (Grebenc), Franc Franjo
 *Gregorčič/Gregorič, Ivan
 *Gregorčič/Gregorič, Josip Jože
 Gregoric, A.
 Gregorovich, Frank
 Grgić, Ernest
 Grgurić, Andrija
 Grgurić, Edo
 Grigor, Aristov (Gregor Aristov)
 *Grincelj, Erminij
 Grivičić, Dane
 *Gros, Matija Martin
 *Gross, Ivan (Johann)
 Grotan, Domenico
 *Grubiša (Grubissa), Just (Giusto; Gustavo)
 Grubor, Petar
 *Gruden, Anton
 *Grujec, Gustav
 Gruić, Roko
 Grujić, Stanko Branko
 *Gržina, Matija
 Guberina, Linardo
 *Gučić, Jurij
 Gudelj, Ante
 Gudelj, Mate
 Guli, Đorđe
 *Gunscher, Rudolf Rudi
 Gurebić, Maks
 Gustincich, Francesco
 *Gustinčič, ing. Dragotin (Daniel Golubjev)
 Guzek, Maks
 Gvozdrenović (Gvozdrenović, Gozdanovich,
 Grozdanović), Toma (Tom)
- Habulin, Marija
 *Haček (Hraček), Alojz
 Hadži, Panzov (Gančo)
 Hadžiev, Panajot (Pete Hadjjeff)
 *Hafner, Bernard
 *Hake, Adolf
 *Haložar, Viktor
 Hariš (Haris), Ernest
 Hariš, Ivan (Ilija Gromovnik)
 *Harner, Bernard
 *Harz, Rudolf
- Hatz, Karel (Jose Moreno Lopez; Sergej
 Kozlov)
 Hedrih, Karol (Diaz)
 *Held, Karel Karlo
 *Herceg, Franc
 *Herman, Viljem
 *Heusler, Vladimir
 *Hladnik, Janez
 *Hladnik, Franc
 *Hočevar, Stane
 *Hoffer, Emerik
 Holaek, Josip
 Horvat, Francesco
 Horvat, Ivan
 Horvat, Mirko
 Horvat, Ladislav
 Horvat, Stefan
 Horvat, Vinko
 Horvatin, Vladimiro
 Horžić, Šime
 Hoškin, Frane
 Hranic, ...
 *Hreščak, Dominik (Domenico Kreschiak)
 *Hribšek, Ivan
 Hristić, Petar (Peter)
 Hristov, Gregory
 *Hrovatin, Karlo
 Hruza, Leopold
 *Hudič, Jakob
 *Humar, Ivan (Malchino)
 Husinec, Josip
 *Hvalič, Franc
- Ilić, Anton (Antonio Gilli; Toni
 Harmonika)
 Ilić, Ljubomir Ljubo
 *Imak, Alojz
 *Instinšek, Albin
 *Ipavec, Josip Jože
 Isakov, Milan
 Iscenski, Todor
 *Iskra, Ivan
 *Istinič (Istinič), Ivan
 *Ivanc, Alojz
 *Ivanc, Anton
 *Ivanc, Ivan
 *Ivanc, Mirko
 Ivančić, Petar
 *Ivančić, Tone
 Ivanić, Boban
 Ivanić, Pero

- Ivanišević, Frane
 Ivanišević, Jovan
 Ivanišević, Ljubomir
 Ivanišević, Nikola (Nick)
 Ivanov, Ante
 Ivanović, Dragomir (Ramona)
 Ivanović, Franc
 Ivanović, Marko (Nestor)
 Ivanović, Petar
 Ivanščak, Vladimir
 Ivić, Maks
- Jadriev (Yadrweiw), John P.
 *Jagič (Jagisch), Štefan
 Jahić, Fadil
 *Jakopič, Josip
 Jakopović, Josip (Joško Stranić)
 Jakovac Martin
 Jakovčić (Jakovšić), Franjo
 Jakovčić, Mato (Matt)
 Jakovljević, Sretan
 Jakšetić, Đorđe Giorgio
 Jakšić, Đuro
 Jakšić, Ivan Milan
 Jakuš, Jovan
 Jakušić, Franc
 *Janhuba, Rudolf
 Janić, Jovo
 Jankes/Jankez, Grga Đure
 Janković, Drago
 Janković, Milan
 Janković, Todor
 Janković (Jankov), Vasa
 Jardas, Eduard Edo (Ivan Ilić)
 Jarić, Svetozar
 *Jazbec, Avgust
 *Jazbinšek, Viktor (Antonio Lopez; Robert Reiner)
 *Jelen, Štefan
 Jelić, Lazar
 Jelić, Mate
 Jelin, Maurice
 *Jenko, Rudolf
 *Jeraj, Albin
 *Jereb, Viktor Vittorio (Mario Benotti; Leone Kraniski; Leon Kranjski)
 Jeremić, Bogdan
 Jeremić, Ostoja
 Jergović, Božo
 Jergović, Mate (Matt)
 Jerić, Luka
 *Jeriha, Viktor
- Jerončić, Ivan (Srećko Vico)
 Jerončić, Milan (Mile Koren)
 *Jerončić, Anton
 Joakim, Jugo
 Joković, Bogdan
 Joksimović, Aleksandar
 Jopiti, Carlo
 *Jordan, Ivan
 *Jovanc, Mirko
 Jovanović, Aleksandar Aca
 Jovanović, Dragoslav /1913, student/
 Jovanović, Dragoslav /worker/
 Jovanović, Janko (Drenovski; Daskal; Emil Dragović)
 Jovanović, Maurice
 Jovanović, Milorad Milan
 Jovanović, Radoje
 Jovanović, Svetozar (Jose Bareš; Bogdanovski)
 Jovanović, Vojo
 Jovanović, Živorad Žikica
 Jovašević, Gvozden
 Jubert, Viktor (Jub)
 Jugo, Joakim
 Jugović, Bogdan
 Jung, Francesco
 *Junker, Rudolf Oskar
 Juranić, Oskar
 Juras, Božo
 Juratović, Nikola
 *Jurca, Ivan
 *Jurca, Vladislav
 Jurcich (Juričić), Antonio Anton
 Jurdana, Ivan (John Jordan)
 Jurica, Giuseppe
 Jurica, Jure (Zaratin)
 *Jurič, Miloš
 Juričić, Georgije
 Jurišić, Miho
 Jurjević, Milan Miloš
 Jurkić, Leon
 Jurkić, Srećko
 Jurković, Nikola (Akrobata)
 Jurlin, Ante
 Jzadaić, Luigi
- Kacman, Jozo
 Kada, Alberto
 Kada, Džemail
 Kadrijević, Mirko
 Kaiser (Kaisear), Spartaco
 Kalafatić, Milan (Nikola Nikolajević)

- Kalanj, Ivan (John; Milan)
 Kalc, Jurica
 Kalev, Petar
 Kalinić, Milan (Ninković)
 Kalman, Andrea
 Kamacoff (Kamackoff; Komakoff), Steve
 (Stefan)
 *Kamenšček, Stanko
 Kamhi Alkalay, Samuel
 *Kampf, Gustav
 *Kampf, Rudolf
 Kanački, Svetislav
 Kanjski, Ivan
 Kapor, Čedomir (Čedo)
 Kapš, Anton
 Kapš, Franjo
 *Kapus/Kapis, Jože
 Kar, Franc
 Karadžić, Radule
 Kardun, Ivan
 Karlović Simeon Simon
 Karoglan, Mihael Mijo
 Katelich, Michael
 Katnić, Ivan
 Kaučić, Federico
 *Kaučić/Kavčič, Anton
 *Kaučić, Franc
 Kelc, Josip Jozef
 Kelek, Ivan
 Keleković, Nikola
 *Kelos, Ivan
 *Kepa, Franc
 Kered, Stjepan (Georg Frid)
 Kerpan, Alberto
 Keršner, Artur
 *Kezel Andrej
 Kezele, George
 *Kipo, Alojz
 Kiramoš, Georg
 Kittl, Adolf
 Kjus, Franjo
 *Kladnik, Blaž
 *Klančar, Alojz
 *Klanjšček/Klanjšek, Valentin
 *Klanjšček, Viktor
 *Klemenc, Alojz
 *Klenovšek, Jože
 *Klepša, Edvard
 *Klešnik, Pavle
 Klisić, Jovan
 Klošević, Filip
 Klupač, Koloman
 *Kmet, Peter
 Knapić, Anton
 Knapić, Srećko (Felice Nappi)
 *Knez, Franc Franjo
 Knežević, Đorđe (Paja)
 Knežević, Ljubomir Đuro
 Knežević, Mirko
 *Kobal, Drago
 *Kobal, Matija
 Kobe, Matija
 *Kobe, Mihael (Mike; Kolbe N.)
 *Kocjan, Štefan
 *Kocjančič, Peter (Pietro Cociancich;
 Canziani)
 Kocub, Jakov
 Kočmarovski, ...
 Kokai, Imre
 *Kokal, Ivan (Jožef Petelin)
 Kokolj, Jure
 Kolak, Josip
 *Kolar, Ivan
 *Kolar, Mihael (Mišel)
 *Kolenc, Ivan
 *Koleša, Viktor (Josip Hope; Ivan Sartori)
 Kolečnikov, Andrej
 Koljenčić, Veljko (Djetić)
 *Kolman, Franc (Maron)
 *Komar, Franc
 Komikov, Magit
 Kominek, Josef
 Kopp (Kopf), Ferdo
 *Kopinič, Josip Jože
 *Koprivnik, Karel
 *Koprivšek, Franc
 Korać, Ivan
 Korčetić, ...
 *Korošec, Janez
 *Korošec, Lazar
 *Korzaba, Anton
 *Korzančič, Stanko
 Kosanić, Dragutin
 *Kosanić/Kozulič, Karlo Mario
 Kosanović, Simo
 Kosmović, Eugen
 Kosović, Karlo
 Kostančić, Slavko
 Kostelic, Louis
 Kostić, Goce
 Kostić, Periša
 Kostov (Kostoff), George
 Košanjić, Miloš
 Koščić, Franjo Frank

- *Košuta, Albert
 Koturović, Dimitrije (Mitko Kot)
 *Kovač, Alojz
 *Kovač, Franc
 *Kovačec, Janez
 Kovačević, Đorđe Đoko
 Kovačević, Franjo
 Kovačević, Ivan
 Kovačević, Mirko
 Kovačević, Nikola (Nikita Mendes)
 Kovačević, Veljko
 Kovačić, Josip (Joseph)
 *Kovačić, Franc (Francesco)
 *Kovačić, Ivan (Juan)
 Kovandžić, Svetozar
 Kozakov, Dimitar (Tatef D Mitar Kazacoff)
 Kozan, Stjepan
 *Kozjak, Štefan Franc (Stephen)
 Kozlov, Georgije
 *Kozole/Kezele, Aleksander
 *Kozole, Jože
 *Kožuh (Kozuk), Jakob
 *Kragolnik, Albert
 Krajačić, Ivan (Stevo Verdić)
 Krajačić, Marjan (Petar Gašparac)
 Krajina (Krajnak), Juraj
 *Krajina, Rafael
 *Kraksner, Josip Jožef
 *Kralj, Jožef
 Kraljev, Šime (Siniša Karlović)
 *Kranjc, Jože
 *Kranjc (Krajina), Matija
 *Kranjc, Nikola
 *Kranjc, Ratko
 Kranjčević, Jakov
 Kranjčević, Viktor
 Kranželić, Simon
 *Krasna (Krašna), Louis
 *Krašovec, Feliks
 Kratohvil, Stevan
 Kraus, Lea
 Kravajica, Andrija
 *Kravšek, Jože
 Kreačić, Otmar
 *Kreft, Ivan
 *Kregar, Slavko
 Kreković, Nikola
 Krezo, Jure Luko
 *Krivec, Ivan
 *Krivec, Pavel
 Krizmanić, Nikola
 *Križ, Franjo
- *Križaj, Josip
 *Križaj, Jože
 *Križaj, Lojze (Luigi Crisai)
 Križanić, Pero
 Krkljuš, Savo
 Krkljuš, Slavko
 *Krnec (Kruk), Alojz Slavko
 *Krnec, Roman
 *Krog, Milan
 Krojnski, ...
 *Kronoveter, Jakob
 Krpc, Roman
 Krsmanović, Branko
 Krstić, Andrija (Krcun)
 Kručićanin, Aleksandar
 Krunić, Ostoja
 *Krušnjak, Kazimir
 Krvavac, Džano Ahmet
 Krželj, Mirko
 Kubanic, George
 *Kubina, Maks
 Kubinec, Michael
 Kucmi, Mihajlo
 Kuča, Jan
 Kuček, Ivan
 Kučera, Jožef
 Kučera, Tereza
 *Kudec, Vinko
 Kuhar, Isidor
 Kujundžić, Anton Ante
 Kujundžić, Ljubo
 Kujundžić, Mate
 Kujundžić, Nikola
 *Kukec, Josip
 Kukura, Pavao
 Kuleto, Ivan
 Kuljević, Petar
 *Kunej, Alojz Lojze
 Kupusinac (Kuprinski), Aleksandar
 Kurčini, Adam
 *Kuret, Djuro
 *Kuret, Peter
 Kurtović, Marko
 *Kus, Franc
 Kusturica, Sigfrid
 Kuštera (Kustera; Kustern), Frane Frank
 (Arnold)
 Kutleša (Kutlesa), Stefan Stipe (Steve)
 Kužet, Đuro
 *Kuzman, Martin
 Kužuh, Jakob
 *Kveder, Dušan

- *Kverk, Andrej
- Lacmanović, Frane
Ladovina, Vojo
Ladovski, Mihael
Lakovich, Antonio
Lalić, Šime (Janko Danić)
Larić (Lavrić), Anton
Laski (Lasić), Stefan
Lašević, Jan
Latinović, Lazar
*Lavrenčič/Laurenčič, Alojz
*Lavrin, Jožef
Lawser, Kresho (Krešo Lavšer)
*Lazar, Franc (Lazar Korošec)
Lazić, Stefan (Miko)
Lazić, Nikola
*Leban, Giuseppe Josip (Vincenc)
Lebičić, Franjo
Lebl, Ivan
*Ledinek, Anton
Legac, Jure (Đuro)
Legate, Georg
Lehmann, Friedrich (Fric)
Lekić, Danilo
Lekić, Radovan
*Leleb (Lelen), Milan
Lenac, Ivan
*Lenardič, Ivan
*Lenček, Janez
Lenek, Jan
Leno, Danilo (Danijel Lepo; Stefan Prohorov)
Leontić, Boro
Lepešević, Viktor
Lessel, Eugen (Geno)
Levantin, Petar
*Ležek (Lizek), Rudolf
Licul, Anton (Grašić)
Licul, Josip (Falor)
*Ličen, Anton
Lidle, Todor
Lilić, Stevan
*Linček, Ivan
Lindarić, Ivan
*Lipa, Dane
Lipovača, Ibrahim
*Lipušček/Lupušcak, Srečko (Kraff)
*Lipušček/Lipovšek, Viktor (Silvister Penja)
*Lisinski, Jožef
Liverić, Tomo Tomaš
Llorog, Vacleb
- *Loger/Lorger, Anton
Lončar, Stipe
Lončarić, Josip (Henrih Babović; Pedro de Kastro)
Lončarić, Vladimir Vlado
Lopar, Johan
Lović, Juraj
*Lovrin, Jože
Lozer, Kreško
Lučev, Ćiril
Lučić, Albert
Lučić, Marijan Lucijen
Luić, Slavko Vjekoslav
Lukas (Lucas; Lucacs; Lukaszewis), Franjo Frank
Lukić, Branko
Lukin, Ivan
Lukinić, Stjepan
Luko, Stipe
Luković, Dragiša
*Lukša, Josip
Lulić, Božo
Luštica, Ante (Mateo)
Lutkić, Konstantin Kosta
Ljubičić, Franjo (Muco)
Ljubičić, Ivan
Ljubičić, Jure
Ljubinković, Branko
Ljumović, Radosav
- Mačković, ...
Madrijan (Madrić), Ludvig
Madžar, Ivo
Majcen, Stjepan Stevo
Magan, Edoardo
Magnotić, Anton Toni (Anthony; Tony Manjgotić)
*Mahnič, Peter (Pietro Machnich)
Majder, Vladimir (Vladimir Kurt)
Majnarić, Josip
Maksimović, ing. Ljubomir Ljubo
*Makuc, Jakob
*Makuc, Vlado
Malattia, Antonio
Malattia, Giovanni (Ognibene)
*Malenšek, Franc
*Malih, Karel
Mališić, Jovan (Ivan Martinović)
Mallig, Jordan (Đorđe Maljig)
Malohodžić, Hivzo
Mance, Branko
Mandić, Ilija

- Manojlović, Žarko
 Manola, Srećko
 *Marconi (Marcon), Mario
 Maretic, Joe
 *Marhart, Ivan
 Marinić, Krsto
 Marinoni, Giovanni Domenico
 Marinov, Petar
 Marionoff, Nick
 Marjanović, Steve
 *Markič, Jože
 Marković, Milenko
 Marković (Markovicz), Mirko (Jose Porra Spolea)
 Marković, Pajo
 Markul, Petar (Pjer)
 *Marn, Alojz
 *Marodini/Marondini, Eduard Edo
 Marović, Mile
 Marša (Marscha), Vidosav
 Marunica, Mato
 *Marušič, Drago Karl
 *Marušič, G.
 *Marušič, Matija
 *Marvin, Albin (Anton Hribar)
 *Marvin, Edvard
 *Marvin, Roman
 Marzaz, Sebastiano
 Maslač, Vlaho
 Maslarić, Božidar (Bruno; Feliks; Boris Andreev)
 Mašković, Mijat
 Matajčić, Dragutin
 Matajčić, Ivan
 Matanović, Gavro
 Matejak, Ivan
 Matejčić, Dragutin Drago
 *Matešič, Jurij (George)
 Matić (Matiych), Karlo
 Matić, Milan
 Matić, Rudolf
 Matin, Jovan Žan
 Matišić, Mate (Matija)
 Matković, Blaž
 Matković, Milan
 Matoš, Ante
 Matosich (Matošić; Matesic; Matosick), Anthony
 Matović, Milisav (Mario Baronti)
 Matronić, Aleksa
 Mauko, Vjekoslav
 *Mavec, Jože
 *Maurič/Mavrič, Viktor
 *Maurovič, Remigij (Remigio Maurovich)
 Mazga, Stefan
 *Mazi, Anton
 *Mazi, Franc
 *Mazi, Martin
 Medan, Savo
 Medelin, Domenico
 Medenica (Medecina), Miloš
 *Medved, Jurij
 *Medžev, Ciril (Kiro Rainard)
 *Meke, Franc
 *Mendaš, Leopold Slavko
 *Menis, Salvatore
 Mesaroš, Stevan (Steve Nelson; Joseph Fleishinger)
 Mešterović, dr. Đuro
 Metesi, Anton Martin
 Mezei, Pavle Pablo
 *Mezek (Mezgec), Anton
 Mezić, dr. Aleksandar (Jozef Hauptman)
 Mezić-Šiljak, dr. Dobrila
 *Michitsch, Joseph (Mičić; Carlos Carl Perez)
 Micor, Bruno
 Miftari, Emruš
 *Miha, Marko
 Mihajlov, Andrej Mihajlo (Andre Antonovič)
 Mihajlović, Dragiša
 Mihajlović, Prvoslav
 Mihajlović, Tasa
 Mihaljević Mirko (Manjana)
 Mijan, Arturo
 Mijović, Jose
 Mika, Vaclav
 Mikelić, Tomo
 *Mikenauer, Alojz (Mihail Mihajlov)
 Mikličanin, Ilija
 Mikuljan, Marko
 Milačić, Dragoljub
 Milanović, Franjo
 Milas, Nikola
 Milašić, Emil
 Milašinčić, Stjepan (Šiljo)
 Milenković, Andrija
 Milenković, Branislav
 Miletich (Miletić; Militich), Steve
 Milić, Andrija (Petar Ljubimović; Don Pedro)
 Milić, Ante
 Milić, Ferdo

- Milić, Slavko
 Miličević (Milutscheviich), Gerard
 Milin, Ernest (Millin, Ernesto)
 Milinčić, Blagoje
 Miljević, Mičo
 Miljković, Andreja
 Miljković, Ivan (John; Joe; Joso; Jojo Bubić)
 Miljković, Jure (George)
 Miljković, Milivoje
 Miljušević, Bogdan
 Milojević, Dragomir Mato
 Milojković, Dragutin
 Milosavljević, Mihajlo (Juca)
 Miloš, Šime
 Milošević, Antun
 Milošević, Bogdan
 Milošević, Branko
 Milošević, Gojko
 Milošević, Miloš
 Milošević, Stjepan
 Milošević, Vojislav
 Milovanović, Petar (Pierre)
 Milušić, Milan Mile
 Minkov, Miša
 Mioč, Anton
 Mirčetić, Milan (Lala)
 Mirić, Aleksandar (Kabaljero)
 Mirić, Mišo
 Mirilov, Ivan Jovan
 Mirković, Andrej
 Mirković, Lazar
 Mirković, Milan
 Missich, Giovanni
 Mišel (Mishell), Stefan Miloš
 Mišić, Todor
 Miškovski, Trajko (Oskar Brkić; Konstantin Kuznecov)
 Mitrov, Slobodan Danko
 Mladenov, Petar
 Mladenović, Brana
 *Mlakar, Dragutin Drago
 *Mlinar, Jože
 *Modic, Jože
 *Modic, Matija
 *Mohorko, Franc
 Molić, Jordan
 Molnar, Ivan Janoš
 Molnar, Louis
 Morača, Vidosav
 *Morgan, Julij (Guglielmo)
 *Morgan, Valentin (Vilhelm)
- Morilo, Jose
 Moser, Maurilio Domenico
 Mošeni, Josip (Giuseppe Moscheni)
 Mozetić (Mosetich), Francesco
 Mozi, Anton
 *Mrakič, Matija
 Mrakovčić, Franjo
 *Mravljak, Bogdan Božo
 Mrazovič, Karlo (Ortega)
 Mrduljaš, Paško
 *Mreule (Murillo), Josip
 *Mrhar, Vili
 Mrkonjić, Josip
 Mučić, Šučo
 Mudrić, Stjepan Stevo
 Mufić, Josip
 Muhek, Andrija
 Muhvić, Ivan
 Mujkić, Meksud
 *Mulc, Anton
 *Mulc, Ivan (Korošec)
 *Mulc, Lojze
 Munetić, Ilija
 Munetić (Muritić), Jure
 Murić, Serafim
- Nacinovich, Giuseppe
 Nadačin (Nadacin), Josef
 Nađ, Kosta
 Nappi, Antonio
 Nasev, Vasil
 *Natek, Franc (Prelez)
 *Natek, Rudolf
 Naumov, Ilija
 Naumov, Tane
 Nedeljko, Josip
 Nedeljkić, Jože
 Nedev, Georg
 Nedveš, Juraj Đuro
 Negri, Italico
 *Nemevšek, Alojz
 *Nerdolik, Ivan
 Neri, Gino
 Nešić, Drago
 Nešković, dr. Blagoje
 Nik (Nick), Anton
 Niketić (Nišić), Todor
 Nikolić, Miloš
 Nikolić, Radivoj
 Nikolić, Stevan (Mitar Jovanović)
 Nikoliš, dr. Gojko (Dr. G. Nick)
 Nikolov, Petar

- Ninković, Milan
 Nistor, Anton
 Niukvić, Milan
 Nonveiller, Guido (Kukac)
 Norman, Vasiliev
 *Nose, Jože (Špan)
 Novačić, Ivan
 *Novak, Peregrin
 *Novak, Stanislav (Štajn)
 Novaković, Milan
 Novosel, Janko (Jack)
- Obad, Gezo
 *Oblak, Viktor
 Obradović, ing. Božidar (Pavle Orlović)
 *Ocvirk, Anton
 *Ocvirk, Ivan
 *Ogrejec, Vinko
 *Ogrinec, Martin
 Ogulinac, Franjo Seljo (Milan Snagić)
 *Oman (Omar), Ivan
 *Omerza, Anton
 *Omerza, Dimitrij
 Opašić, Todor
 *Oražen, Peter
 *Oražen, Tone
 Orešković, Marko (Krnrtija)
 Orlić, Emil
 Orlić, Milan
 Ostojčić, ...
 Ostojčić, Branko
 Ostović, Nikola (Nick)
 Ovčarić, Nikola
- *Pace/Pacek, Alojz
 *Pahler, Florijan
 Pajdak (Pajdek), Mladen
 *Pale, Vinko
 Paliaga, Giuseppe
 Palijan, Anton
 Paljaga, Ivan (Ćirilo)
 *Pančkov, Jože
 *Pančur/Pankur, Jože
 Panić, Dragomir
 Panić (Pantić), Ilija
 Panjković, Pavle
 Paparić (Poparić), Jakov
 Papo, Mento (Brica)
 Parnicki, Svetislav
 Parović, Blagoje (Crki; Šmit; Aleksej Isakov)
 Pasku, Ilija
- Pašković, Ivan
 *Paternost, Alfred
 Patzel (Pacl), Viktor
 Paunkov, Gančo
 Paunković, Miroslav Mirko
 Paulovich, Lodoviko
 Paunović, Ivan Petar
 Paunović, Mehmed
 Pavelić, Pavao (Paul)
 Pavković, Mate
 Pavkovski, Vladimir
 Pavlić, Mate (Matt; Mike Pavlik)
 *Pavlina, Ivan
 Pavlov (Pauloff; Pavloff), Stojan (Georg)
 Pavlović, Dušan
 Pavlović, Ratomir Ratko (Ćićko)
 *Pecovnik, Ivan
 *Pejak, Janez
 *Pelicon, Ivan (Karnio)
 *Pelicon, Marjan
 *Pepeplnik, Franc
 *Pepelnjak, Vili Franc
 *Perenič, Janez
 Perenčević, Ilija
 Perger, Mihajilo
 Perić, Marko (Velimir Drechsler)
 Perissini, Mario
 *Perjevič/Prejevič, Rudolf
 *Perko, Krešimir
 *Perkočnik, Pavle
 Perković, Nikola
 Perkušić, Dušan (Janje)
 Perkušić, Matija Mate
 *Pernič, Franc
 Perović, Stipe
 Perović, Tomislav
 Perpich, Stefano
 *Pesek, Ovidij
 Pesel, Giuseppe
 Peša, Šime
 *Peško, Avgust
 Petar, Jakov
 *Petek, Anton
 *Petelin, Žan
 *Peternelj, Ciril
 *Petrič, Viljem
 Petrišinac, Saša
 Petrović, Božidar Boško
 Petrović, dr. Grujo
 Petrović (Petreovich), Nikola
 Pezer, Tomo (Franc Roman; Grigorije Solodnikov)

- *Piciga, Roman (Pizziga, Romano)
 Pihler, Ivan Hans
 Pihler, Lujza (Borka Demić)
 *Pikon, Jože
 Pilić, Marko
 *Pintar, Franc
 *Pintar/Pinter, Friderik
 *Pintar, Jože
 *Pintar, Miha (Toledo)
 Pintarić, Francisko (Bura)
 *Pinter/Pintar, Karl
 *Plajh, Martin
 *Planinc, Ivan
 *Planinšek, Janez
 Plavljan, Glišo
 Pleše, Juro (George Plese)
 Plešnik, Pavao (Skicer)
 Pobor, Josip
 Pockov, Boro (Borivoj Pocković)
 *Počrvina, Miha (Mišel Pervina)
 *Podelek, Alojz
 *Podlesek, Ludvik (Lajoš)
 *Pogačar, Jože
 *Pograjec, Vinko
 *Pohlin, Florjan
 Poiani, Ferruccio
 *Poje, Peter
 *Pokeršnik, Pavel
 *Polc, Vinko
 Poldrugo, Valentin
 Poli, Ivan
 Polić, Stjepan (Steven)
 *Poljanšek, ...
 Pondeljak, Alojz (Aluj)
 Pontich, Giovanni
 Popović, Borivoje
 Popović, Dušan
 Popović, Ivan
 Popović, Jakov
 Popović, Konstantin Koča
 Popović, Maruice
 Popović, Miladin
 Popović, Đorđe Mladen (Tale)
 Popović, Svetozar (Sveta)
 Popović, Vladeta (Pinecki)
 Popović, Vladimir
 Popović, Vojin
 Popovski, Elisije (Ješa Todorović)
 Potocki, Drago
 *Potočnik, Franc
 *Potočnik, Slavko
 *Potrpin, Ivan
- *Požnel, Vili
 *Praznik, Ferdinand
 *Pregelj, Viktor
 Preger, Andrija
 *Prejevič, Rudolf
 *Prekoršek, Ivan
 Prela, Josip
 *Prelec/Prelz, Vinko
 *Premru, ...
 Presburcer, Vilko
 *Presnič, Pavle
 *Predniger (Preminger), Karel
 *Prevc, Franc
 Prgomet, Franjo (Josip Bubalo)
 Prica, Đuro (Mutina)
 *Primaš, Jaroslav
 *Primožič, Nazarij
 Prinz, Azzelino
 Prodanović, Boris Boro
 Prodanović, Ješa
 Prodanović, Ljubomir (Richard)
 Prolić, Milan
 *Prosec, Anton
 Prpić, Jakob
 Prpić, Mate
 Prpić, Stjepan Stipe
 Prša, Ivan (Spišić)
 *Prušnik, Ivan
 Prvulović, Dragiša
 Pudar, Stefan Stipe
 *Pufler, Hans Janko
 Puharić, Ivan (Rudolf Štajnberg;
 Kurtaladze)
 Punčić, Albert
 *Puntar, Karl
 Puratić, Jakov
 *Pustinšek (Pustišek), Albin
 Pušić, Josip
 Puškarić, Franjo
 *Pušnik (Puškin), Maks
- Quarantotto (Kvarantoto), Tomaso
- Rabljenović, Juraj
 Racheff, Gilseco
 Rački, Ivan (John Rackey)
 Radačić, Mirko
 Radaković, Milan (Johnny)
 Radaković, Milutin Mićo
 Radić, Borislav Boro
 Radić, Mirko
 Radojčević, Nikola

- Radojević, Branislav (Istorija)
 *Radoš, Ivan Djuro
 Radošević, Anđelko
 Radovanović, Mile
 Radović, Ivan
 *Radovljan, Anton
 Radunović, Vukašin
 Rađa, Jurin
 Rafael, Hasan
 Raguzovic, Paul
 Rajčev, Asilij
 Rajković, Ivica
 Rajšić, Miloš
 *Rak, Ferenc
 *Rak, Franjo
 *Rakar, Anton
 *Rakar, Pietro
 Rally (Rallof), Jim (Ivan Nicoloff)
 Ramović, Dragoslav
 *Rancinger, Anton Tone (Franc Štain)
 Raspor, Anton (Sibirac)
 Rašev, Stojan
 Rašlič, Tošo
 Ratković, Dragutin
 *Ratušnik, Kazimir
 Raušević, Danilo (Stefan Šojka)
 *Ravter, Dušan
 *Regent, Andrej
 *Rejc, Franc
 Rek, Riba
 *Repinc, Jože (Otto Baršak/Barška;
 Peter/Petar Bayer)
 Resar, Ivan Laurencije (Alojz Gigi Rezar)
 Reschitz-Zanoni, Ottilia
 Reškovac, Ilija
 Ribar, Pal
 Ribar, Veljo (Karl Anger; Dobrovoljskij A.
 P.)
 *Ribič, Ivan (Raho)
 *Rijavec, Rudolf
 *Rijavec, Štefan
 *Rinaldo, Robert (Julius Kariner;
 Tramčević)
 Ristoski, Pande (Panta Ristić)
 *Robič, Jakov
 Robljenović, Milan
 *Rode, Ivan
 Rody, John (Ivan Rodi)
 *Rogar, Anton
 *Rogatec, Štefan
 Rogina, Štefan
 Rohregger, Riccardo
- *Rojc, Anton
 Rokov, Diego
 Rolinger, Riccardo (Rišard)
 *Rome, Ciril
 Ropac, Ivan (Petar Domjanić)
 Rossetto, Venerio (Rino)
 Rossut, Domenico
 Rot, Jovan Nikola (Oskar Klekler; Liberov
 V. P.)
 Rozinaj, Jozef
 *Rozman, Franc Stane
 Rožman, Juraj
 *Rubek (Rubič), Franc
 Rujevčič, Ivan (John Gerlach; Ben)
 Rukavina, Josip Ivan (Ivo Vladić)
 Rukavina, Nikola
 Rulčić, Maksim
 *Rupar, Janez Ivan
 Rupčić (Rubchich; Rubick), Franjo (Frank)
 Rupić, Ivan
 *Rus, Ivan (Grand/Girand' Peter)
 Rusek, Anton
 Rušić, Adolf
 Ružić, Jerolim Franjo
- *Sabljak, Ivan
 *Sadar, Danilo
 Safranović, ...
 Saiz, Lodovico
 *Saje, Henrik (Henrih Sajc)
 *Saje, Viktor
 Sajfer, Pavle
 *Saksida, Jože (zorko Bratko)
 *Salej/Selej, Ivan
 *Salamon/Salomon, Albin
 *Salomon, Stanislav Stanko
 *Salomun, Jože
 Salopek, Anton
 Samardžić, Stanislav (Gregor Jurišić;
 Zadvorka D.)
 Sanković, Jozef
 *Santo, Ivan (Giovanni Zanier)
 Sarafin, Franjo
 Sarafindes, Homer
 *Sarazin, Franc
 *Sarazin, Robert (Roberto)
 Savić, Jakša
 Savić, Mihail
 Savić, Stevan
 Sbisà, Antonio
 *Schwartz, Carlo (Karlo Švarc)
 *Sedmak, Cveto Florijan

- Segala, Dario
 Segala, Domenico /r. 1902/
 Segala, Domenico (Fortuna) /r. 1909/
 Sehelegen, Jozef
 Sejtanov, Konstantin
 Sekso, Mirko
 Sekulić, Karlo (Jose Braceras; Doneli)
 *Seles, Anton
 Seles-Brozović, Ana
 Selihar, Večeslav Vencel
 *Semič, Stanko (Daki)
 Semren, Mirko
 Sencich, Francesco
 *Senčar, Drago
 *Senič, Franc
 Sende-Popović, Kornelija
 Serdar, Filip (Philip)
 Serdar, Milan
 Serdar, Stevan
 Serše, Stipo
 Sertić, Ivan
 Sestan, Lodovico
 *Sešlegen, Josip
 *Sever, Stanko
 Severdia, George
 *Sfiligoj Marko
 Silov, Ante
 Silov, Erih
 Silva (Pajić), Antonio
 *Silvester, Velko
 Simeoni, Drago (Peloza Ivković)
 Simeoni (Sošić), Josip
 Simeonov (Simonov), Boris
 Simić, Ilija
 Simić, Ramona
 *Simon, Miloš
 *Simončić, Gordan Anton
 *Simončić/Simonič, Drago Virgilij
 *Simončić Lino,
 Simonetti, Eugenia
 *Simoniti, ...
 Simonović, Grigori
 Sincovich, Giovanni
 *Sinigoj, Bruno
 Sinković, Franjo
 Sinković, Jozef
 Sipov, Aleksandar
 Sirić, Zoran
 Sirković, Petar
 Sivak, Stjepan
 *Skomerža, Ivan
 Skoplic (Skopljec), Ivan (John)
- Skornjak, Ferenc
 Slatković, Štefan Stjepan
 Smailagić, Hasan
 Smolčić, Ivan (John Small)
 *Smuk, Alojz
 *Snidarič, Anton
 *Snyder, John William
 *Snobl, Ivan (Bela)
 *Soban, Friderik
 Sokovich (Soković), Antonio
 Soldatić, Karlo
 *Solej, Ivan
 Soprani Zubranich, Pietro
 *Sotlar, Alojz
 *Spacapan, Anton
 Spahić, Marko (Gavro Janjić)
 Spanperger, Adam
 Spasić, Branko
 Spiller, Luigi
 Spirović, Đorđe (Georg)
 Sponza, Giovanni
 *Srečko, Joško
 Srnić, Roko
 Srtić, Ivan Franc
 Stamenković, Vojislav
 Stanich, Augusto
 Stanić, Ilija (Brale)
 Stanić, Stanko
 Stanisavljević, Dimitrije (Pierre Furman;
 Varner)
 Stanković, Jozef (Joe)
 Stanković, Milan
 Starčević, Pavao
 Starkić, Petar
 Stefanovich, Angeleko T. (Andjelko S. T.)
 Stefanović, Aleksej Aleksa
 Stefanović, Drago
 Stefanović, Ivan
 Stefanović, Milan (Kvaka)
 Stefanović, Mojsije
 Stefanović, Slavomir
 Stepa, Franc
 *Sterle, Franc
 Stić, Petar
 Stijkov (Stojakov), Emilijan Bratko
 Stilinović, Ivan
 *Stipančić/Stipanič, Janko
 Stišović, Obren Obrad
 Stojanović, Aleksandar Aleksije
 Stojanović, Miroslav (Lesko)
 Stojić, Ivan
 Stojković, Stanko Stane

- Stokić, Petar
 Stranich, Dionisio
 Stravicki, Igor
 *Strmole (Stermolej), Franc
 Stunković, Josip
 Sultanović, Boris
 Sunarić, Zlatko
 Supić, Stefan
 Sustar, Anton
 *Svanter (Svauter), Vlado

 Šabić, Blaž (Vlaho; Blaz /Blaise/ Sabic)
 Šabić, Jakov
 Šakić, Savo
 *Šalej, Franc
 *Šalej/Šale, Franjo
 *Šalej/Šale, Ivan
 Šalić, Ante
 Šalić, Ivan
 Šantić, Emil (Emilio)
 *Šarec, Ivan
 Šarić, Ante
 Šarić, Ivan Mate
 Šarić, Mate
 Šarić, Mijo
 Šarić, Stipe
 Šarle, Ivan
 Šarnjai, Illeš
 Šehić, Juso (Huso)
 Šimić, Anton (Dujo)
 Šimić, Rudolf Rudi
 Šimični, Josip
 Šimrak (Shimrak; Simrack), Petar
 Šimunc, Nikola
 *Šinkovec, Ivan
 *Šinkovec (Šinković), Franjo Franc
 Šiprak, Matija
 *Širca, Fortunat
 Širola, Eduard Edo
 Šiško, Antonio Ante
 Šiško, Mate
 Škarica, Vladislav
 *Šketelj, Alojz
 *Škoberne (Škobernac), Jože
 *Škobl, Franc
 Škondro, Ivo
 *Škrinja, Albin
 Šmit, Anton
 Šmit, Imre
 Šnajdar, Ivan
 Šnajder, Srečko
 Šneeman, Marija

 Šnobl, Franc František
 *Šol, Julij
 Šoljić, Marko
 *Štajner (Štajer), Oskar
 Štajnberger, Drago Adolf
 Štetler, Sigismund (Bobi)
 Štimac, Ivan (John; Perdakov; Perdek)
 Štimac, Nikola
 Štivić, Franjo Frank (Šuco)
 Štrok, Izidor
 Štrosmajer, Marko
 Štrukl (Strukl), Viktor (Furlani)
 Štrumberger, Adam (Mihail Mojsejenko;
 Romanič)
 Štrumberger, Anton
 *Štumberger, Josip
 Šubašić, Stipe
 Šubr (Subert), Viktor
 Šupica, Mane (Mate)
 Šupica, Stevo
 Švaguša, Drago
 Švaguša, Grgo
 *Šviligoj, Marko
 Švorinić, Ivan (John Stephen Svorinich;
 Skapular)

 *Tacar (Tavčar), Alojz
 Takač, ...
 Tamarut, Mihovil
 Tamburini, Giovanni
 Tandarić, Emil (Steve Tandarich; Bob
 Rebic)
 Tarnić (Farnić), Ostoja
 Tasevic, Mihailo (Michael T. Tasseff)
 *Tavčar, Julij
 *Tavčar, Jurij
 *Tekonja, Albert
 Temelkovski (Temov; Temoff; Tomoff),
 Vangel (Wangel)
 Teofilović, Milojko
 Thompson, Kresit
 Tihi, Juraj
 Tihi, Ljubomir
 Timotijević, Siniša
 Tintor, Jovan
 Tišler, Đorđe
 Tišma, Dušan
 Tišma, Petar
 Tišma, Toša
 Todorov, Dimitar
 Todorović, Aleksandar Aleks (Alex
 Torrance)

- Todorović, Milan
Todorović, Vojo (Samuel Lerer)
Tofonovich, ...
Tomic, Matija
Tomasini, Mario
Tomaš, Stevo (Steve Thomas; Thompson)
Tomašević, Stjepan
Tomašić, Stefan
Tomić, Ferić Ivan
Tomšić, Ljubomir
Tonković, Andrija
Trajković, Mihajlo
Trajkovski, Boris
*Trefalt, Anton
*Tremul, Ivan (Giovanni Tremolli)
Trifunov, Stefan
Trijavec, Andrea
Trninić (Trnić), Mirko
Trofanović, Miloško
*Trojer, Ivan
*Trpin, Ivan
Trumić, Ostoja
Trzan, Milan
Tukim, Stefan
Turčinović (Turcinovich), Nicolò
*Turk, Ivan /r. 1909, delavec/
Turk, Ivan /r. 1913, študent/
Turk, Nikola
Turkalj, Franjo Franc
*Turšič, Franc
*Tušek, Janez
*Tušinek, Maks
Tvrčković (Trtković), Mirko

*Udovč, Valter
Udovički, Lazar
*Udvanc, Matija (Štefan Vajs; Rudolf Faltin)
Ugarković, Grga
Ugren, Karlo (Charles; Hranić; Kramen)
Ujević, Luka
*Ukmar, Anton (Josip/Hose Ogenj; Giuseppe Oghen; Jose Martinez)
Ulmorich, Giuseppe
*Umerza, Jože
Uran, Nikola
Uradin, Matija (Boris Borič, Terentij Linevič)
Urfan, Agoli
Uremović, Luka
*Ušaj, Ciril (Pietro Baloni)
Uvalić, Radivoj

Uzelac, Blaž (Oskar Girke)
Uzunovski, Cvetko
Užarević, Anton

Vacko, Mihail
Vajs, Gerhard Braco (Stevan Petrović)
Valcich, Biagio
Valcich, Giacomo
Valentić, Mijo (Michael Valetic)
*Valentič/Valenčič, Baldo (Baldassare Valentich; Marco Dandolo)
*Valentinčič, Emil
*Valentinčič, Ivo (John)
*Valentinčič (Valentič), Maks
Valiani (Weiczen), Leo
Valić (Volić), Dragutin
Valjak, Đuka Luka
Valjević, Saša
*Valko, Jožef
Valle (Valich), Carlo
*Varesko, Julij (Juan Romero)
Varga, Andre
Varga, Stevan
Varga, Ištvan
Vasiljevski, Nikola (Nikita)
*Vaskon, Nikola (Nicolò Vascon)
Vasović, Vukašin
*Vašič/Vasič, Marko
Vatta, Rodolfo
*Vatovec, Cesar (Cesare Vatovez)
Vejvoda, Ivan
Veli, Dedi
*Verginela, Josip Ivan (Giovanni Giovanini)
*Vergan, Jože
*Verk, Franc
Verkić, Milenko
*Vertelj, Ivan
Vesic, Ilija
Vetrović, Ljubiša (Šuća)
Vidak, Ivan
Vidaković (Vidakovich), Mate (Matt)
Vidaković, Matija (Roman Kostaluka; Zanjukovski)
*Vidic, Srečko
*Vidmar, Maks
*Viezzolli (Vierrolli), Giordano
Vijatov, Pavle
Vikla, Fridrih
Vikla, Karl
Viktor, ...
*Vilhar, Stanislav Stane
Vincent, Ivan

- Vinovich, George Lawrence
 *Vižintin, Anton
 Vlahović, Veljko
 Vlajnić, Milan
 Vlajnić, Todor
 Vlašić, Nikola Ivan (Nick Vlasick)
 Vodopija, Evgenije
 Vodopija, Filip
 *Vodopivec, Albin
 *Vodopivec, ...
 *Vodnik (Vodovnik), Franc
 Voisalić, Ante
 Voja, Šilja
 Vokši, Asim (Volles)
 Volarić, Mate
 *Volčko (Voleko), Silvester Silvo
 Volić, Dragutin
 Vraneš, Mihajlo (Jovan Protić, Jovan Vladimirov)
 Vrdoljak, Luka
 Vrdoljak, Martin (Barbara)
 Vrdoljak, Pavao (Joso)
 Vrdoljak, Serafin
 *Vresk, Alojz
 Vriarić, Nikola
 Vugrinec, Martin
 Vučić (Vukić), Ivan
 Vuhler, Stanislav
 Vujačić, Luka (Teodorovič Fedor Arsenovič)
 Vujačić, Luka
 Vujović, Đuro (George)
 Vujović, Ratko (Čoče)
 Vukelić (Vukelitch, Vukelich), Nick
 Vukelić, Petar (Peter)
 Vukičević, Ratko
 Vukomanović, Pavle Stipe
 Vukonić, Lovro
 Vuković, Lazar
 Vuković, Matija
 Vuković, Miloš
 Vuksan, Petar /r. 1905/
 Vuksan, Petar /r. 1907/
 Vukušić, Božidar Božo

 Yanyovich, Joseph

 Zabunov, Spasoje
 *Zagozda, Ivan
 *Zajc, Ivan Janez
 *Zakrajšek, Ivan
 Zaradić, Ivan

 Zaričić, Dragutin
 Zdelar, Tomo
 Zecović/Zecevich, Milan
 Zele, Salko
 *Zelen, Milan
 *Zelen, Mirko
 Zelenković, Milan
 Zeman, Ilija
 Zercovich, Ugo
 Zerehich, Ivan
 *Zgrebec, Ciril
 Ziker, ...
 Zimmer, Robert
 Zlatic, Karlo Drago
 Zoljanić, Franjo
 Zoretić (Zorodić), Ivan
 Zorić, Velimir (Petar Frank)
 Zoričić, Dragutin Drago
 *Zorko, Branko
 Zorobabel, Mile (Lacan)
 Zrumić, Ostoja
 Zubrinić, Ivan
 Zuidarich, Antonio
 Zujčić, Mate
 Zurak, Miro
 Zustovich, Francesco

 *Žabkar, Peter (Zapkar; Jack Peterson)
 *Žagar, Engelbert Angel
 *Žagar, Mirko (Mijo, Mike)
 Željević, Vinko
 Žeželić, Ivan
 Žic, Franjo
 Žic, Stjepan
 Žikov/Živkov, Milan
 Živadinović, Aleksandar
 Živković, Đorđe /r. 1900/
 Živković, Đorđe /r. 1910/
 Živković, Ljubomir Ljupče
 Živković, Mladen
 Žnidarić, Henrik Riko
 *Žnidarič/Žnidaršič, Anton Tone
 Žubić, Božo
 Žubić, Branko
 Žubrinić, Ivan
 *Žulj, Martin
 Žunković, Dimitrije Demetar
 *Župan, Feliks
 Županić, Franjo
 Župić, Mate
 Žuratović, Nikola
 *Žvab/Žvrab, Miroslav

1.01
Prejeto 24. 8. 2010

UDK 355.426(460)(436.5=163.6)"1936/1939"

Hellwig Valentin*

Koroški prostovoljci v mednarodnih brigadah v španski državljanski vojni 1936-1939

IZVLEČEK

Španske državljanske vojne se je udeležilo na strani republikanske vlade 1400 Avstrijcev, med njimi 61 Korošcev. Njihovo odločitev za vključitev v mednarodne brigade so sprožili tako politično-ideološki motivi kot tudi slab gospodarski položaj. Korošci, ki so bili na strani španskih republikancev, so se borili na vseh žariščih državljanske vojne; spopadi so terjali enajst žrtev. Po končani državljanski vojni so bili preživeli poslani v francoska ujetniška taborišča, skoraj polovico nekdanjih prostovoljcev pa je kasneje gestapo deportiral v nemška koncentracijska taborišča, kjer je življenje izgubil en koroški »interbrigadist«. Štirje Korošci pa so se po končani španski državljanski vojni pridružili francoskemu odporniškemu gibanju. Večina nekdanjih prostovoljcev se je po letu 1945 vrnila na Koroško, zadnji šele leta 1955, ko je bil izpuščen iz španske ječe.

Gljučne besede: Španija, Avstrija, Koroška, državljanska vojna, mednarodne brigade, prostovoljci

ABSTRACT

CARINTHIAN VOLUNTEERS IN THE INTERNATIONAL BRIGADES OF THE SPANISH CIVIL WAR 1936-1939

1400 Austrians took part in the Spanish Civil War (1936-1939), of these 61 were from Carinthia. Their decision for the enrolment in the International Brigades was fuelled by political and ideological motives as well as their poor economic situation. The Carinthians, who sided with the Spanish Republicans, fought at all the focal points of the Civil War. The conflicts claimed eleven casualties. After the Civil War the survivors were sent to French prisoner-of-war camps, and almost half of the former volunteers were subsequently deported to German concentration camps by the Gestapo, where another Carinthian member of the International Brigades lost his life. After the end of the Spanish Civil War, four Carinthians joined the French resistance movement. After 1945 the majority of the former volunteers returned to Carinthia, the last of them as late as in 1955, when he was released from a Spanish prison.

Key words: Spain, Austria, Carinthia, Civil War, International Brigades, volunteers

* Dr., doc., Karl-Franzens-Universität Graz, Institut für Geschichte, Abteilung Zeitgeschichte, Attemsgasse 8/I, A-8010 Graz; e-naslov: hellwig.valentin@uni-graz.at

Pot v Španijo

Izid imenskega seznama približno 1400 Avstrijk in Avstrijcev, ki so se v okviru mednarodnih brigad na republikanski strani udeležili španske državljanske vojne (1936-1939), je njihovo usodo močnejše uzavestil v javnosti. Prva izdaja imenskega leksikona iz leta 2003 je bila kmalu razprodana, zato je leta 2008 sledil ponatis.¹ V zvezi s tem je v okviru Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes - DÖW (Dokumentacijskega arhiva avstrijskega odpora) na Dunaju nastal t. i. španski arhiv, ki obsega osebne dosjeje avstrijskih »interbrigadistov«.² Prvo regionalno specifično obdelavo s posebno pozornostjo na koroških španskih prostovoljcih je avtor tega prispevka konec leta 2009 objavil v članku, ki je poletni 2010 izšel v razširjeni različici kot knjiga.³

Izmed avstrijskih španskih borcev oziroma španskih prostovoljcev je bilo 56 oseb rojenih na Koroškem, pri čemer je treba poudariti, da pričujoča študija kot koroške španske aktiviste obravnava tudi osebe, ki so se rodile na ozemlju nekdanje habsburške dežele Koroške, četudi je bil njihov rojstni kraj zaradi spremenjene meje po prvi svetovni vojni zunaj ozemlja današnje Avstrije. Pri tem gre v glavnem za osebe, ki so bile po rodu iz Kanalske in Mežiške doline. V skupino koroških španskih borcev je vključenih še pet oseb, ki sicer niso bile rojene na Koroškem, so pa tam dlje časa prebivale, predvsem v letih po letu 1945. Število koroških španskih prostovoljcev tako skupaj šteje 61 oseb. V študiji pa niso upoštevani tisti pripadniki mednarodnih brigad, ki jih je življenjska pot na Koroško zanesla le za krajši čas.⁴

Španski prostovoljci, ki so bili v ožjem in širšem pomenu Korošci, so: Franz Durchschlag, Albert Fekonja, Josef Franzl, Josef Frühauf, Alois Grischnig, Johann Hebein, Mathias Hirm, Gustav Holzer, Philipp Jost, Ferdinand Kalin, Josef Kompein, Wilhelm Körbler, Hans Koroschitz, Hans Krainer, Josef Krainer, Leopold Kristan, Johann Kuess, Johann Kunej, Wolfgang Mauritsch, Viktor Meinhart, Michael Obiltschnig, Siegfried Ofner, Josef Orlitsch, Josef Pansy, Josef Pleschberger, Franz Primus, Adam Puntschart, Engelbert Ratzer, Johann-Baptist Ratzer, Heinrich Riederer, Josef Romano, Karl Sattler, Klement Schaschl, Heinrich Schiefler, Florian Sebinger, Ferdinand Selinger, Josef Skala, Felix Spielbichler, Johann Spielbichler, Clement Strauss, Josef Strauss, Jakob Strauß, Max Suppanz, Franz Tatschl, Herbert Töfflerl, Alois Trinker, Paul Türk, Emmerich Übleis, Josef Wedam, Heinrich Wigisser, Hans Wolf, Sebastian Wrulich, Josef Wuggenig, Gottfried Wuttet in Stefan Zlattinger.⁵ Poseben položaj ima Lovro Kuhar - Prežihov

¹ Hans Landauer, Erich Hackl: Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer 1936-1939, 2. razširjena in izboljšana izdaja. Wien 2008 (dalje Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer).

² Dalje DÖW (Spanienarchiv).

³ Hellwig Valentin: Die Kärntner Spanienkämpfer 1936-1939. V: Carinthia I, 2009, str. 575sl.; isti, »Uns're Heimat ist heute vor Madrid...« : die Kärntner Freiwilligen im Spanischen Bürgerkrieg 1936-1939. Klagenfurt 2010. Pričujoči članek, ki predstavlja skrajšano različico knjižne izdaje, je razumeti kot prispevek k raziskovanju zgodovine koroškega delavskega gibanja in antifašističnega odpora.

⁴ Izračun je narejen na podlagi podatkov iz: Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer 1936-1939 in gradiva DÖW (Spanienarchiv), osebni dosjeji.

⁵ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 77, 84sl., 88, 91, 101, 110, 115, 119, 127, 129, 135, 137, 138sl., 142, 144, 159, 162, 171sl., 173, 180, 182sl., 185, 189sl., 192sl.,

Voranc, ki je bil 1893 leta rojen v Kotljah pri Ravnah na Koroškem, na tleh takratne dežele Koroške. Znani pisatelj, ki je v svojih delih postavil literarni spomenik predvsem koroškim Slovencem, sicer ni bil osebno v Španiji, vendar je od leta 1937 deloval v Parizu pri sprejemu in prevozu španskih borcev. Kot aktivist v prevoznih organizacijah je po običajnih merilih veljal za španskega borca.⁶

Sledijo španski borci, ki niso bili rojeni na Koroškem, vendar so tam preživeli večji del svojega življenja. Med te spadajo Hans Hubmann, po rodu iz Lienza, Ljubljčan Ludwig Madrian, v Innsbrucku rojeni Alfred Rettenbacher in Ludwig Suppan, po rodu iz Studenca pri Ljubljani. Vsi štirje so se po letu 1945 naselili v Beljaku oziroma njegovi okolici.⁷ Josef Schönsleben je bil rojen na Jesenicah, kasneje pa je živel v Podkloštru (Arnoldstein), od koder je odpotoval v Španijo.⁸

Opazno je, da so bili med koroškimi španskimi borci izključno moški, medtem ko je bilo med avstrijskimi udeleženci v španski državljanski vojni po preliminarni bilanci 44 žensk. Večina teh je delovala v sanitetni službi, nekaj pa je bilo vključenih v prevozne organizacije.⁹ Večina koroških španskih borcev je bila ob vstopu na območje državljanske vojne starih med 20 in 30 let. Najstarejši koroški udeleženec je bil Wolfgang Mauritsch s 46 leti, najmlajši pa Franz Primus, ki je v Španijo odpotoval z 19 leti.¹⁰ Koroški španski borci so bili iz vseh delov dežele. Osem jih je izviralo iz Celovca, pet iz Beljaka in štirje iz »delavske trdnjave« Št. Rupert (St. Ruprecht) pri Celovcu, takrat samostojne mestne občine. Ostali so bili iz večjih in manjših naselij, kot so Št. Vid ob Glini (St. Veit an der Glan), Trg (Feldkirchen), Možberk (Moosburg), Podklošter (Arnoldstein), Ettendorf, Borovlje (Ferlach), Stall v dolini Möll (Stall im Mölltal), Rikanja vas (Riegersdorf), Lenddorf pri Spittalu, Greifenburg, Kožentavra (Kirschentheur), Twimberg, Kozliče (Gösseling), Trdnja vas (Hörtendorf), Zgornje Borovlje (Oberverlach), Loče (Latschach) itd.¹¹

Skoraj vsi Korošci, ki so se pridružili mednarodnim brigadam, so pripadali delavskemu razredu. Bili so gradbeni delavci, mizarji, mesarji, rudarji, pleskarji, krojači, drvarji, čevljarji, ključavničarji itn. Sedem izmed njih je bilo pomožnih delavcev. En koroški španski borec je bil trgovski nameščenelec, en je delal kot prodajalec, en pa je navedel, da je po poklicu polir. Nihče ni bil v akademskemu poklicu, toda dva sta bila pred odhodom v Španijo študenta.¹² Alfred Rettenbacher je študiral geografijo, Emmerich Übleis pa je na Dunaju in v Innsbrucku študiral kemijo.¹³ Skoraj vsi koroški borci so bili pred odhodom v Španijo samski. Poročeni so bili Albert Fekonja, ki je doma pustil družino s petimi otroki, Josef Wedam, ki je imel dva otroka, Stefan Zlatingers, čigar zakon je bil do takrat brez

194, 196, 204sl., 207, 210, 217sl., 219, 221, 223, 225sl., 231, 233, 236sl., 238, 241sl.

⁶ Avgust Lešnik: *Le Parti communiste yougoslave et la Guerre civile espagnole (1936-1939)*. V: *The International Newsletter of Communist Studies Online*, XIII, 2007, št. 20, str. 56. Pariški skupini, ki jo je organizirala jugoslovanska KP, je poleg Lovra Kuharja - Prežihovega Voranca pripadal tudi Josip Broz - Tito. V: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950* (knjiga 4). Wien 1969, str. 334sl.

⁷ Landauer, Hackl, *Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer*, str. 122, 156, 188, 218.

⁸ Prav tam, str. 200sl.

⁹ Irene Filip: *Frauen bei den Internationalen Brigaden im Spanischen Bürgerkrieg*. V: *Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes*. Wien 2009, str. 137isl.

¹⁰ Landauer, Hackl, *Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer*, str. 159, 182.

¹¹ Prav tam, str. 77isl.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam, str. 188, 226.

otrok.¹⁴ Enega do dva nezakonska otroka so imeli Hans Koroschitz, Josef Strauß, Josef Wedam in Sebastian Wrulich.¹⁵

Nagibi, ki so moške spodbudili k odhodu v Španijo, so bili sicer različni in mnogoplastni, vendar je bil osrednji motiv verjetno občutek solidarnosti z ogozreno špansko republiko. V Španiji se je ponudila možnost sodelovanja v neposrednem boju proti fašizmu, prodirajočem širom po Evropi, ki je s postavitvijo avtoritarne stanovske države imel premoč tudi v Avstriji. Ponudila se je možnost, da na španskih tleh nadaljujejo državljansko vojno iz februarja 1934, ki se je končala z zadušitvijo avstrijskega delavskega gibanja. Ta politična motivacija izkazuje, da je večina španskih borcev pripadala politični levici. Ugotovljeno je, da se je od 61 koroških udeležencev španske državljanske vojne skoraj polovica, in sicer 26 oseb, leta 1933 prištevala k uradno prepovedani KPÖ (Kommunistische Partei Österreichs - Komunistična partija Avstrije) ali njenim strankarskim organizacijam (Kommunistischer Jugendverband, Roter Studentenbund). Delno je šlo tudi za nekdanje socialdemokrate ali bivše pripadnike Republikanischen Schutzbunda, ki so se - kot recimo ključavničar Josef Selinger¹⁶ - po februarju 1934 obrnili h komunistom. Samo za nekatere ni mogoče ugotoviti, ali so bili komunisti že v času njihovega odhoda v Španijo ali so h KPÖ pristopili šele po letu 1945. Štirje koroški španski borci so bili socialdemokrati. Za 33 oseb pa politična pripadnost ni dokumentirana.¹⁷ Beljačan Hans Wolf naj bi pred vstopom v mednarodne brigade konec leta 1937 pripadal avstrijskemu »Heimwehru«.¹⁸

Kot vzorčen primer odločitve za vključitev v mednarodne brigade naj velja življenjska pot Alfreda Rettenbacherja. V Innsbrucku rojeni sin železničarja je v Beljaku obiskoval srednjo šolo in se, po slabih izkušnjah pri »Wandervögel«, ukvarjal s socialistično literaturo - po navodilih Bruna Pittermanna,¹⁹ knjižničarja delavske zbornice v Celovcu. Po maturi se je Rettenbacher leta 1932 odločil za študij geografije na dunajski univerzi, po selitvi v prestolnico pa je stanoval v domu za delavske študente.²⁰ »Ko so po februarju 1934 konservativci prevzeli vodstvo zavoda, so dobili vsi levo usmerjeni študenti nemudoma odpoved,« je kasneje poročal Rettenbacher. »Ivo (Übleis),²¹ Willi Finger, jaz in mnogi drugi smo prejeli poziv, naj zapustimo dom. Sam sem našel zavetje pri družini Langbein.²²

¹⁴ Prav tam, str. 84sl., 231, 241sl.

¹⁵ Prav tam, str. 137, 217, 131, 237.

¹⁶ DÖW (Spanienarchiv), Osebni dosje Josef Selinger. Življenjepis Selinger, 9. 12. 1946.

¹⁷ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 77isl.

¹⁸ DÖW (Spanienarchiv), Osebni dosje Hans Wolf. Dokumenti o kadrih. Modra kartoteka.

¹⁹ Bruno Pittermann (1905-1983) je bil od 1957 do 1967 oz. 1966 predsednik SPÖ (Sozialdemokratische Partei Österreichs - Socialdemokratska stranka Avstrije) in podpredsednik vlade.

²⁰ Marie Tidl: Die Roten Studenten : Dokumente und Erinnerungen 1938-1945. Brez navedbe kraja in letnice (dalje Tidl, Die Roten Studenten), str. 187.

²¹ Študent kemije Emmerich »Ivo« Übleis iz Kozlič (Gösseling) na Koroškem je bil priljubljen in dober študent. Zaradi svojih aktivnosti za KPÖ ni izgubil le mesta v študentskem domu, bil je tudi izključen z univerze. Maja 1937 je Übleis odpotoval v Španijo. V: Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 226; Tidl, Die Roten Studenten, str. 191.

²² Hermann Langbein, rojen 1912 na Dunaju, je bil igralec. Aprila 1938 je šel v Španijo, vstopil je v XI. mednarodno brigado; po več letih, ki jih je preživel v koncentracijskem taborišču, se je leta 1945 vrnil v Avstrijo. Bil je znan publicist, leta 1986 je objavil svoja pisma iz Španije. Langbein je bil bratranec študenta geografije Leopolda Spire, rojenega 1913 na Dunaju, ki se je prav tako aprila 1938 priključil mednarodnim brigadam. Tako kot Rettenbacher sta bila pred odhodom iz Avstrije v ilegalni KPÖ aktivna tudi Langbein in Spira. V: Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 148, 211.

Tam, na Pfluggasse 1, smo osnovali kolektiv. Politično skrajno aktivno smo delovali na univerzi. Poleg tega sem med počitnicami vodil izobraževalne tečaje za komunistično mladino na Koroškem. Med neko cestno preiskavo je policist v moji torbi našel letake. Bil sem aretiran in v Celovcu obsojen za vsak letak na eno leto temnice, skupaj torej na šest let. Z julijsko amnestijo sem sicer postal svoboden, nisem pa mogel naprej študirati. Trikrat sem zaprosil vlado za razveljavitev in sem bil trikrat zavržen.« Rettenbacher je s svojimi političnimi aktivnostmi nadaljeval v ilegali. Njegov sošolec, ki je bil dejaven v »Vaterländischen Front« (Domovinska fronta), ga je opozoril, da so mu na sledi. »Amnestija pa je bila izdana pogojno ... Če bi me ponovno aretirali, bi moral odsedeti preostanek šestih let. Tako sem se decembra 1937 odločil, da grem v Španijo.«²³

Zaradi podobnih vzgibov je odločitev za vstop v mednarodne brigade padla tudi pri Adamu Puntschartu iz Možberka (Moosburg). Edini koroški španski prostovoljec, ki je svoje spomine izdal v knjižni obliki, je bil član Sozialistischen Arbeiter-Jugend (Socialistične delavske mladine). Februarja 1934 se je Puntschart, ki je bil brezposeln od sredine leta 1930, odločil priključiti komunistom. »Odpuščen sem bil prav v trenutku, ko bi me morala tovarna plačati in sem imel pravico do dopusta,« je zapisal.²⁴ Zaradi aktivnosti v ilegalni KPÖ je bil oktobra 1935 aretiran. Po izpustitvi iz ujetniškega taborišča Wessendorf pri Gradcu aprila 1936 ni dobil delovnega dovoljenja in je delal na črno kot drvar. »Tedad sem se odločil, da grem v Španijo.«²⁵

Dejstvo, da je bilo med španskimi borci veliko komunističnih privržencev - kar nikakor ni bilo značilno samo na Koroško -, je morda presenetljivo, zlasti zato ker je bila KPÖ majhna, neznatna skupina, ki je na vsedržavnih volitvah v najboljšem primeru dosegla med 0,5 in 1,5 odstotka glasov.²⁶ Na Koroškem ni bilo nič drugače. 1741 glasov, ki so pri državnozborskih volitvah leta 1927 odpadli na KPÖ, je za koroške komuniste pomenilo rekorden rezultat. Zibelka delavstva je bila tudi na Koroškem socialna demokracija, ki je na državnozborskih volitvah februarja 1923 prejela več kot 49 odstotkov glasov. V sledečih letih je delež glasov socialdemokratov padel, toda na Koroškem je glede na glasove Sozialdemokratische Arbeiter-Partei - SDAP (Socialdemokratska delavska stranka) do prepovedi stranke leta 1934 ostala najmočnejša politična sila.²⁷ Po drugi strani pa je KPÖ razpolagala z zelo aktivnim in discipliniranim funkcionarskim kadrom, katerega člani so vseskozi pripadali delavskemu okolju. Med socialdemokrati in komunisti so obstajala ostra nasprotja, ki so se utrjevala v teku dvajsetih let. Pozive KPÖ k enotni fronti je socialna demokracija preslišala. Socialdemokrati in komunisti

²³ Tidl, Die Roten Studenten, str. 187sl.

²⁴ Adam Puntschart: Die Heimat ist weit ... : Erlebnisse im Spanischen Bürgerkrieg, im KZ, auf der Flucht. Weingarten 1983 (dalje Puntschart, Die Heimat ist weit), str. 13.

²⁵ Prav tam, str. 16.

²⁶ Almut Schunk, Hans-Josef Steinberg: Mit Wahlen und Waffen : der Weg der österreichischen Sozialdemokratie in die Niederlage. V: Frieden, Gewalt, Sozialismus : Studien zur Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung (Forschungen und Berichte der Evangelischen Studiengemeinschaft, zvezek 32). Stuttgart 1976, str. 463. - Adam Puntschart je imel po prihodu v Barcelono vtis, da komunisti med španskimi borci niso imeli »največjega deleža«. Že res, da jih je bilo »veliko«, vendar »sploh ne« med Angleži in Američani (Puntschart, Die Heimat ist weit, str. 22).

²⁷ Hellwig Valentin: Nationalismus oder Internationalismus? : Arbeiterschaft und nationale Frage. Mit besonderer Berücksichtigung Kärntens 1918-1934 (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, zvezek 83). Klagenfurt 2000, str. 68.

niso zmogli oblikovati skupne taktike niti med februarско vstajo leta 1934, zaradi tega na Koroškem tudi ni prišlo do vojaških akcij.²⁸

Kljub tem nasprotjem so se v Španiji socialdemokrati in komunisti borili z ramo ob rami. Skupna predstava o fašizmu kot sovražniku je različna naziranja o politiki in taktiki potisnila v ozadje. Toda napetosti med socialdemokrati in komunisti ni bilo konec. Prednost za komuniste je bila v tem, da je KPÖ ustanovila ilegalno organizacijo za prevoz španskih borcev. Ta organizacija je k sodelovanju pritegnila v glavnem člane KPÖ, ki so v svojih vrstah vneto novačili za udeležbo v državljanski vojni. Socialdemokrati ali aktivisti revolucionarnih socialistov so morali, če so želeli v Španijo, zaupati tej komunistični prevoznici organizaciji.²⁹

Motiv za udeležbo v španski državljanski vojni so bile nadalje tudi žalostne življenjske perspektive, s katerimi so se v tem času spopadali mnogi Avstrijci. Tako je izguba delovnega mesta, ki je grozila beljaškemu železničarju Aloisu Trinkerju, jeseni 1937 spodbudila njegov odhod v Španijo.³⁰ Poleg nezadovoljstva zaradi splošne gospodarske stiske, ki je v brezposelnost pognala stotisoče ljudi, se je začelo širiti nezadovoljstvo z vladajočim političnim sistemom. Po prepovedi KPÖ v letu 1933 in SDAP med februarскими spopadi leta 1934 so pripadniki teh strank ostali brez legalnih možnosti delovanja. Kdor se je kljub temu politično angažiral, je moral računati z uradnim pregonom, s tem pa so se pičle možnosti za delovno mesto in redni dohodek še dodatno zmanjšale. Med koroškimi prostovoljci je bilo najmanj 19 moških, ki so v času pred odhodom v Španijo zaradi političnih vzrokov prišli v konflikt z zakonom. Večina teh je v ilegali delovala za komuniste ali komunistično mladinsko organizacijo (KPÖ-Jugendorganisation), nekateri pa so bili aktivni v krogu ilegalnih socialdemokratov (»Revolutionäre Sozialisten«).³¹

Nekaj moškim, ki so se kasneje priključili španskim borcem, je v Avstriji zaradi njihovega političnega angažiranja grozila zaporna kazen, nekaj jih je bilo celo zaprtih. Obtožba se je večinoma glasila »veleizdaja«, to je bil delikt, za katerega je bil zagrožen večletni odvzem prostosti. Adam Puntschart in Max Suppanz sta bila zaprta v »ujetniškem taborišču« Wöllersdorf. Študenta Alfred Rettenbacher in Emmerich Übleis sta bila - kot že omenjeno - zaradi aktivnosti v KPÖ obsojena na dolgo zaporno kazen in »za vedno« izključena iz študija na avstrijskih univerzah. Hans Hubmann, Herbert Töffler in Franz Primus so leta 1935 pobegnili iz zapora v Celovcu in se kasneje odločili za pot v Španijo.³² Vsem tem je bilo onemogočeno, da bi si v Avstriji ustvarili urejeno življenje. Kot alternativa se jim je ponudila priložnost za udeležbo v španski državljanski vojni oziroma priložnost, da aktivno sodelujejo pri spremembi družbenih odnosev, s tem pa tudi sami sebi ustvarijo predpogoje za boljše življenje.

²⁸ Hellwig Valentin: *Der Sonderfall : Kärntner Zeitgeschichte 1918-2004/08*. Klagenfurt-Laibach/Ljubljana-Wien 2009, str. 84isl. Delo je aktualiziran in razširjen ponatis prve izdaje z naslovom *Der Sonderfall : Kärntner Zeitgeschichte 1918-2004* iz leta 2005.

²⁹ Landauer, Hackl, *Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer*, str. 15sl.

³⁰ DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Alois Trinker. Kazenska zadeva proti Alfredu Gottliebu idr. Dosjeji višjega državnega tožilstva pri ljudskem sodišču (1939).

³¹ Landauer, Hackl, *Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer*, str. 110, 122, 139, 171sl., 173, 182sl., 185, 188, 217sl., 219, 221, 223, 226, 237. Delno dopolnjeno s podatki iz osebnih dosjejev iz t. i. španskega arhiva DÖW.

³² Gl. prejšnjo opombo. - DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Emmerich Übleis. V njem se nahaja sklep univerze v zvezi z izključitvijo Übleisa iz univerzitetnega študija.

Večina španskih prostovoljcev je svoje potovanje na območje državljanske vojne začela v Avstriji. Pot v Španijo je vodila prek Švice in Francije. Trije moški, Durchschlag, Kompein in Hirm, so pot v neznanu začeli v Sovjetski zvezi. Franz Durchschlag se je že v letu 1934 izselil v Leningrad, od koder se je odpravil v Španijo.³³ Simon Kompein je obiskoval leninsko šolo v Moskvi, tam se je odločil za vstop v mednarodne brigade.³⁴ Mathias Hirm je leta 1934 pobegnil prek Čehoslovaške v Sovjetsko zvezo, od tam je kasneje odpotoval v Španijo.³⁵ Iz Sovjetske zveze je pot proti Španiji po navadi potekala prek Hohen Nordna v København, od koder se je vožnja nadaljevala z ladjo ali letalom.³⁶ Nekaj moških se je v mednarodne brigade podalo iz Čehoslovaške, kamor so se umaknili predvsem zato, ker jim je zaradi politične aktivnosti v domovini grozil uradni pregon. Ferdinand Selinger, ki je v Čehoslovaško emigriral decembra 1935, je novembra 1936 odpotoval naprej v Španijo.³⁷ Josef Orlitsch je prišel na čehoslovaška tla novembra 1935, kasneje je od tam odpotoval prek Francije v Španijo.³⁸ Emmerich Übleis, ki je študiral na praški univerzi, je šel od tam v mednarodne brigade.³⁹ Hans Hubmann, ki je bil zaprt iz političnih vzrokov, je sredi leta 1935 s kasnejšim španskim borcem Herbertom Töfflerom pobegnil iz celovškega zapora na Čehoslovaško, od koder se je kasneje odpravil v Španijo.⁴⁰ Johannu Kuneju se je beg v Čehoslovaško, ki ga je poskušal izpeljati v začetku januarja 1937 skupaj z Ludwigom Suppanom, Heinrichom Riedererjem in Heinrichom Wigisserjem, ponesrečil, vendar so kmalu vsi štirje iz Avstrije odpotovali v Španijo.⁴¹ Tudi za Aloisa Grischniga potovanje v Španijo ni potekalo brez težav. Na švicarski meji je bil aretiran in je pristal v ječi v Bregenzu. Od tam mu je februarja 1937 uspelo pobegniti, nekaj mesecev kasneje se je tudi on pridružil španskim borcem.⁴² Večina Korošcev je prispela v Španijo leta 1937. Prvi je na španska tla stopil Hans Hubmann, ki se je mednarodnim brigadam pridružil že v začetku novembra 1936 - torej neposredno po osnovanju -, kot zadnji koroški španski borec pa se je španske državljanske vojne maja 1938 udeležil Simon Kompein.⁴³

Adam Puntschart je svoje potovanje v Španijo opisal takole: »17. januarja 1937 me je komunistična mladinska zveza Avstrije (Kommunistischer Jugend-Verband Österreichs) dodelila v Gradec, da bi se v španski državljanski vojni boril proti prodirajočim okupatorjem Nemčiji, Italiji in proti Francu za neodvisnost, demokracijo in svobodo.«⁴⁴ Puntschart je potoval prek Švice, čez »zeleno mejo« je

³³ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 77.

³⁴ Prav tam, str. 135.

³⁵ Prav tam, str. 115.

³⁶ Prav tam, str. 18sl.

³⁷ Prav tam, str. 204sl. - DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Ferdinand Selinger. Življenjepis Selinger, 9. 12. 1946.

³⁸ Amt der Kärntner Landesregierung. Kriegsgefangenen- und Heimkehrerbetreuung. Poročila o aktivnostih in poimenski primeri od 1. 6. 1951. Finančna pomoč povratnikom (splošno). Zadeva: Josef Orlitsch (dalje AKL. Dokumenti Josef Orlitsch), predvsem z dne 13. 6. 1955.

³⁹ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 226.

⁴⁰ Prav tam, str. 122.

⁴¹ Prav tam, str. 144, 188. - DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Johann Kunej. Pisarna predsednika vlade, 27. 3. 1937. Poročilo koroške varnostne direkcije o potovanju Kuneja idr. v Španijo. Oblasti so španskemu borcu prišle na sled, ko so prestregle njegovo kartico s pozdravi iz Valencie.

⁴² Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 101.

⁴³ Prav tam, str. 122, 135.

⁴⁴ Puntschart, Die Heimat ist weit, str. 19.

vstopil v Francijo, kjer je v Perpignanu naredil krajši postanek. »Tam smo bili v starem gradu, spali smo v dvoranah, kajti bilo nas je že nekaj tisoč; tam je že mrgolelo /.../. Kar naprej, kadar si se obrnil, si srečal znanca. Naslednji dan smo se z avtobusom peljali čez Pireneje.«⁴⁵ O svojih prvih vtisih po prihodu v Španijo je Puntschart zapisal: »V Barceloni smo šli po Ramblasu - ne: korakali smo mimo - vsi mednarodni, ki smo bili tam, vsi še v civilu, in tam je stala katalonska vlada in nam mahala, tudi veliko ljudi je bilo poleg. To je bilo navdušenje, ki si ga človek sploh ne more več predstavljati. Vsi so bili navdušeni nad tem, da smo prišli!«⁴⁶ Alfred Rettenbacher se je kasneje o svoji poti v Španijo spominjal: »V Parizu sem se prijavil na uradu za rekrutacijo za mednarodne brigade, da bi se, po svojem takratnem mnenju kar čim bolj učinkovito boril proti fašizmu. Čez Carcassonne in čez Pireneje se je šlo ilegalno v Figueras in Katalonijo in po krajšem postanku čez Valencio in Albaceo v Madrid, pehotno središče za urjenje XI. brigade.«⁴⁷

Umiranje za Madrid

Večina Avstrijcev je pripadala XI. mednarodni brigadi. Ta je bila v dobršni meri sestavljena iz nemško govorečih prostovoljcev, kar je olajšalo medsebojno komunikacijo. V »enajstici« sta bili tudi skoraj dve tretjini Korošcev, natančneje 36, seveda pa so bili vojaki razdeljeni v različne bataljone.⁴⁸ V okviru XI. brigade je bil kot njen 4. bataljon leta 1937 formiran avstrijski bataljon »12. februar«; ustanovljen je bil v spomin na februarsko vstajo 1934. Ostali koroški španski prostovoljci so bili dodeljeni naslednjim brigadam: v XII. mednarodni brigadi se je kot edini Korošec boril Albert Fekonja,⁴⁹ pet koroških »interbrigadistov« je pripadalo XIII. brigadi, Ludwig Suppan se je boril v XI. in XIII. brigadi.⁵⁰ Za ostale Korošce manjkajo točni podatki. Hans Wolf je po vrnitvi v »nemški rajh« leta 1939 na zaslišanju gestapa navedel, da je v Španiji pripadal kazenskemu bataljonu. Pri tem je lahko šlo za izgovor, ker je Wolf po demobilizaciji iz mednarodnih brigadah v jeseni 1938 zaprosil za vstopno dovoljenje za ZDA.⁵¹

Koroški španski borci so bili aktivni v več rodovih vojske. Pretežni del je »služil« kot pehota, štirje prostovoljci so bili dodeljeni topništvu, trije Korošci so bili tankisti oziroma protiletalski topničarji, en je bil inženerec.⁵² »Guerillerosem«, specialni enoti, sta pripadala Viktor Meinhart in Siegfried Ofner,⁵³ slednji je bil poleg tega angažiran tudi v smučarskem bataljonu v Sierra Guadarrami in pri oklepni enotah.⁵⁴ Josef Romano je pripadal štabni policijski postaji XI. brigade.⁵⁵ Dva španska prostovoljca s Koroške sta bila dejavna na področju uprave: Leopold Kristan je opravljal funkcijo šefa pošte XI. brigade, Ferdinand Selinger pa je bil po

⁴⁵ Prav tam, str. 20.

⁴⁶ Prav tam, str. 22.

⁴⁷ Tidl, Die Roten Studenten, str. 188.

⁴⁸ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 77isl.

⁴⁹ Prav tam, str. 84sl.

⁵⁰ Prav tam, str. 188, 218, 189.

⁵¹ Prav tam, str. 236. - DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Hans Wolf. Modra kartoteka.

⁵² Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 77isl.

⁵³ Prav tam, str. 162, 171.

⁵⁴ Prav tam, str. 171.

⁵⁵ Prav tam, str. 189sl.

poškodbi postavljen za blagajnika XIII. brigade v Albacetu.⁵⁶ Tam je bil tudi Heinrich Wigisser, pripadal je »Guardii Nacional Republicana«.⁵⁷

Emmerich Übleis je bil edini Korošec s politično funkcijo, bil je »politični delegat«. Kot študent kemije je delal tudi v vojaškem laboratoriju v Barceloni.⁵⁸ Najvišja stopnja v vojaški hierarhiji, ki so jo dosegli koroški španski borci, je bil čin poročnika. Ta častniški čin so imeli Leopold Kristan, Siegfried Ofner, Ferdinand Selinger in Ludwig Suppan.⁵⁹ Vsi štirje so imeli - kot je že opisano - vojaške kariere, ki so odstopale od karier glavnine koroških španskih borcev. Štirje Korošci, Hans Hubmann, Gustav Holzer, Josef Orlitsch in Sebastian Wrulich, so bili podoficirji v rangu seržanta.⁶⁰

Enote mednarodnih brigad, katerim so pripadali koroški španski prostovoljci, so delovale skupaj z enotami republikanske armade v samih žariščih državljanske vojne, v bojnih akcijah. Od novembra 1936 do februarja 1937 so branile špansko glavno mesto pred četami nacionalistov, od februarja do julija 1937 pa so sodelovale v bitkah za Jaramo in Guadalajaro. V okviru svojih brigad so bili Korošci od avgusta 1937 do februarja 1938 na številnih bojiščih na področju Zaragoze. Od aprila do julija 1938 so sodelovali v obrambnih bojih na vzhodni fronti. Poleti 1938 so se Korošci udeležili krvave bitke za Ebro. Ta poskus republikancev, s katerim so z zadnjimi vojaškimi naporji želeli preprečiti grozeč poraz, je bil neuspešen.⁶¹

Alfred Rettenbacher je bil v Španiji po krajšem šolanju prestavljen k pehoti v podoficirsko šolo. »Zaradi grozečega vojaškega položaja v delu Teruela sem bil vendarle poslan na fronto. Prišel sem v bataljon »12. februar« XI. brigade, ki se je moral po težkih bojih pri Gandesi umakniti čez Ebro. Republika je bila sedaj razpolovljena. Spomladi 1938 sem bil v različnih garnizijskih mestih v Kataloniji, kot v Montblanchu in Falsetu, kjer se je pripravljala nova ofenziva. Najprej je bila uspešna, potem pa je stagnirala.«⁶²

Od 61 koroških španskih prostovoljcev jih je 11 padlo v Španiji.⁶³ Kot prvi Korošec je 27. februarja 1937 umrl 27 letni Josef Pansy iz Ettendorfa.⁶⁴ Pansy je pripadal puškomitralješki četi 3. bataljona XI. mednarodne brigade. Po zaustavitvi Francovih čet pred Madridom v začetku leta 1937 je bila brigada poslana na oddih v Murcio v severovzhodno Španijo. Ko so nacionalistične enote v začetku februarja ob reki Jarama južno od glavnega mesta ponovno napadle, so bili »internacionalisti« nemudoma premeščeni na fronto. Žarišče bojev je bilo pri naselju Morata de Tajuña zahodno od Jarame, kjer je Josef Pansy izgubil življenje skupaj z vrsto drugih pripadnikov brigade. Kvalificirani soboslikar je le malo pred tem s štajerskim tovarišem in sokrajanom iz Niklasdorfa pri Leobnu prek Francije prišel

⁵⁶ Prav tam, str. 142, 204sl. - DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Ferdinand Selinger. Življenjepis Selinger, 9. 12. 1946.

⁵⁷ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 233.

⁵⁸ Prav tam, str. 226.

⁵⁹ Prav tam, str. 142, 171, 218.

⁶⁰ Prav tam, str. 119, 171sl., 237. - DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Hans Hubmann; osebni dosje Ferdinand Selinger. Življenjepis Selinger, 9. 12. 1946.

⁶¹ Die Völker an der Seite der Spanischen Republik 1936-1939. Moskva 1975 (dalje Die Völker an der Seite der Spanischen Republik), str. 17sl.

⁶² Tidl, Die Roten Studenten, str. 188.

⁶³ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 84sl., 91, 137, 173, 185, 200sl., 217, 221, 226.

⁶⁴ Prav tam, str. 173.

v Španijo.⁶⁵ Najprej je bil socialdemokrat, kasneje se je pridružil komunistom. Zaradi udeležbe v februarški vstaji na Štajerskem je Pansy krajši čas preživel v zaporu. Nato je bil daljši čas brezposeln, kar je verjetno še okrepilo njegovo odločitev, da gre v Španijo.⁶⁶

Bitka pri Jarami pa je terjala še eno smrtno žrtev s Koroške: iz St. Stefana v Labotski dolini izvirajoči Franz Tatschl, kasneje živeč v Völkendorfu pri Beljaku, je bil ranjen in je za težkimi poškodbami hrbtenice umrl v bolnišnici v Murcii. Nekdanji trgovski nameščenec je bil star komaj 22 let. Tatschl je bil aktiven pri beljaškem komunističnem podmladku in je moral zaradi tega leta 1936 za šest mesecev v ječo. Na prehodu 1936/1937 je šel v Španijo, kjer je bil uvrščen v 3. bataljon XI. mednarodne brigade.⁶⁷

V žarišču španske državljanske vojne zahodno od Madrida⁶⁸ so umrli številni avstrijski »interbrigadisti«, s Koroške pa naslednji: tesar Clement Strauss iz Trdnje vasi (Hörtendorf), pleskarski pomočnik Johann Kuess iz Limmersdorfa in ključavničar Heinrich Riederer, rojen v Studencu pri Ljubljani, kasneje službujoč kot občinski nameščenec v Landskronu. Vsi trije so življenje izgubili v tritedenski bitki za Brunete julija 1937. Strauss in Kuess sta umrla kot pripadnika 2. bataljona XI. mednarodne brigade. Strauss je s svojim bratom Josefom prišel v Španijo, da bi preživel vojno in koncentracijsko taborišče. Oba sta bila zaradi ilegalnega političnega delovanja v Celovcu uradno preganjana. Clement Strauss je bil star 36 let, Johann Kuess pa je bil v 34 letu starosti.⁶⁹ Ključavničar Heinrich Riederer, rojen v Studencu pri Ljubljani, je umrl kot vojak XIII. mednarodne brigade. Riederer, ki je svoje delovno mesto občinskega nameščenca v Landskronu izgubil zaradi dogodkov iz februarja 1934 in je prišel v Španijo februarja 1937, je padel kmalu po 29. rojstnem dnevu.⁷⁰

Avgusta 1937 so republikanske enote začele ofenzivo v smeri Zaragoze. Mednarodne brigade, med njimi tudi »enajstica« so s 25. na 26. avgust zavzele ob reki Ebro ležeče mesto Quinto. V težkih bojih so padli številni avstrijski španski prostovoljci, med njimi dva Korošca: Wilhelm Körbler iz Zgornjih Borovelj (Oberverlach) in Josef Frühauf iz Oberamlacha. Stara sta bila 25 oziroma 26 let.⁷¹ Okoliščine smrti Frühaufa, ki je bil na seznamu mrtvih vojakov XI. mednarodne brigade, niso znane, usoda gradbenega delavca Körblerja iz Celovca pa je bila mnoga leta negotova. Poizvedovanje njegovih svojcev prek Mednarodnega Rdečega križa

⁶⁵ Prav tam, str. 22, 173. - DÖW (Spanienarchiv), Dosje Josef Pansy. Ime Pansys je na seznamu padlih Avstrijcev z dne 26. 8. 1937 na 54. mestu. O svoji poti v Španijo kot tudi o bivanju v Murcii je poročal v pismih, ki jih je pošiljal v domovino in so padla v roke avstrijskih oblasti.

⁶⁶ DÖW (Spanienarchiv). Dosje Josef Pansy. Poročilo direktorja za varnost Zveze za deželo Štajersko pri uradu zveznega kanclerja, generalna direkcija za javno varnost, 27. maj 1937.

⁶⁷ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 221. - DÖW (Spanienarchiv). Poročilo Fritza Weissa, ki je v bolnišnici v Murcii obiskal Tatschla, preden je ta podlegel poškodbam.

⁶⁸ O bitki za Brunete gl.: Antony Beevor, Der Spanische Bürgerkrieg. München 2006, str. 349isl.

⁶⁹ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 23, 144, 217. - DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Clement Strauss. V dosjeju je z navedbo, »njegov brat je bil ranjen na južni fronti in je za posledicami poškodbe tudi umrl«, posredno omenjen tudi Josef Strauss. (Zaznamek Hans Landauer). - Osebni dosje Johann Kuess. Seznam padlih z dne 26. 8. 1937. Razglasitev za mrtvega z dne 5. 11. 1953.

⁷⁰ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 188.

⁷¹ Prav tam, str. 91, 137. Podatek o letu smrti - (pomlad) 1938 -, naveden v leksikonu, je napačen, saj je bila bitka pri Quintu leta 1937.

v Ženevi in na Institutu für Kriegsfolgenforschung v Gradcu so bila neuspešna, tudi zato ker je bil komunist Körbler domnevno v Sovjetski zvezi. Šele leta 1998 je bilo potrjeno, da je Körbler kot pripadnik mednarodnih brigad padel pri Quintu.⁷² Dne 24. novembra 1937 je v bolnišnici v Cambrilsu umrl mizar Michael Obiltschnig, po rodu iz Borovelj (Ferlach). 23-letnik je pripadal XI. brigadi. Točen vzrok njegove smrti ni znan.⁷³

Na Jesenicah rojeni Josef Schönsleben, kasneje bivajoč v Podkloštru (Arnoldstein), je padel februarja 1938 kot vojak mitralješke čete. Podrobnejše okoliščine smrti 22-letnika niso znane. Izučeni frizer je skupaj s sokrajanom Clementom Schaschlom, ki je leta 1945 padel kot koroški partizan,⁷⁴ v Španijo prišel na prehodu 1937/1938.⁷⁵ V Avstriji je Schönsleben eno leto služil pri gorskih lovcih, v Španiji pa je pripadal 4. bataljonu XI. mednarodne brigade. Veljal je za »dobrega vojaka«.⁷⁶

14. aprila 1938 je kot pripadnik XI. mednarodne brigade padel celovški mizar Albert Fekonja. Podrobne okoliščine njegove smrti niso znane.⁷⁷ Domnevno je umrl v obrambnih bojih na vzhodni fronti, v katerih je bila v tem času na območju Candesa in Mora la Nueva udeležena njegova enota.⁷⁸ Fekonja je pred odhodom iz domovine v Španijo konec leta 1936 živel v Weizu in je bil član KPÖ. Ko se je podal na pot, je bil star 40 let, doma je pustil družino s petimi otroki.⁷⁹ V Schönwegu rojeni drvar Engelbert Ratzler je bil od avgusta 1938 pogrešan v Gandesi. Po vsej verjetnosti je 27-letnik padel v boju. Na območju Gandese je namreč v tem času divjala večtedenska krvava bitka za Ebro, v kateri so življenja izgubili številni »interbrigadisti«.⁸⁰ Engelbert Ratzler je oktobra 1937 v Španijo prišel s svojim bratom Johann-Baptistom, ki se je leta 1945 vrnil na Koroško. Brata sta bila v začetku leta 1935 zaradi delovanja za ilegalno KPÖ »postavljena« pred okrožno sodišče Volšperk (Wolfsberg).⁸¹

Konec septembra 1938 je vlada španske republike enote mednarodnih brigad nenadoma umaknila s fronte. S tem so očitno želeli doseči, da bi se umaknile tudi nemške in italijanske pomožne enote nacionalistov. Po poslovilni paradi v Barceloni in registraciji pri komisiji Društva narodov so se »internacionalisti« iz demokracijskih držav vrnili v domovino. Položaj Avstrijcev pa je bil izjemno težak - njihova domovina je prenehala obstajati in je bila po »priključitvi« leta 1938 del nemške države, zato so mnogi zaprosili za azil v Severni in Južni Ameriki, Skandinaviji itd.⁸² Takole je napisal Korošec Johann Spielbichler norveški vladi: »Domovino sem zapustil, da bi pomagal Špancem v njihovih bojih proti fašističnim okupatorjem in da bi se boril za svobodo in demokracijo. Sedaj moramo mednarodni prostovoljci zapustiti Španijo. Ker nikakor ne morem nazaj v domovino, bi

⁷² DÖW (Spanienarchiv). Dosje Wilhelm Körbler. Posebej gl. pismo Hansa Landauerja Johanni Körbler, sestri Wilhelma Körblerja z dne 18. 3. 1998.

⁷³ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 171.

⁷⁴ Gl. spodaj.

⁷⁵ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 200sl.

⁷⁶ DÖW (Spanienarchiv). Dosje Josef Schönsleben.

⁷⁷ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 84sl.

⁷⁸ Die Völker an der Seite der Spanischen Republik, str. 17.

⁷⁹ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 84sl.

⁸⁰ Prav tam, str. 29sl., 185.

⁸¹ Prav tam, str. 185.

⁸² Prav tam, str. 30sl.

šel rad v demokratično Norveško.«⁸³ Vendar pisma s prošnjami po dodelitvi vstopnega in delovnega dovoljenja večinoma niso več prišla v roke naslovnikov, saj je bil zaradi napredovanja Francovih enot poštni promet prekinjen.

26. januarja 1939 je padla Barcelona, dva tedna kasneje so se končali boji v Kataloniji. Francija je za poražene enote republike in pripadnike mednarodnih brigad svoje meje odprla šele 5. februarja 1939. Begunce so sprva namestili v ujetniška taborišča Saint-Cyprien, Argelès-sur-mer, Barcarès in druga. Sredi aprila pa so bili mednarodni prostovoljci premeščeni v novo urejeno internacijsko taborišče Gurs na obronke zahodnih Pirenejev. Konec marca 1939 so nacionalisti zasedli Madrid; z zmago Franca se je končala španska državljanska vojna.⁸⁴

Boji so končani

Medtem ko je bila večina koroških španskih prostovoljcev po končani državljanski vojni skupaj s španskimi borci iz drugih dežel internirana v južnofrancoska ujetniška taborišča, se je Ferdinand Kalin odločil za vstop v francosko tujsko legijo.⁸⁵ Johann Hebein je imel redko srečo, da je lahko iz taborišča odpotoval v tujino, in sicer na nevtralnno Švedsko, kjer je dočakal konec vojne.⁸⁶ Simon Kompein je uspel pobegniti v Švico.⁸⁷ Štirim Korošcem je uspelo odpotovati v Sovjetsko zvezo: Franzu Durchschlagu, Mathiasu Hirnu, Paulu Türku in Emmerichu Übleisu.⁸⁸ Študent kemije Übleis iz Kozlič (Gösseling) je leta 1939 iz francoske internacije prišel v Himko pri Moskvi. Leta 1942 je, star 30 let, umrl pri preizkusu razstreliva, namenjenega za partizanski boj proti nemški armadi.⁸⁹

Poleg Sovjetske zveze je bila ena redkih držav, ki so bile pripravljene sprejeti avstrijske španske borce, Velika Britanija, pri čemer je moral jamstvo za osebo, ki je želela vstopiti v državo, prevzeti britanski državljan. Izmed koroških španskih borcev je to možnost izkoristil edino Stefan Zlatinger. V Angliji se je vključil v »Free Austrian Movement«, delal je v britanski vojni industriji. Zlatinger je umrl avgusta 1945 v Leedsu. Njegovo usodo je v noveli »Die drei Kühe« opisal Egon Erwin Kisch.⁹⁰ Izjemna usoda je po vrnitvi v Avstrijo leta 1939 doletela Aloisa Trinkerja. Ni bil priprt, pač pa prisilno dodeljen na delo v industriji in leta 1941 mobiliziran v nemško vojsko. Trinker je bil poslan v Severno Afriko, kjer je dočakal konec vojne.⁹¹

Adam Puntschart se je konca državljanske vojne in taborišča spominjal takole: »9. januarja 1939 sem se moral zateči v Francijo in sem bil sprva interniran v St. Cyprienu pri Perpignanu. Potnih listov nismo več imeli, vzeli so nam jih že v

⁸³ DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Johann Spielbichler. Pismo z dne 19. 12. 1938.

⁸⁴ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 30sl.

⁸⁵ Prav tam, str. 129.

⁸⁶ Prav tam, str. 110.

⁸⁷ Prav tam, str. 135.

⁸⁸ Prav tam, str. 77, 115, 226.

⁸⁹ Prav tam, str. 226. - Gl. tudi: Peter Goller, Gerhard Oberkofler: Emmerich Übleis (1912-1942) : kommunistischer Student der Universität Innsbruck - Antifaschist - Spanienkämpfer - Sowjetpartisan. Innsbruck 2000.

⁹⁰ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 44, 241sl. Protagonist Kischeve novele »Die drei Kühe : Interview mit einem Bauern«, ki je izšla v Madridu leta 1938, je tirolski španski borec Max Bair. Kmet iz kraja Matrei am Brenner je, da je lahko plačal potovanje v Španijo, prodal svoje tri krave.

⁹¹ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 225.

Španiji, imeli smo le nekakšne izkaznice. Francozi nam niso dali ničesar, rekli so le: Hočete v tujsko legijo? Ali hočete domov? 7. maja 1939 sem bil interniran v koncentracijsko taborišče Camp de Gurs. Francozi o nas niso hoteli nič vedeti. Ni bilo nobene mednarodne solidarnosti. Le s Švedske so pošiljali paketke.«⁹²

Po zmagi nemške vojske nad Francijo je bilo septembra 1940 vodilnim službam državne policije naročeno, naj aretirajo vse nekdanje »rdeče španske borce« in jih za trajanje vojne pošljejo v »preventivni pripor«.⁹³ V okviru te akcije je bilo spomladi leta 1941 v nemška koncentracijska taborišča ali v gestapovske ječe pripeljanih tudi 27 koroških španskih borcev. Ti so bili: Gustav Holzer, Hans Hubmann, Philipp Jost, Ferdinand Kalin, Hans Koroschitz, Leopold Kristan, Johann Kunej, Ludwig Madrian, Siegfried Ofner, Josef Pleschberger, Franz Primus, Adam Puntschart, Johann-Baptist Ratzer, Alfred Rettenbacher, Josef Romano, Ferdinand Selinger, Josef Skala, Josef Strauss, Jakob Strauß, Ludwig Suppan, Max Suppanz, Herbert Töffler, Josef Wedam, Heinrich Wigisser, Sebastian Wrulich, Josef Wuggenig in Gottfried Wuttej. Večina je bila poslana v koncentracijsko taborišče Dachau, nekaj pa v taborišča Buchenwald, Sachsenhausen, Majdanek, Mauthausen, Gießen, Auschwitz in druga.⁹⁴ Mizar Ludwig Suppan je bil zaprt v štirih koncentracijskih taboriščih, od tega v dveh »taboriščih smrti«, v Auschwitzu in Majdaneku.⁹⁵ Za nekdanje »interbrigadiste« je bil značilen rdeči trikotnik na jetniškem jopiču.⁹⁶ Adam Puntschart je v svojih spominih o prihodu v koncentracijsko taborišče Dachau zapisal: »Vprašali so nas po vzroku prijetja: »Zakaj ste tu?« - »Zakaj ste tu?« - vsakega so vprašali. In ko sem odgovoril »... kot španski borec ...«, se je glasilo: »Vi, skrunitelji nun«. Kot »politični preventivni pripornik« sem prejel rdeči trikotnik in jetniško številko 24313. Potem so nam ostrigli lase.«⁹⁷ Na splošno so z bivšimi španskimi borci v nemških koncentracijskih taboriščih slabo ravnali in jih v primerjavi s kriminalnimi zaporniki postavljali v slabši položaj. Beljačan Josef Pleschberger je edini koroški španski borec, ki ni preživel koncentracijskega taborišča. Izučeni mizar je umrl 13. junija 1941 v koncentracijskem taborišču Dachau. Star je bil 23 let.⁹⁸ Ko je bil njegov oče obveščen o smrti sina, se je z bratom umrlega odpeljal v Dachau, kjer je bil opravljen kratek »pogrebni obred«. Predlog za postavitve imenske plošče Pleschbergerju v spomin, ki ga je leta 1949 podala KPÖ, v beljaškem občinskem svetu ni dobil večine.⁹⁹

Še nekaj besed o usodah ostalih taboriščnikov. Dva Korošca sta bila iz koncentracijskega taborišča vpoklicana v nemško vojsko; februarja 1945 je moral na fronto Ferdinand Selinger, ki je bil pred tem zaprt v Dachau. Konec marca je dezertiral in prišel v ameriško vojno ujetništvo.¹⁰⁰ Josef Wuggenig, taboriščnik iz Auschwitza, je bil dodeljen enoti Dirlwanger. Le redki taboriščniki, ki so bili »ob-

⁹² Puntschart, Die Heimat ist weit, str. 58.

⁹³ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 38.

⁹⁴ Prav tam, str. 119, 122, 127, 129, 137, 142, 144, 156, 171, 180, 182sl., 185, 188isl., 204, 207, 217isl., 223, 231, 233, 237sl.

⁹⁵ Prav tam, str. 218.

⁹⁶ DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Adam Puntschart.

⁹⁷ Puntschart, Die Heimat ist weit, str. 85.

⁹⁸ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 180.

⁹⁹ DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Josef Pleschberger. - Hans Haider: Erinnern an die Opfer der nationalsozialistischen Gewalt : die Dokumentation der 64 Namen für das Denkmal. Villach 1999.

¹⁰⁰ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 204. - DÖW (Spanienarchiv). Življenjepis Ferdinand Selinger, 9. 12. 1946.

sojeni« na to zloglasno kazensko skupino, so preživel, Wuggenig je bil med njimi.¹⁰¹ Sebastian Wrulich iz Kožentavre (Kirschentheuer) se je vključil v taboriščni komite, ki je bil osnovan po osvoboditvi koncentracijskega taborišča Dachau. Komiteju so pripadali zastopniki ÖVP (med njimi kasnejši zvezni kancler Alfons Gorbach), komunistov (med njimi kasnejši predsednik koroške KPÖ Josef Tschofenig) in pa predstavniki socialdemokratov z Wrulichom in njegovimi soimišljeniki.¹⁰²

Beg iz nemških koncentracijskih taborišč je uspel štirim koroškim španskim prostovoljcem. Adam Puntschart je pobegnil skupaj z ukrajinskim zapornikom 22. marca 1945 iz dachauskega zunanega taborišča Überlingen, ki se je nahajalo v bližini Švice in v katerem so med drugim izdelovali t. i. povračilno orožje (V-Waffen). Zapornika sta se iz predora rešila tako, da sta se skrila v tovornem vagonu. Na nenavaden način sta se Avstrijec in Ukrajinec prebila do meje in po več kot štirih dneh prispela v odrešilni Schaffhausen. Junija 1945 se je Puntschart lahko vrnil domov.¹⁰³ Franz Primus iz Zellacha je maja 1944 pobegnil s sojetnikom iz zunanega taborišča Berlin-Lichterfelde, ki je spadal pod koncentracijsko taborišče Sachsenhausen. Jetnika sta nepazljivost stražarja izkoristila za skok iz vozečega tramvaja, pred tem pa sta svoje jetniške obleke zamenjala za kombinazona. Primus se je skoraj leto dni skrival na različnih krajih v Berlinu. Po osvoboditvi je bil šef policije okrožja Niederbarnim v Bernauu. Leta 1949 se je vrnil na Koroško.¹⁰⁴ Le nekaj dni pred koncem vojne sta v bližini Goslarja iz vagona skupaj z drugimi jetniki pobegnili koroška taboriščnika Herbert Töffler in Hans Koroschitz. Nekaj časa sta blodila po okoliških gozdovih, potem pa so ju prijela ameriške enote.¹⁰⁵

Begunci iz španske državljanske vojne so tvorili »pretežni del« oboroženih ilegalcev, ki so se borili proti nemškemu okupacijskemu režimu v jugozahodni Franciji.¹⁰⁶ Štirje izmed koroških španskih borcev so se priključili francoskemu odporu, saj so domnevali, da jim drugače grozi nevarnost koncentracijskega taborišča. Celovčan Hans Krainer je najprej poskušal pobegniti v Švico, a je bil ujet in zaprt. Kasneje je našel stik z odporištvom, pod ilegalnim imenom »Edgar« se je decembra 1943 priključil 2. bataljonu FFI, združenju vseh oboroženih enot odporištv. Krainer je deloval v departmaju Lozère, po osvoboditvi 1944 je živel v Franciji.¹⁰⁷ Francoskemu odporištkemu gibanju se je pridružil tudi Josef Orlitsch, ki je pred tem delal kot rudar.¹⁰⁸ Tudi brata Felix in Johann Spielbichler iz Lendorfa pri Spittalu sta se priključila francoskemu odporištkemu gibanju, v vrstah katerega sta dočkala konec vojne.¹⁰⁹ Klement Schaschl, tovarniški delavec iz Št. Ruperta (St. Ruprecht) pri Celovcu, živeč v Podkloštru (Arnoldstein), je

¹⁰¹ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 237.

¹⁰² Prav tam, str. 237.

¹⁰³ DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Adam Puntschart. - Puntschart, Die Heimat ist weg, str. 137isl.

¹⁰⁴ Prav tam. Osebni dosje Franz Primus. Časopisni članek.

¹⁰⁵ Prav tam. Osebni dosje Herbert Töffler. Magistrat v Celovcu, Zapisnik z dne 20. 8. 1953.

¹⁰⁶ Eric Hobsbawm: Das Zeitalter der Extreme : Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts. München 2009, str. 214.

¹⁰⁷ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 139.

¹⁰⁸ Prav tam, str. 171sl. - DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Josef Orlitsch.

¹⁰⁹ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 210. - DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Felix Spielbichler. Pismo Josefa Skale Hansu Landauerju z dne 24. 4. 1987.

Španijo zapustil maja 1938. Po vrnitvi na Koroško se je pridružil partizanom. 29-letni Schaschl je bil v spopadu z gestapom v Schüttu pri Podkloštru (Arnoldstein) 21. aprila 1945 ustreljen.¹¹⁰

Ponoven začetek

Po koncu vojne maja 1945 so se koroški španski prostovoljci po različnih poteh vračali v domovino. Usoda, ki je doletela njihove švicarske sobojevnike - zaradi »vstopa v tuje vojaške službe« so bili po vrnitvi v domovino namreč obsojeni na zaporno kazen - je bila Avstrijcem prihranjena.¹¹¹ Štiriintrideset nekdanjih »interbrigadistov« si je po vrnitvi iz Španije v Avstriji uredilo novo življenje. Leta 1947 sta se iz Sovjetske zveze vrnila Franz Durchschlag in Paul Türk in se naselila v Celovcu oziroma v Beljaku.¹¹² Z vrnitvijo Franza Primusa leta 1949 so bili skoraj vsi spet doma.¹¹³ Večina nekdanjih španskih borcev se je naselila na Koroškem. Hans Koroschitz, Josef Romano in Josef Wuggenig so se preselili na Tirolsko,¹¹⁴ Leopold Kristan pa se je ustalil na Dunaju.¹¹⁵ Ferdinand Selinger je do konca leta 1946 živel na Koroškem, nato je bil zaposlen kot javni upravitelj Združenih usnjarskih tovarn na Dunaju (Vereinigten Lederfabriken). Kasneje je emigriral v Argentino, vendar se je leta 1979 ponovno vrnil na Koroško.¹¹⁶ Philipp Jost in Adam Puntschart sta se vrnila na Štajersko, kjer sta živela pred odhodom v Španijo.¹¹⁷ 53-letni Jost je umrl leta 1963 zaradi zmečanja kosti, posledice koncentracijskega taborišča.¹¹⁸ Nadvse razburkano usodo je doživel Josef Orlitsch, ki se je iz Španije vrnil kot zadnji koroški prostovoljec. Orlitsch je bil aktiven v koroškem »Abwehrkampf«, nato se je udeležil španske državljanske vojne kot »interbrigadist«. Kasneje se je priključil francoski armadi in je vstopil v vrste odporništva. Z oboroženimi enotami je šel v Španijo, da bi nadaljeval boj proti Francu. Potem ko so ga zajeli, so ga obsodili na dolgoletno zaporno kazen. »Zapornik iz Burgosa« se je v Celovec lahko vrnil šle konec leta 1955.¹¹⁹

O svojih prvih izkušnjah v povojnem času poroča Adam Puntschart: »Septembra 1945 sem se najprej peljal na Tirolsko. V Neustiftu v Stubaitalu naj bi se srečali nekdanji španski borci, ki so bili v koncentracijskem taborišču. O tem se je razvedelo in je bilo dobro organizirano tudi s strani Francozov. Nastanjeni smo bili v hotelu Speckbacher v ulici Maximilianstraße, kjer smo sprva živeli brezplačno. Sledile pa so tudi mnoge manj lepe stvari. Nekateri od naših ljudi so se

¹¹⁰ DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Klement Schaschl. - Prim.: *Erinnern an die Opfer der nationalsozialistischen Gewalt. - Den Gefallenen für die Freiheit, Klagenfurt-Triest 1987*, str. 203.

¹¹¹ Gl. tudi: Peter Huber, Ralph Hug: *Die Schweizer Spanienfreiwilligen*. Zürich 2009. Od 800 švicarskih španskih prostovoljcev jih je bilo 420 obsojenih. Šele 12. 4. 2009 je švicarski svet kantonov sodbe z zakonom razveljavil. Za večino je bila ta pozna rehabilitacija enostavno prepozna (prav tam, str. 11). Doživetja švicarskega španskega borca opisuje Ralph Hug: *St. Gallen-Moskau-Aragon : das Leben des Spanienkämpfers Walter Wagner*. Zürich 2007.

¹¹² Landauer, Hackl, *Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer*, str. 77, 226.

¹¹³ Prav tam, str. 182.

¹¹⁴ Prav tam, str. 137, 189sl., 237.

¹¹⁵ Prav tam, str. 142.

¹¹⁶ Prav tam, str. 204sl.

¹¹⁷ Prav tam, str. 127, 183.

¹¹⁸ DÖW (Spanienarchiv). Osebni dosje Philipp Jost.

¹¹⁹ Prav tam. Osebni dosje Josef Orlitsch. - Landauer, Hackl, *Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer*, str. 171sl.

»organizirali.« Tako so se maščevali nekdanjim nacistom. Po vojni se je pogosto govorilo, da taboriščniki nočejo nič delati. Nekateri so podlegli alkoholu in so zanemarili svoje življenje. Nekaj je bilo tudi hudodelcev. Mi vsi smo bili brez žena in že zaradi tega nismo imeli nobene opore. S 15. na 16. oktober sem se ponovno vrnil v Gradec. Od takrat, ko sem bil prvič zaprt, je minilo deset let in od zadnjega bivanja v Gradcu (konec leta 1940 oziroma v začetku leta 1941 je bil Puntschart v tamkajšnjem gestapovskem zaporu, op. av.) štiri leta in pol. Poleti 1945 sem bil star 31 let.«¹²⁰

Nekdanji španski prostovoljci so se znašli v različnih poklicnih panogah. Delali so kot tramvajski sprevodniki, občinski nameščenci, vratarji, železniški uslužbenci itd.¹²¹ Hans Hubmann je odprl trgovino z elektromaterialom v Beljaku, Franz Primus je v zakup vzel bencinsko črpalko v Zellachu, Josef Strauss je bil trgovec.¹²² Alfred Rettenbacher je bil srednješolski učitelj v Beljaku.¹²³ Vrsta nekdanjih koroških španskih prostovoljcev se je angažirala v politiki, največ v KPÖ. Gustav Holzer je bil okrajni vodja KPÖ v Št. Vidu ob Glini (St. Veit an der Glan), Josef Hebein, Johann-Baptist Ratzler in Ferdinand Selinger so delovali kot okrajni tajniki KPÖ v Št. Vidu ob Glini (St. Veit an der Glan), Volšperku (Wolfsbergu) in Beljaku.¹²⁴ Jakob Strauß je bil član beljaškega okrajnega vodstva KPÖ. Strauß in Herbert Töfflerl sta se angažirala v zvezi taboriščnikov, ki so jo usmerjali komunisti.¹²⁵ V navezavi s KPÖ sta si poklicno pot ustvarila Leopold Kristan in Josef Kompein: Kristan je delal kot vodja menze pri založbi Globus na Dunaju, Kompein je bil deželni tajnik avstrijsko-sovjetske družbe v Celovcu.¹²⁶ Beljačan Alois Trinker pa je bil funkcionar ÖGB.¹²⁷ Nekdanji španski borci so medsebojne stike sicer delno ohranjali, pretežno na privatni ravni, povezovala pa so jih tudi skupna politična prepričanja in aktivnosti. Imen njihovih v Španiji padlih koroških soborcev ne zasledimo na nobeni spominski plošči.

*Prevedla
Mojca Šorn*

Hellwig Valentin

CARINTHIAN VOLUNTEERS IN THE INTERNATIONAL BRIGADES
OF THE SPANISH CIVIL WAR 1936-1939

S u m m a r y

The struggle of the Carinthian volunteers at the Republican side in the Spanish Civil War (1936-1939) as well as their further destiny is a part of the history of the Carinthian workers' movement and anti-fascist resistance. 1400 Austrian men and women took part in the Spanish Civil War (1936-1939), of these 61 were from Carinthia, which is a significant percentage of the whole group. The members of the International Brigades from Carinthia, all men, were from all parts of the region, and almost all of them were members of the working class. They had various reasons for joining the International Brigades. Apart from the political and ideological motives the difficult economic and social situation in

¹²⁰ Puntschart, Die Heimat ist weg, str. 148.

¹²¹ Landauer, Hackl, Lexikon der österreichischen Spanienkämpfer, str. 77isl.

¹²² Prav tam, str. 122, 182, 217.

¹²³ Prav tam, str. 188.

¹²⁴ Prav tam, str. 119, 110, 185, 204sl.

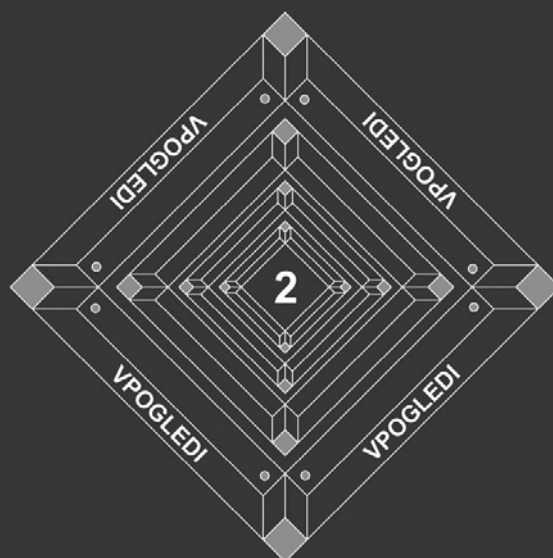
¹²⁵ Prav tam, str. 217sl., 223.

¹²⁶ Prav tam, str. 142, 135.

¹²⁷ Prav tam, str. 225.

Austria in the 1930s also played an important role. The possibilities for employment and sources of income were very scarce, especially for those who were politically active in the forbidden left-wing parties. The Carinthian Spanish volunteers were - just like those from the other parts of Austria - mostly members of the Communist Party of Austria (KPÖ), or they sympathised with this party. A minor percentage of them supported the Social Democrats. Most of the Carinthian members of the International Brigades travelled to the area of the Spanish Civil War from Austria, through Switzerland and France. Some of them travelled from Czechoslovakia or the Soviet Union. Most Carinthians were assigned to the XI International Brigade, where the majority of soldiers spoke German. The International Brigade units, in which the Carinthian Spanish volunteers fought, operated in the military actions at the very focal points of the Civil War. During their military career, seven Carinthians attained the rank of officers and non-commissioned officers. Eleven Carinthian volunteers were killed in Spain, or they died of related causes. Thus one in five Carinthian Spanish Volunteers lost their lives, which means that the percentage of the fallen Carinthian members of the International Brigades is comparable to the percentage of the fallen volunteers from the whole territory of Austria. After the Civil War most of the survivors were sent to the French prisoner-of-war camps. 27 former volunteers were later deported to the German concentration camps by the Gestapo, where another one of the Carinthian members of the International Brigades lost his life. After the end of the Spanish Civil War, four Carinthians joined the French resistance movement. Most of the former Carinthian Spanish Volunteers returned to Carinthia after 1945. They worked in various professions, and some of them went into politics, especially in the Communist Party of Austria. Josef Orlitsch returned to his homeland as the last of them: his return from the Spanish prison on Christmas 1955 once again made the public more aware of these volunteers' efforts in the Spanish Civil War.

SLOVENIJA – JUGOSLAVIJA,
KRIZE IN REFORME
1968/1988

Zbornik *Vpogledi*
Inštitut za novejšo zgodovino
384 strani
Cena 25,00 EUR

1.01
Prejeto 6. 4. 2010

UDK 327.1(47+57:437)"1938/1939"

Igor Lukes*

Stalinova politika do Češkoslovaške v letih 1938-1939

IZVLEČEK

Avtor predstavlja odnos Sovjetske zveze/Stalina do češkoslovaško-nemške krize leta 1938. Analizira dosedanje pisanje zgodovinarjev in piscev spominov o stališčih Moskve/Stalina do češkoslovaške krize 1938 in tudi poljske krize 1939. Ugotavlja, da Sovjetska zveza ni nameravala nuditi praški vladi vojaške pomoči za boj proti nacistični Nemčiji. Dokazi (arhivsko gradivo) kažejo, da je v letih 1938-1939 Kremelj upal, da se bo v konflikt s tretjim rajhom vključilo tudi francosko-britansko zavezništvo, medtem ko je Sovjetska zveza zase ohranila svobodo delovanja.

Ključne besede: Češkoslovaška, Sovjetska zveza, Stalin, Hitler, nemško-sovjetski pakt 1939

ABSTRACT

STALIN'S POLICY TOWARDS CZECHOSLOVAKIA 1938-1939

The author presents the attitude of the Soviet Union and Stalin to the 1938 Czechoslovak-German crisis. He analyses the existing works of historians and writers of memoirs about the standpoints of Moscow/Stalin with regard to the Czechoslovak crisis of 1938 and also the Polish crisis of 1939. The author establishes that the Soviet Union did not intend to provide the Prague government with any military aid for its struggle against the Nazi Germany. The evidence (archive materials) shows that in 1938 and 1939 the Kremlin hoped that the French-British alliance would get involved in the conflict with the Third Reich, while the Soviet Union preserved the freedom of action for itself.

Key words: Czechoslovakia, Soviet Union, Stalin, Hitler, German-Soviet Pact 1939

* Dr., Professor of International Relations & History Boston University, 745 Commonwealth Avenue, Boston, Massachusetts 02215; e-naslov: lukes@bu.edu

Članek se osredotoča predvsem na odnos Josifa Vasarijonoviča Džugašvilija - Stalina do češkoslovaško-nemške krize leta 1938. Prišlo je do sklepa, da Sovjetska zveza ni nameravala nuditi praški vladi vojaške pomoči za boj proti nacistični Nemčiji - s Francijo ali brez nje. Nadalje, pojasnilo pakta Stalin-Hitler z dne 23. avgusta 1939 s strani sovjetskega ambasadorja v Londonu Ivana Majskija češkemu predsedniku v begunstvu Edvardu Benešu in drugi dokazi, ki so navedeni v članku, podpirajo domnevo, da je v letih 1938-1939 Kremelj upal, da se bo v konflikt s tretjim rajhom vključilo tudi francosko-britansko zavezništvo, medtem ko je Sovjetska zveza zase ohranila svobodo delovanja.

Pred koncem šestdesetih let 20. stoletja so postali dostopni izvorni dokumenti in pričanja udeležencev iz prve roke, ki podpirajo zgornje ugotovitve. Zahvaljujoč dodatnim informacijam ob odpiranju arhivov v Vzhodni Evropi v zgodnjih devetdesetih letih je bila ta razlaga še dodatno podkrepljena. In to v tolikšni meri, da se morda sodba zdi popolnoma nesporna. Vendar ni. Kljub številnim dokazom, ki temu nasprotujejo, revizionisti prikazujejo Stalinovo Sovjetsko zvezo kot branik antifašizma. Taktično vijuganje Moskve na evropski politični sceni v tridesetih letih pojasnjujejo kot posledico nezmožnosti Velike Britanije in Francije, da bi Moskvo sprejeli kot zanesljivega partnerja na protinacistični fronti. Celo pakt Stalin-Hitler (podpisnika zunanja ministra obeh držav, Molotov in Ribbentrop) in njegove skrivne protokole občasno predstavljajo kot upravičen taktični korak, ki ga je Kremelj moral storiti zaradi zarote Britancev in Francozov proti Sovjetom. Resnično sta včasih celotna kriza tridesetih let kot tudi sama vojna predstavljeni kot posledica zahodnega izdajalstva, ki je bilo usmerjeno v uničenje Sovjetske zveze in navdihnjeno z izprijeno protikomunistično ideologijo vladajočih elit v Londonu, Parizu in drugih sovražnih prestolnicah.

Osnovni kalup te razlage lahko zasledimo v prepričanjih, ki so jih sprva širili sovjetski diplomati, uradniki Komunistične internacionale in popotniki, ki so se pritoževali, da so v tridesetih letih prejšnjega stoletja oblikovalci politike v zahodnih demokracijah dajali prednost »razredu pred narodnim interesom« ter usmerjali destruktivno silo Hitlerjevega tretjega rajha proti Sovjetski zvezi. Takšni pogledi so bili izraženi ne le leta 1937 in v času münchenske konference leto dni pozneje, temveč še nadaljnja desetletja v sovjetskem tisku (npr. *Izvestia* in *Journal de Moscou*) in v povojnih akademskih spisih. Stališče, da je Sovjetska zveza nameravala braniti Češkoslovaško pred nacističnim napadom, bodisi sama (če bi jo žrtev prosila) bodisi kot del večje koalicije, je sčasoma postalo evangelij *de rigueur* v veliki večini vseh sovjetskih publikacij.¹ Ni presenetljivo, da so uradniki, kot sta bila Boris Ponomarev in Andrej Gromiko, zatrjevali, da je Moskva pripravljena ukrepati enostransko - niso pa podali nobenih resničnih dokazov.² Govor Klementa Gottwalda, vodje Komunistične stranke Češkoslovaške (KSČ), v času, ko so sovjetski varnostni svetovalci in tajna policija začeli z aretacijami njegovih najožjih sodelavcev iz češke stranke, ni ravno vreden zaupanja.³ Drugi sovjetski avtorji so

¹ Kot *pars pro toto* gl.: V. I. Mikhailov: Prolog k voine, Moskva 1964.

² History of Soviet Foreign Policy. Moskva 1969, str. 347-348; Klement Gottwald: Selected Speeches and Articles. Praga 1954, str. 215; O ceskoslovenske zunanice politice. Praga 1950, str. 134-135.

³ Rokopis govora Gottwalda z naslovom J. V. Stalin a ceskoslovensky lid se v pomembnih vidikih razlikuje od tiskane verzije. Oboje v: Arhivih centralnega komiteja Komunistične stranke Češkoslovaške, (ACK KSČ), fond 100/24, 26. zvezek, a. e. 729. Ta govor se je pojavil tudi v ruskem jeziku kot

prav tako razglašali pripravljenost Moskve pomagati Češkoslovaški proti Hitlerju, vendar - tako kot Ponomarev in Gromiko - niso podali nobenih dokazov.⁴

Takšni pristranski argumenti so bili včasih pogosti tudi v zahodnih publikacijah. Takšna je na primer knjiga Philipa Jordana, britanskega novinarja in povojnega vladnega uradnika, *Russian Glory* (Ruska slava). Ta knjiga je osupljiva hvalnica Sovjetske zveze, Rdeče armade in Stalina ter hkrati silovit napad na demokracije, ki so izpostavljene kot edini krivec za neuspešno zaustavitev Hitlerja. Jordan obtožuje London in Pariz, da sta čutila »najbolj besno od vseh patoloških sovražtev« do Moskve in da je to Hitlerju dalo moč. Nadalje piše, da so bili Britanci in Francozi celo po tem, ko so Nemčiji napovedali vojno, »preveč zaposleni in obsedeni z željo po uničenju Sovjetske zveze in so postavljali obračun s Hitlerjem na drugo mesto«.⁵ Popolnoma resnično je, da je bilo znotraj britanskih političnih krogov veliko antikomunistov, in to ne preseneča. Ali jih lahko krivimo, če pomislimo, kako so boljševiki prišli na oblast in kako so opravili z dinastijo Romanov? Kako so ravnali z »razrednim sovražnikom«? Kako so umorili ali izgnali svoje kritike in nasprotnike? Kaj pa lakota in stalinistične čistke vseh vrst ter - kar je najpomembnejše za spopadanje z nacistično grožnjo v letih 1938-1939 - uničenje Rdeče armade in korpusa mornariških častnikov? Ali bi moral umor sovjetskih vojaških častnikov prepričati London in Pariz, da se Moskva pripravlja na vojno proti Hitlerju?

Michael Sayers in Albert E. Kahn sta izdala knjigo *The Great Conspiracy: The Secret War Against Soviet Russia* (Velika zarota: Skrivna vojna proti sovjetski Rusiji) v času, ko je zmagovalna Rdeča armada, po zaslugi večinoma nepriznane, vendar obsežne pomoči Zahoda, že začrtala meje stalinističnega cesarstva v Nemčiji, na Poljskem, Češkoslovaškem, v Avstriji, na Madžarskem in v večjem predelu Balkana. Avtorji so kljub temu trdili, da so bili dramatični dogodki, ki so se odvijali od tridesetih let do povojne dobe, le zahodna zarota proti Kremlju. Na Stalina iz poznih tridesetih let so gledali kot na voljnega, a zaničevanega partnerja v sistemu kolektivne varnosti z Veliko Britanijo in Francijo, za izbruh vojne septembra 1939 pa so obtoževali le slep antikomunizem britanskih in francoskih vladajočih elit ter »nerealen« odnos Beckove vlade v Varšavi.⁶

Za časa vladanja Mihaila Gorbačova je izšlo nekaj akademskih knjig in spominov, ki ne bi mogli biti izdani v Sovjetski zvezi pred *glasnostjo*: do Stalina so kritični, tu in tam tudi neprizanesljivo. Vendarle pa so imeli za samoumevno, da je bil ta sovjetski voditelj pripravljen partner v protinacističnem zavezništvu v Za-

J. V. Stalin i chekhoslovatskii nariod. V: Za prochnyi mir, za narodnyu demokratiyu, 32, 59 (21. december 1949), str. 5.

⁴ 1939 god : uroki istorii. Moskva 1990; Oleg Aleksandrovič Ržeševski: Europe 1939 : Was War Inevitable? Moskva 1989; A. S. Stepanov: Pered Miunkhenom. V: Voenno-istoricheskii zhurnal, 1992, 4-5; S. I. Prasolov: Sovietskii soyuz i Chekhoslovakia v 1938 g. V: Miunkhen: preddverie voyny. Moskva 1988; D. A. Volkogonov: Drama reshenii 1939 goda. V: Novaia i noveishaia istoriia, 4, 1989, str. 3-27. Najnovejša zbirka sovjetskih dokumentov je God krizisa, 1938-1939 : dokumenty i materialy. Moskva 1990.

⁵ Philip Jordan: Russian Glory. London 1942, str. 21. Jordan kaže naklonjenost tudi do Stalinih čistk več kot 40.000 častnikov Rdeče armade in mornarice v tridesetih letih. Občuduje jih: »Ko se je začela vojna, je bila ruska vojska očiščena nesposobnežev in izdajalcev /.../. Večina vojsk bi bila boljših, če bi nekatere generale čistka doletela malce prej.« - Prav tam, str. 24.

⁶ Michael Sayers, Albert E. Kahn: The Great Conspiracy : The Secret War Against Soviet Russia. Boston 1946.

hodni Evropi, in zatrjevali, da je imela Moskva iskren namen nuditi vojaško pomoč praški vladi leta 1938. Postopoma so se argumenti, ki so bili predstavljeni v ruski književnosti, premaknili od politične in diplomatske dimenzije (v kateri ni dokaza, da bi bil Stalin zaupanja vreden zaveznik proti Hitlerju) k vojaški dimenziji. Spomine maršala M. V. Zaharova o njegovi izkušnji, ko je bil častnik generalštaba in pribočnik maršala Borisa M. Šapošnikova, na predvečer vojne, so z veseljem sprejeli predvsem zahodni bralci, ki so želeli najti dokaze, da je bil Stalin leta 1938 pripravljen pomagati Češkoslovaški.⁷

Zaharov nudi dva argumenta. Prvič, trdi, da je 20. septembra 1938 Sovjetska zveza praški vladi ponudila vojaško pomoč v primeru vojne proti Hitlerju. V podporo takšni nenavadni trditvi ne poda nobenega dokaza, v praških arhivih, spominih udeležencev ali osebnih pričevanjih pa tudi ni sledu o njej. Drugič, Zaharov in drugi avtorji, npr. Dmitri Volkoganov, grede še dlje in trdijo, da je bilo Rdeči armadi ukazano, da se - v povezavi s češkoslovaško-nemško krizo - »pregrupira« v vojaških okrožjih Kijeva in Belorusije. Vpoklicani so bili rezervisti, dopusti so bili preklicani, odpust vojakov pa preložen. Okoli 70 divizij naj bi bilo »zmožnih in pripravljenih« pomagati Češkoslovaški proti tretjemu rajhu.⁸ Čeprav ju revizionistični avtorji pogosto citirajo, ne Zaharov ne Volkoganov ne podata novega vpogleda v krizo leta 1938. Že desetletja je znano, da so bile poleti in jeseni leta 1938 enote Rdeče armade prerazporejene na območju Kijeva. Še več, izrecni ukaz, naj to storijo, ki ga je dal sovjetski komisar za obrambo Kliment E. Vorošilov, datiran 21. septembra 1938, je bil objavljen v sedemdesetih letih.⁹ Toda premikanje enot je v kateri koli vojaški organizaciji standardni postopek, še posebej v času krize. Zadnji teden septembra 1938 je bil zelo dramatičen: nekatere države so ukazale delno ali splošno mobilizacijo, v različnih evropskih prestolnicah pa so pripravljali strelske jarke in zaklonišča. Nič čudnega ni, da je Rdeča armada premikala svoje enote po zahodnem delu Sovjetske zveze. Ni pa dokazov, da so bili takšni premiki uvod v posredovanje Rdeče armade v češkoslovaško-nemško krizo. V resnici ni razloga, da bi verjeli, da je bila prerazporeditev sploh povezana z njo.

In končno, poleti leta 2009 sta polkovnik Sergej Kovalev, prepirljivi ruski vojni uradnik na Ministrstvu za obrambo, in skrivnostni provokator Vladimir Putin obudila najbolj revizionistično idejo od vseh. Po njunem prepričanju je bila Sovjetska zveza vsekakor predana ustanovitvi antihitlerjevske fronte. Toda šla sta še dlje in obtožila Poljsko, da je odgovorna za izbruh druge svetovne vojne! To sta storila ob najbolj svečani priložnosti - ob 70. obletnici združenega nacističnega in sovjetskega vojaškega vdora na Poljsko. Poleg tega je *Rossija*, državno vodena televizijska postaja iz Moskve, prikazala dokumentarec na podlagi del Leva Sotskova, upokojenega generala KGB-ja, ki domnevno dokazuje, da je Poljska nameravala napasti Sovjetsko zvezo skupaj s svojim zaveznikom - Hitlerjevim tretjim rajhom!¹⁰

Glede na težnje, ki že zadnjih deset let prevladujejo v ruskih političnih krogih, ni presenetljivo, da se v Moskvi danes obujajo argumenti, sorodni tistim, ki so jih

⁷ Matvej Vasiljevič Zaharov: *General'nyi shtab v predvoyennye gody*. Moskva 1989.

⁸ Dmitri Volkoganov: *Stalin: Triumph and Tragedy*. New York 1991, str. 348.

⁹ *Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-chechoslovatskikh otnoshenii*, 3. zvezek. Moskva 1973-1978, str. 515-517.

¹⁰ Luke Harding: *Fury as Russia Presents 'Evidence' Poland Sided with Nazis Before War*. V: *The Guardian*, 1. 9. 2009.

predstavili Philip Jordan, Michael Sayers, Albert E. Kahn in različni »strokovnjaki«. Naj samo omenimo, da ti argumenti nasprotujejo avtentičnim arhivskim dokazom in uveljavljenim zapisom o bistvu sovjetskega sistema. Kot je nakazano zgoraj, to poglavje trdi, da Stalin ni imel namena pomagati braniti ozemeljsko integriteto demokratične Češkoslovaške ali pa se leto kasneje bojevati proti Hitlerju v obrambo Poljske. Kaj naj rečemo tistim, ki zagovarjajo nasprotni vidik? Spomnimo se lahko le na legendo o admiralu Horatiu Nelsonu - ker mu ni bilo všeč, kar so mu nadrejeni signalizirali z zastavo, je teleskop dal na slepo oko in zatrjeval, da ni videl ničesar.

* * *

Naj začnemo z ugotovitvijo, da podrobna študija arhivov široke vrste praških uradnikov, kot so češkoslovaški minister v Moskvi Zdenek Fierlinger, agrarni politik Rudolf Beran, vodja komunistične stranke Klement Gottwald in sovjetski minister v Pragi Sergej Aleksandrovski, izniči vsak dvom: Sovjetska zveza ni bila pripravljena pomagati Češkoslovaški proti tretjemu rajhu. To dejstvo je bilo dokončno potrjeno z uporabo avtentičnih dokumentov iz prve roke.¹¹

Namesto ponovnega pregleda zapisov naj si ogledamo le majhen - toda avtoritativen - del dokazov, ki so na voljo. Med njimi so tudi pogledi češkoslovaškega zunanjega ministra in po letu 1935 predsednika Edvarda Beneša. Med tistimi, ki so lahko z avtoriteto govorili o sovjetski pomoči Češkoslovaški, je bil edinstven. V medvojnem obdobju je bil zadolžen za zunanjo politiko in državno varnost svoje države. Med Prago in Moskvo ni bilo nič dogovorjeno brez njegove neposredne udeležbe. Povrhu je bil Beneš slovit po svojih prosovjetskih izjavah, govorih in publikacijah.¹² Z britanskimi diplomati, politiki in novinarji ali z ameriškimi uradniki je o Stalinu vedno govoril z navdušenjem.¹³ Njegovi poljski kolegi, na primer predsednik vlade in general Vladislav Sikorski, so imeli njegova rožnata mnenja o Stalinu za nevarna in neznosno naivna.¹⁴ Nadalje, Beneš je bil po lastnemu pojmovanju dosmrtni »radikalni socialist«.¹⁵ Britanski torijci so bili morda intuitivno naklonjeni antikomunistični ideologiji in tudi zaradi javne šolske izobrazbe. Beneš je izhajal iz popolnoma drugačnega ozadja. Prav zato ne bi nikoli namerno skrival dokazov o sovjetski ponudbi pomoči Češkoslovaški, da bi zadovoljil svojemu »razrednemu interesu«. Ravno nasprotno, na vsak način bi poskušal uporabiti takšno ponudbo kot orodje za prisilo Francozov (in upajoč tudi Britancev), da jo izenačijo. Toda, kadar je Beneš slišal trditve, da je Sovjetska zveza na-

¹¹ Igor Lukes: Benesh, Stalin und die Komintern: vom Münchner Abkommen zum Molotow-Ribbentrop Pakt. V: Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte, 1993, str. 325-353; isti, Stalin and Benes at the End of September 1938 : New Evidence from the Prague Archives. V: Slavic Review, 1992, str. 28-48.

¹² Na primer Edvard Beneš: Memoirs of Dr. Edvard Benes. Boston 1954, str. 42.

¹³ National Archives and Record Administration (NARA), Skupina zapisov 84, zaupni dokument, 1949, šk. 7, Odpravnik poslov John H. Bruins, ameriška ambasada, London, zunanjemu ministru, Washington, 8. november 1949.

¹⁴ Državni arhivi, Praga, Arhivi Centralnega komiteja Komunistične stranke Češkoslovaške, fond 100, inventarna št. 24, dokument 175, a. e. 1566. Pogovor je potekal 20. 5. 1942. Ozračje je bilo napeto in prepirljivo. Na koncu je Sikorski odvihral iz sobe.

¹⁵ Edvard Beneš: Nesnaze demokracie. Praga 1924, str. 20.

meravala pomagati praški vladi v boju proti Hitlerju leta 1938, s Francijo ali brez nje, je opustil svoj tradicionalni prosovjetski ton.

Spodaj je naveden ozek izbor priložnosti, ko je predsednik govoril o sovjetski vojaški pomoči Pragi. 19. septembra 1938, na vrhuncu češkoslovaško-nemške krize, je resno svaril svojega sekretarja, naj ne zaupa Sovjetski zvezi. »Če nas spravi v vojno z ognjenim orožjem proti Hitlerju,« je dejal predsednik, »nas bo pustila, da obvisimo v zraku.«¹⁶ Takoj po vojni je bil še ostrejši. Avgusta 1945, ko ga je tovariš vprašal o govorici, ki so jo širili propagandisti KSČ, da je bila Sovjetska zveza pripravljena pomagati Češkoslovaški leta 1938, »so se njegove oči zasvetile s sovraštvom do Sovjetov in Stalina«. Ker je pred tem utrpel resno poslabšanje zdravja, se predsednik ni dobro počutil in njegovi prijatelji so zaskrbljeno opazovali, kako dobiva rdeč obraz. Njegov sogovornik ga je hitro povabil na sprehod in svež zrak. Strinjal se je, ni pa spremenil teme: »Predsednik je znova in znova ponavljal, da ima sedaj v lasti diplomatske dokumente, ki dokazujejo, da so nas Sovjeti med münchensko krizo izdali, tako kot sta to storila Daladier in Chamberlain, da niso imeli nikakršnega namena pomagati, da je bila njihova pripravljenost le pretveza, navaden komunistični trik.«¹⁷

21. oktobra 1947 je Beneš govoril s kanclerjem Jaromirom Smutnyjem. Ob komentiranju nedavno izdane knjige Zdeneka Fierlingerja, prosovjetskega bivšega ambasadorja v Moskvi, je bil predsednik vidno vznemirjen. Dejal je, da je Fierlinger »v celoti ponaredil možnost ruske pomoči septembra 1938. Resnica je, da nam celo Sovjeti niso hoteli priti na pomoč ... Vedli so se neiskreno, vendar verjamem, da bo resnica prišla na plano, saj mora. Aleksandrovskeemu sem zastavil tri vprašanja o tem, na kakšen način bi Sovjeti prišli na pomoč, in mu jih ponovil. Ni mi odgovoril, nikoli mi ni odgovoril. To je bil poglavitni razlog, zakaj sem kapituliral.«¹⁸

Nazadnje je Beneš načel tudi temo domnevne sovjetske pomoči avgusta 1938. Še vedno je bil v kraju Sezimovo Usti, vendar je že odstopil z mesta predsednika. Bil je dobesedno na smrtni postelji, pred sabo je imel le še dva tedna življenja. Vseeno pa je rad poslušal radio, predvsem BBC. Na tej postaji je slišal, da je Moskva proti njemu sprožila gonjo in ga obtoževala, da je izdal interese svoje države, ko se ni zmenil za ponudbo vojaške pomoči s strani Sovjetske zveze leta 1938. Čeprav je bil takrat Beneš že vdan v usodo in letargičen, se je hitro odzval na to novico: »Želel bi vedeti, kdaj, od koga in komu je bila dana ta ponudba.«¹⁹

¹⁶ Prokop Drtina: Československo muj osud. Toronto 1982, str. 106.

¹⁷ Ivan Herben: Benes o sve navsteve u Roosevelta a o Mnichovu. V: Ladislav Karel Feierabend: Politicke vzpominky, 3. zvezek. Praga 1996, str. 417-419.

¹⁸ Arhivi Edvarda Beneša, Praga, Zapiski za rokopise, šk. 10a, 21. oktober 1947. »Aleksandrovskeemu sem zastavil tri vprašanja« se nanaša na srečanje med predsednikom Benešem in sovjetskim ministrom, ki je potekalo na praškem gradu 19. 9. 1938. Od treh vprašanj, ki jih je postavil predsednik, je bilo drugo osrednjega pomena: »Kakšna bo drža Sovjetske zveze, če Francija ne želi izpolniti svojih obveznosti?« Na žalost je Kremelj to vprašanje popačil in se pretvarjal, da se tiče razpoložljivosti sovjetske pomoči kot članice Lige narodov po členih 16 in 17, ki se nanašata na kolektivno obrambo, in ne enostranske pomoči Rdeče armade v primeru, da se Francija ne bi hotela boriti. Čeprav je Kremelj obrnil vprašanje na glavo, je v Prago vseeno prispel odgovor 35 minut po tem, ko je Beneš zavrnil francosko-britanski ultimati. Netočna verzija dogodka je predstavljena v knjigi Ivan Majski: Vospominania sovietskogo diplomata, 1925-1945. Moskva 1987, str. 357-358.

¹⁹ Arhiv Jaromira Smutnyja, univerza Columbia, New York, Smutnyjev zapis z dne 14. avgusta 1948; Smutny je bil Benešev kancler.

Pokazali smo, da Edvard Beneš, osrednja češkoslovaška politična osebnost, ni nikoli prejel ponudbe sovjetske pomoči Češkoslovaški, omenili pa smo tudi, da v arhivih ali spominskih čeških politikov katere koli ideološke usmerjenosti, vojakov ali vojnih obveščevalcev ni sledu o takšni ponudbi. Sedaj pa naj še na kratko pripomnimo, da takšna pomoč kljub trditvam Zaharova, Šapošnikova in Volkoganova ne bi mogla biti fizično ponujena. Češkoslovaška in Sovjetska zveza nista imeli skupne meje. Vmesna država, Romunija, je imela eno neustrezno železniško progo, ki je potekala od vzhoda proti zahodu prek težavnega in večinoma hribovitega terena. Še pomembneje, romunski kralj Carol II. je odkrito povedal, da ne bi nikoli dovolil prehoda Rdeče armade prek svojega ozemlja. Če bi to dopustil, bi po njegovem mnenju škodil romunskim interesom, za Češkoslovaško pa bi bilo to usodno. Prehod Rdeče armade prek poljskega ozemlja ni prišel v poštev.

V takšnih okoliščinah bi lahko Moskva leta 1938 pomagala Pragi le prek romunskega zračnega prostora. V malo verjetnem primeru, da bi kralj dopustil takšen prehod, moramo omeniti še to: 1. Na Češkoslovaškem sta bili le dve letališči, ki bi lahko sprejeli napredno sovjetsko letalo SB-2, eno od teh pa se je nahajalo zunaj Prage in onkraj dosega sovjetskih letal, ki bi prihajala iz smeri Romunije. Seveda je že to preprečevalo kakršen koli zračni most. 2. Sovjetska letala so uporabljala sodobno visokooktansko gorivo, ki na Češkoslovaškem ni bilo dostopno, saj je češko letalstvo uporabljalo zastarelo mešanico plina in olja biboli. 3. Sovjetsko letalstvo je uporabljalo drugačno vrsto streliva (7,62 mm) kot češko (7,92 mm), drugačno topništvo in metalce bomb. 4. Češka in sovjetska radijska oprema sta bili nezdružljivi. 5. Vnaprejšnja postavitve sovjetskega goriva, streliva in topov okoli čeških letališč bi bila kadar koli pred splošno mobilizacijo 23. septembra 1938 iz političnih razlogov nemogoča. Nezaslužen sloves Češkoslovaške kot sovjetske letalske matice (*Flugzeugmutter Schiff*) je že naredil to državo nepriljubljeno. Septembra 1938 bi bilo že močno prepozno za dovoz goriva, streliva, bomb in druge opreme, ne smemo pa tudi pozabiti, da Romunija ne bi dovolila prehoda takšnega blaga po železnici prek svojega ozemlja. Nenavadno je, da vojaški strokovnjaki, kot so Zaharov, Šapošnikov in Volkoganov, govorijo o okoli 70 divizijah Rdeče armade, ki so bile pripravljene pomagati Češkoslovaški, ne odgovorijo pa na ključno vprašanje, kako bi te divizije prispele do kraja vojaških operacij.

* * *

Stalin in njegovi tovariši so v tridesetih letih z zaskrbljenostjo opazovali Hitlerjev vzpon na oblast. Kljub dokazom o uspehu nacistov sta Kremelj in Komunistična internacionala vztrajala pri širjenju nenavadne dogme, da »mora biti glavni udarec zadan socialdemokratski stranki«. ²⁰ Sočasno pa je strateški položaj Moskve postajal še nevarnejši. Otto Kuusinen, uradnik Komunistične internacionale, je leta 1934 pregledal potrjeno strategijo. Dejal je, da »dlje bo vojna odlašana, več časa bo na voljo, da revolucionarna kriza dozori in da se Sovjetska zveza ter antiimperialistične sile okrepijo.« ²¹

²⁰ Jane Degras: *The Communist International III. London 1956-1965* (dalje Degras, *The Communist International III*), str. 287-288.

²¹ Prav tam, str. 306.

Klement Gottwald, vodja KSČ, je bil spomladi ali poleti leta 1934 poklican v Moskvo na nujen posvet. Ob vrnitvi je na ukaz Kominterne napadel nekatere od svojih tovarišev, ki so jih Hitlerjevi uspehi prestrašili. Gottwald je trdil, da so bili tisti, ki so videli vzpon nacizma kot poraz proletariata, v zmoti. »Očitno je, da fašizem pomeni rast terorja in krvavih ran na telesu proletariata. Toda odpadniki, trockisti in strahopetni kapitulanti vidijo le rast terorja, slišijo le pokanje biča. Ne vidijo, da sočasno raste tudi nov revolucionarni val. Ne slišijo grmenja prihajajočih revolucionarnih spopadov.«²² Sorodne ideje in načini izražanja bodo kmalu prihajali iz Moskve.

Leta 1935, na 7. kongresu, je bilo članom Komunistične internacionale naročeno, naj sledijo dvojni strategiji. Prvi element je bil zasnovan za oslabitev kapitalističnega stanja v Evropi z odstranitvijo socialnih demokratov iz njegovih temeljev, ki naj bi nato postali del ljudske fronte pod vodstvom komunistov. Drugi element strategije je bila uporaba rastoče nestanovitnosti meščanskega razreda v Evropi z namenom poraza nacizma, sovjetskega tipa revolucij in »diktatorstva proletariata«. Silam ljudske fronte, pod vodstvom komunizma, je bilo naročeno, naj pripravijo teren »za prihajajoče velike bitke v drugi rundi proletarskih revolucij«.

Na ta način, kot je napovedal Georgi Dimitrov, bi ljudske fronte v različnih evropskih državah zagotovile poraz ne le nacizma, temveč tudi kapitalizma in vodile Evropo v dobo »diktatorstva proletariata in oblasti Sovjetov«.²³

Karlo Štajner, veteranski jugoslovanski komunistični politik, se je udeležil 7. kongresa v Moskvi in si oddahnil, da se njegova stranka in druge po svetu niso smele upreti Hitlerju. To je bila kratkotrajna iluzija. Le šest mesecev kasneje, v začetku leta 1936, je bil eden od približno tridesetih uradnikov Kominterne, ki so bili povabljeni na popolnoma zaupno konferenco. Med ostalimi udeleženci so bili Walter Ulbricht, Theo Schmidt, Stjepan Cvijić in Josip Broz. Vsebina tega srečanja je bila v popolnem nasprotju z direktivami 7. kongresa. Prvi govorec je bil strah vzbujajoč Nikolaj Ježov. Trdil je, da so Francozi in Britanci želeli izzvati vojno med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, Stalinova premetena strategija pa je to grožnjo izničila. Namesto tega bosta London in Pariz tista, ki se bosta spopadla s tretjim rajhom. »V primeru da do takšne vojne res pride, morate storiti vse, kar je potrebno, da preprečite zmago Zahoda nad Nemčijo.« Naslednji govorec je bil Andrej Ždanov, ki je, po Štajnerjevem mnenju, zvenel tako kot nacistični propagandni minister Joseph Goebbels. Z ostrimi besedami je Ždanov izpostavil »zahodno plutokracijo« kot uradnega sovražnika vseh komunistov in namignil, da bo Stalin kmalu iskal zavezništvo pri Adolfu Hitlerju. Štajner je ugibal, da je bila ta poteza preložena zaradi španske državljanske vojne. Tuji udeleženci so bili osupli, vendar si nihče ni upal protestirati proti tej strategiji. Zadnji govorec, Vjačeslav Molotov, je v celoti podprl poglede Ježova in Ždanova. Kmalu po sestanku leta 1936 je bil Štajner aretiran in poslan v gulag. Kremelj ga je izpustil šele leta 1956, po dvajsetih letih oziroma sedem tisoč dneh v enem od najbolj nepriljudnih krajev v Sovjetski zvezi. V svojih spominih je ujel krutost, sadizem in vsepričujočo smrt.²⁴

²² Državni arhivi, Praga, ACK KSČ, fond 19/5, signatura 74. Dokument ni datiran, vendar mora izhajati iz pomladi ali poletja 1934.

²³ Degras, *The Communist International III*, str. 369-370.

²⁴ Karlo Štajner: *Seven Thousand Days in Siberia*. New York 1988.

Druga izdaja njegove knjige, ki je prvotno izšla v Zagrebu, je vsebovala novo poglavje »Stalinizem in fašizem«.25

Maksim Litvinov je prijateljeval z Arnostom Heidrichom, češkim vladnim uradnikom. Maja leta 1938 sta govorila v Ženevi. Njegovi pogledi so Heidricha šokirali. Sovjetski diplomat je zatrjeval, da je vojna neizbežna. Nadaljeval je, da Zahod »želi, da Stalin uniči Hitlerja in da Hitler uniči Stalina«. Svaril je, da Moskva ne bo ustregla svojim sovražnikom. »Tokrat bodo Sovjeti stali ob strani skoraj do samega konca, ko bodo lahko posredovali ter dosegli pravičen in trajen mir.«26

Na vrhuncu češkoslovaško-nemške krize leta 1937 ali 1938 je Moskva v Prago poslala uradnika Komunistične internacionale, ki je bil identificiran kot Ždanov.27 Njegova poglobljena naloga je bila seznaniti skupino partijskih uradnikov iz Centralnega komiteja z najnovejšo strategijo Komunistične internacionale. Njegova analiza celotnega položaja je poudarila, da čeprav je fašizem grožnja, igra tudi pozitivno vlogo: če bo izbruhnila vojna med Češkoslovaško in Nemčijo, bo imela KSČ pred sabo odprte vse možnosti. Dolžnost vseh članov partije je boj proti napadalcu. Hkrati pa bi komunisti »z vso močjo poskušali izrabit ekonomsko in politično krizo, ki bi jo povzročila vojna, za mobilizacijo ljudske množice in pospešitev propada kapitalizma na Češkoslovaškem.« V boju proti Hitlerju in posledično kapitalizmu bi članom KSČ pomagala Rdeča armada, ki bi predstavljala »velik politični dejavnik v tem konfliktu«. Za zaključek je Ždanov zagotovil svojemu občinstvu, da bo »Hitlerjev napad na Češkoslovaško začetek konca fašistične vladavine in hkrati tudi buržujskega sistema izkoriščanja v tej državi«.

Avtoritativni vojaški časopis *Vojennaja misl'* je osrednjeevropsko krizo septembra 1938 analiziral na skoraj enak način, kot je to storil sovjetski govorec v Pragi. Časopis se je spraševal, zakaj Velika Britanija in Francija nista storili ničesar v podporo Češkoslovaški. Zahod je bil preveč prestrašen, da bi se uprl Hitlerju, saj »bi vojna pod trenutnimi pogoji sprožila obsežne revolucionarne ukrepe delavske množice in nedvomno prisilila vladajoče razrede, da se odpovejo svojim interesom. Pojav revolucionarnih prevratov, ki jih je sprožila imperialistična vojna v letih 1914-18 v številnih evropskih državah, je še vedno svež v spominu buržujskih vladarjev Anglije in Francije.« Po prepričanju sovjetskih analitikov se je Chamberlain poskušal izogniti izbruhu vojne, saj se je bal njenih socialističnih posledic.28

Je Moskva sploh kdaj resno pričakovala, da bo KSČ ukrepala na podlagi domneve, da je bila vojna s Hitlerjem le odskočna deska za val mednarodnih revolucij? Beneš in Klement Gottwald sta septembra 1945 načela prav to vprašanje.

25 Arhiv Odprte družbe, OSA, Budimpešta. Raziskava Radio Free Europe, Slobodan Stanković, »Yugoslav Author Claims No Difference Between Hitler and Stalin«, 26. avgust 1982.

26 Arhivi Narodnega muzeja, Dokumenti Prokopa Drtine, šk. 4.

27 Državni arhivi, Praga, ACK KSČ, fond 100/45, 10. zvezek, a. e. 184, srečanje je potekalo med 20. in 21. avgustom. Datum je natiptan, tako kot preostanek dokumenta. Neznane je dodal letnico »1938«. Možno je, da se je dogodek dejansko zgodil leta 1937; gl. opombo Ivana Štovička v Soudobe dejiny 21 (1999), str. 26-28. Govor je tolmačil tovariš Hajek. Dokument ne razkriva imena tega sovjetskega gosta. Malo verjetno je, da bi bil to Andrej A. Ždanov - verjetno je bil preveč pomemben, da bi vodil obveščanje na tako nizki stopnji. Vseeno pa je obstajal nek Ždanov, ki je bil znotraj Komunistične internacionale odgovoren za osrednjo Evropo.

28 V. Pavlov, I. Petrov: *The Military-Political Situation in Central Europe*. V: *Voyennaya mysl'*, 9 (1938); članek je vojaški ataše ZDA v Moskvi, podpolkovnik Philip R. Faymonville, ameriška ambasada, Moskva, omenil mestu Washington, 20. 10. 1938, NARA, zapis št. 1361, šk. 1800, G-2 zapis 657-D-1054.

Predsednika Beneša je razveselilo, ko je izvedel, da predsednik KSČ ni nameraval uporabiti Praginega sprejema Münchenskega sporazuma kot argumenta proti demokratskim politikom. Izvedel je, da je v očeh Moskve Münchenski sporazum ne le njegov polom, temveč tudi Gottwaldov. Predsednik je iskreno povzel bistvo svojega pogovora z Gottwaldom: »Zame je bilo temeljnega pomena Gottwaldovo priznanje, da so bili v Moskvi [vodje Komunistične stranke Češkoslovaške] grajani, ker jim ni uspelo izvesti revolucije, in da so se ti branili s skoraj identičnimi argumenti, kot sem jih uporabljal jaz.«²⁹

Revolucionarna sestavina sovjetske strategije v poznih tridesetih letih je pomembna. V nasprotju z Britanci in Francozi, ki so se želeli izogniti vojni, tudi če bi to povzročilo rast nemške oblasti in razvrednotenje njihovega moralnega kapitala, si Kremelj ni ustvaril iluzije, da se vojni lahko izogne. Majski je Benešu to jasno pokazal med njunim pogovorom v Londonu 23. avgusta 1939. Beneševi zapiski razkrivajo samo jedro sovjetskega strateškega razmišljanja tistega časa. Beneš je izrazil svoje začudenje nad bližajočim se podpisom pakta Molotov-Ribbentrop in namignil, da bo vojna zelo kmalu izbruhnila. Majski je odvrnil z osupljivo odkritostjo, da bo vojna izbruhnila v dveh tednih. »Moj splošni vtis,« je zapisal Beneš, »je, da Sovjeti želijo vojno, da so se na njo zavestno pripravili in da menijo, da se ne Poljska, ne Nemčija, ne Anglija ne morejo umakniti, da se vojna bo zgodila - in da so zase ohranili svobodo delovanja.« Ko je naslednji dan videl besedilo nacistično-sovjetskega pakta, je Beneš ugotovil, da je stvar še hujša, kot jo je očrtal Majski. Beneš je načekal in podpisal, da je pakt »precej groba taktika, kako pognati Hitlerja v vojno«. Beneš je povzel srečanje: »Sovjeti so prepričani, da je prišel čas za dokončni obračun med kapitalizmom, fašizmom in nacizmom in da bo prišlo do svetovne revolucije, ki jo bodo sami sprožili ob primernem trenutku, ko bodo ostali izčrpani od vojne.«³⁰

To ni bilo začasno čustvo s strani Beneša. Bivši predsednik je 26. avgusta 1939 pisal češkoslovaškemu poslaništvu v Washington: »Ruski pakt [s Hitlerjem] /.../ je bil /.../ oblikovan z namenom pospešitve poteka dogodkov in povzročitve izbruha vojne.«³¹ Enako je menil, ko je Wehrmacht dosegel obrobje Varšave: »Verjamemo, da je bil rusko-nemški pakt eden od poglobitvinih razlogov, zakaj je Hitler s svojimi vojaki šel v vojno ...«. Beneš je dejal, da so tisti na Zahodu, ki so želeli preprečiti vojno, upravičeno jezni.³²

Kremelj se je tesno oklepal prepričanja, da vojna predstavlja nove priložnosti za revolucije v Evropi novembra 1939. Sovjetski uradnik je dejal delegaciji KSČ v Moskvi, da je pakt Molotov-Ribbentrop upravičen, saj »če bi ZSSR sklenila dogovor z zahodnimi silami, Nemčija ne bi nikoli sprožila vojne, iz katere bi se razvila tista svetovna revolucija, na katero se že dolgo pripravljamo. /.../ Obkoljena Nemčija se ne bi nikoli podala v vojno. /.../ Sedanja vojna mora trajati, kolikor dolgo hočemo. /.../ Ostanite mirni, saj še nikoli ni bilo ugodnejšega časa za naše interese, kot je sedanjí.«³³ Zopet moramo omeniti, da je dolgoročna sovjetska strategija, ki je tu očrtana, v skladu z vsemi ostalimi viri, ki smo jih citirali.

²⁹ Ustav Tomase G. Masaryka, Beneševi dokumenti, zapiski za rokopise (dalje UTGM-B), šk. 10a.

³⁰ UTGM-B, The Second World War, šk. 61.

³¹ Prav tam, šk. 66.

³² Prav tam, šk. 61.

³³ NARA, Irving N. Linnell, konzul ZDA v Pragi, zunanjemu ministru, Protektorat Češka in Moravska, 20. november 1939, 860F.001/106.

Vsa sovjetska pričakovanja pa niso bila točna. Na primer, Kremelj je gotovo močno zaskrbljeno opazoval, medtem ko je Hitler osvojil večino Evrope. Kritičnega pomena je bil nacistični napad na Sovjetsko zvezo, saj je to pomenilo, da se Stalinu ni uspelo izogniti vojni, nemška vojska pa je dosegla obrobje Moskve. Nič od tega niso mogli predvideti v poznih tridesetih letih. Prav tako se tudi drugi val socialističnih revolucij ni odvil točno tako, kakor je upala Moskva. Vojna proti Hitlerju se ni spreobrnila v razredno vojno, revolucije pa so bile sprožene leta 1944, vendar ne s strani vzhodnoevropskega proletariata, temveč s strani Rdeče armade, tajnih policistov in lokalnih osebnosti, ki so se izurile v Sovjetski zvezi. Ta tehnika je bila geografsko omejena, saj je bila navzočnost Rdeče armade nujen prvi pogoj za pojav komunističnih elit. Od tod nezmožnost Moskve, da bi razširila svojo oblast onkraj ozemlja, ki so ga osvobodili sovjetski tanki. Seveda je potreba po uvozu revolucionarnih režimov iz Rusije vse vlade v Evropi, ki so bile pod sovjetsko oblastjo, oropala legitimnosti.

Prevedla Urška Žitnik

Igor Lukes

STALIN'S POLICY TOWARDS CZECHOSLOVAKIA 1938-1939

S u m m a r y

Since the end of the 1960s original documents and first-hand testimonies of the participants have been available, supporting the findings that in 1938 the Soviet Union did not intend to provide the government in Prague with any military assistance for its struggle against the Nazi Germany. Thanks to the additional information provided after the opening of the Eastern European archives in the beginning of the 1990s, the interpretation that the Kremlin hoped the French-British alliance would get involved in the conflict with the Third Reich, while the Soviet Union preserved the freedom of action for itself, has been strengthened considerably, to such a degree that this is no longer disputable. Despite the extensive evidence to the contrary, Stalin's Soviet Union is still being depicted as a bastion of anti-fascism/anti-Nazism. The authors of such claims explain the tactical manoeuvres of Moscow at the European political scene in the 1930s as a consequence of the inability of Great Britain and France to accept Moscow as a reliable partner on the anti-Nazi front. They even occasionally present the pact between Stalin and Hitler (signed by Molotov-Ribbentrop on 23 August 1939) and its secret protocols as a justified tactical step that the Kremlin had to take due to the conspiracy of the British and French against the Soviets. Thus the whole crisis of the 1930s as well as the war itself is sometimes presented as a consequence of the Western betrayal with the aim of destroying the Soviet Union, fuelled by the corrupt anti-communist ideology of the ruling elites in London, Paris and other hostile capitals. However, it is a fact that the Soviet Union was not prepared to provide any assistance to Czechoslovakia against the Third Reich.

Zbirka *Razpoznavanja/Recognitiones*

Inštitut za novejšo zgodovino

335 strani

Cena 23,00 EUR

Jubilej

Milica Kacin Wohinz - osemdesetletnica

Dvanajstega oktobra letos je napolnila osemdeset let dolga leta prva dama slovenske zgodovinske vede Milica Kacin Wohinz. Pri njeni telesni in umski svežini človek skoraj ne more verjeti, da je ta obletnica res tako visoka. Jubilatko še vedno preveva interes za zgodovinsko vedo, volja in sposobnost za raziskavo in diskusijo o strokovnih problemih, v katerih prihajata do izraza njeni dolgoletna izkušnja in modrost, ki ju njeni sogovorniki, kolegi, sodelavci in prijatelji cenimo in upoštevamo.

Milica Kacin Wohinz si je pridobila s svojim poglobljenim in zelo obsežnim znanstvenim delom pomembno mesto v slovenski zgodovinski vedi, še zlasti pa si je zagotovila spoštovanje, ugled pri kolegih, sodelavcih in prijateljih in simpatije s svojo prijazno dostojanstveno človeško držo.

Jubilantka se je ves svoj delovni, znanstvenostrokovni čas posvečala zgodovini primorskih Slovencev v prvi polovici 20. stoletja in velja za vodilno poznavalko te problematike oziroma kar za sinonim zanjo.

Milica Kacin je bila rojena 12. oktobra 1930 na Reki pri Cerknem. Kraj je tedaj spadal pod Italijo, ki je Slovence na vse načine narodno zatirala, jih imenovala domorodce - kot kakšno civilizacijsko zaostalo ljudstvo v kolonijah, ki jim Italija prinaša svojo kulturo, ki jo to mora sprejeti. Primorski Slovenci so bili močno narodno zavedni in so se takšnemu italijanskemu nacionalnemu pritisku in raznarodovanju na različne načine upirali, fašističnemu nasilju po letu 1927 pa celo z oboroženim bojem organizacije TIGR.

Jubilantka je prav problematiki primorskih Slovencev pod Italijo posvetila večino svojega znanstvenoraziskovalnega dela in dosegla pri tem najvišje rezultate. Vse njeno pisanje sta zaznamovala njeno poreklo in njena fakultetna vzgoja na Oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

Narodno zavednost so ji privzgojili v domači hiši izobraženega očeta Dominika in bistre, energične mame Emilije, kjer je rasla kot četrta hči med osmimi, vsemi lepimi sestrami in bratom. O njeni družini in njeni življenjski poti je ob njeni sedemdesetletnici napisal obsežen in strokovno tehten članek Branko Marušič, ta-

ko da bi bilo moje podrobnejše pisanje o tem samo ponavljanje že napisanega.¹ Zato se osredotočam predvsem na bistvo njenih znanstvenih in vodstvenih rezultatov.

Jubilantka se je leta 1952, po triletnem službovanju na železnici, vpisala na zgodovinski oddelk Filozofske fakultete v Ljubljani, kjer je poleg odličnih profesorjev srečala vrsto kolegov - Janka Pleterškega, Bojana Štiha, Dušana Bibra, Toneta Ferenc - , ki so tako kot ona zaradi aktivne udeležbe v narodnoosvobodilnem boju izgubili študijska leta, a so pozneje v znanosti in kulturi dosegli visoke rezultate in odlikovanja.

Milica Kacin je diplomirala pri prof. Metodu Mikužu s temo o Svobodnem tržaškem ozemlju. Že leto dni pred diplomo se je zaposlila v zgodovinskem oddelku CK ZKS in dve leti pozneje (1959) na novoustanovljenem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja in je danes zadnja pričevalka nastanka in razvoja te pomembne znanstvene ustanove. Kot Primorki, ki zna italijanščino, so ji naložili raziskavo o političnem življenju Slovencev, ki so od konca prve svetovne vojne pripadali Italiji (1918-1943). Naglo je osvajala znanje iz obstoječe literature, predvsem takih avtorjev, kot so bili dr. Lavo Čermerlj, dr. Ivo Juvančič, Albert Rejec, France Bevk, Zorko Jelinčič. Učila se je tudi iz del italijanskih zgodovinarjev, Tržačanov, med katerimi so bili Elio Apih, Carlo Schiffrer in Teodoro Sala, in v stikih s strokovnjaki, s katerimi se je srečala med delom v italijanskih arhivih; med njimi so bili Claudio Pavone, Costanzo Casucci, Renzo de Felice, Paolo Spriano, Enzo Collotti, Carla in Paolo Gobetti in drugi. Pri nas je objavljala recenzije in poročila o italijanskem zgodovinopisju, v Italiji razprave, referate in članke. V uvodu njene zadnje knjige (*Alle origini del fascismo*, Gorica-Gradisca, 2010) je Collotti zapisal, da je bila Kacinova v italijanski obmejni javnosti najbolj znana osebnost med slovenskimi zgodovinarji njene generacije, in da njeno delo »priča tudi o njenem trdnem prepričanju o potrebi po spoznavanju zgodovine v funkciji zблиževanja med dvema sosednjima narodoma, /.../ na prizadevanje Slovencev - posebej ljubljanskega inštituta, ki ga je sama avtoritativno predstavljala -, da bi spoznavali najboljše italijansko zgodovinopisje o italijanski vzhodni meji. Priznati moramo, da je italijansko zgodovinopisje skoraj gotovo bolj znano v Sloveniji, kot so slovenski in hrvaški avtorji tiste zgodovine, ki ne pripada samo njihovim narodom, temveč je tudi zgodovina naše države, znani v Italiji.«

Že zgodaj je začela objavljati rezultate svojih raziskav. Leta 1965 je objavila obsežno in temeljito razpravo *Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921-1924* in je zanj, kot prva zgodovinarka, dobila Kajuhovo nagrado. Zatem je nastopila z dvema opaznima referatoma o primorski zgodovini na dveh velikih znanstvenih simpozijih, ki ju je organiziral Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, o Osvobodilni fronti slovenskega naroda (1966) in o vplivu oktobrske revolucije na Slovence (1967).

Nato je prijavila doktorsko disertacijo z naslovom *Politične stranke in Slovenci v Julijski krajini v dobi italijanske okupacije*. Dobila je možnost za delo v osrednjem državnem arhivu v Rimu in 1968 odšla tja z majhno štipendijo na nekajmesečno raziskovalno delo. V rimske arhive se je nato vračala skoraj vsako leto.

¹ Branko Marušič: Jubilantka Milica Kacin Wohinz. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2000, št. 1 (Zbornik Milice Kacin Wohinz), str. 11-36.

Pregledovala in mikrofilmala je akte notranjega in vojnega ministrstva ter Osrednjega urada za Nove province, s čimer je njena disertacija prerasla v knjigo *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921* (1972). Leta 1970 je dosegla doktorat zgodovinske znanosti kot prva sodelavka na inštitutu. Zlasti mlajši šolani kadri na inštitutu smo bili nanjo ponosni, postala nam je vzor in kažipot za delo. Njena disertacija, ki je izšla v knjižni obliki (1972), je bila nagrajena z nagrado Sklada Borisa Kidriča. Zaradi novitete tudi za italijanske zgodovinarje in zaradi interesa italijanskega bralstva je bila takrat prevedena v italijanščino, toda zaradi spleta okoliščin ni izšla. Knjigo je majhen del marksističnih zgodovino piscev (dr. Dušan Kermavner in France Klopčič) napadel z obtožbo, da povečuje narodnjaško meščansko politiko in zapostavlja socialistično gibanje italijanskega in slovenskega delavstva v Trstu. Avtorico je takšna popolnoma nerealna ideološka kritika ali politična diskvalifikacija prizadela, čeprav jo je večina slovenskega zgodovino pisja zavrnila.² O trajni vrednosti te knjige govori dejstvo, da je izšel po šestintridesetih letih, letos, v Italiji njen prevod (*Alle origini del fascismo di confine Venezia Giulia soto l'occupazione italiana 1918-1921*) z zelo pohvalno spremno besedo uglednega italijanskega zgodovinarja Enza Collottija.

Milica Kacin Wohinz je v sedemdesetih letih nadaljevala svoje raziskovanje primorske zgodovine in leta 1977 izdala v dveh delih odlično monografijo *Narodnoosvobodilno gibanje primorskih Slovencev 1921-1928*, ki je zajemala dobo, ko so Slovenci (kljub že fašističnemu režimu od leta 1922 dalje) še imeli svoje legalne politične organizacije, ki so prek poslancev delovale zlasti v rimskem parlamentu. V tem času je objavila tudi več razprav v slovenskih, jugoslovanskih in italijanskih strokovnih revijah: npr. o slovensko-hrvaški manjšini v Italiji, o slovensko-hrvaškem nacionalnem gibanju med aventinsko opozicijo, o pogledih KPI na narodno vprašanje Slovencev in Hrvatov, o narodnorevolucionarnem gibanju Slovencev in Hrvatov v Italiji, o akcijskem paktu med tem gibanjem in KPI in še mnoge druge, ki so prinašale jugoslovanskemu zgodovino pisju mnoga pomembna dejstva in ocene na temelju italijanskega arhivskega gradiva.

Jubilantka je od leta 1977 vodila znanstvenoraziskovalni oddelek Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, leta 1979 je postala direktorica tega inštituta, in ga je usmerjala široko, na vso novejšo narodno zgodovino. Takšno usmeritev si je prizadevala tudi formalizirati s preimenovanjem inštituta v Inštitut za novejšo zgodovino, pa politika tega ni dovolila. V letih 1986-1992 je bila predsednica upravnega odbora inštituta.

Leta 1981 je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja pod njenim vodstvom organiziral tridnevni znanstveni posvet o narodnih in socialnih programih v politiki v slovenski zgodovini od konca 19. stoletja do sodobnosti, ki je imel, ob prodornih referatih in številni udeležbi tudi gostov iz drugih jugoslovanskih republik, velik odmev.

Po končanem direktorskem mandatu 1983 tega ni hotela še enkrat ponoviti, čeprav so jo podpirali tako inštitutski kolektiv kakor tudi vsi vidni predstavniki

² Razprava o knjigi Dušana Kermavnerja *Temeljni problemi primorske politične zgodovine* (zaradi smrti avtorja je tekst za tisk pripravil France Klopčič), v kateri je očitek Milici Kacin Wohinz, da je pretirano »narodnjaška« in premalo »razredna«, je bila objavljena v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1978-1979*, str. 69-107.

slovenske zgodovinske znanosti, kar je bil dokaz njenih vodstvenih sposobnosti in zelo pomirljivega kolegialnega odnosa do sodelavcev. Tudi politika bi potrdila njen mandat, toda Milico je bolj kot k organizacijsko-administrativnemu delu vleklo k nadaljnjim raziskavam primorske zgodovine, na področju katere si je že pridobila ugledno ime. Rezultat njenega intenzivnega raziskovanja novih virov v arhivih v Rimu (ministrstvo za zunanje zadeve, inštitut Gramsci), v Trstu, Beogradu in drugod je bila 1990 nova prodorna monografija o antifašističnem gibanju primorskih Slovencev z naslovom: *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935*. Tudi ta knjiga je s svojo objektivnostjo in dobro dokumentiranostjo žela strokovne pohvale na slovenski in italijanski strani. Za to vrhunsko delo je avtorica leta 1991 dobila Kidričevo nagrado. Na vprašanje kolegov, zakaj je knjigo končala z letom 1935 in obravnave ni razširila vsaj do leta 1941, je odgovorila, da si je to pustila kot finale za zrela leta.

In Milica Kacin Wohinz je besedo držala. Po upokojitvi (iz družinskih razlogov) leta 1993 še kar naprej prihaja v inštitut, ki se je leta 1988 preimenoval v Inštitut za novejšo zgodovino. Tu, v veliki »sobi upokojenih«, je delala (in še dela) na svoji primorski zgodovini, na še ne izčrpanih virih v njeni obsežni arhivski zbirki. Pisala je poglavja iz zgodovine boja proti fašizmu 1935-1941 kot npr. o Slovencih v etiopski vojni, o Ciano-Stojadinovičevem sporazumu, o primorskih Slovencih pred drugo svetovno vojno, o slovensko-hrvaški manjšini v jugoslovansko-italijanskih odnosih, uvodna poglavja v spominska dela primorskih osebnosti, tehtne prispevke za jubilejne zbornike in mnoge dokumente iz svoje »rim-ske« zbirke. Kot največja poznavalka problematike je bila avtomatično povabljena k sodelovanju v številnih kolektivnih delih o slovenski in jugoslovanski zgodovini za poglavja o Slovencih in Hrvatih pod Italijo. O njenih objavah priča obsežna bibliografija.

Leta 1993 je na povabilo zunanjega ministrstva Republike Slovenije sprejela sopsedsodovanje bilateralni slovensko-italijanski kulturno-zgodovinski komisiji. Skoraj sedemletno delo je ob velikih ovirah le napredovalo, predvsem po zaslugi Milice Kacin Wohinz, ki je znala organizirati in se argumentirano pomirljivo pogovarjati tako s svojimi slovenskimi kolegi v komisiji kot tudi z italijanskimi sodelavci, pri katerih je uživala veliko spoštovanje in naklonjenost. Komisija je na plenumu in številnih sestankih ožjih skupin razčiščevala nešteta sporna dejanja in dogodke v slovensko-italijanskih odnosih od konca 19. stoletja do leta 1956. Slovensko-italijanska zgodovinska komisija je bila prva in edina, ki ji je uspelo najti najmanjši skupni imenovalc zgodovine slovensko-italijanskih odnosov in ta pogled predstaviti v skupnem *Poročilu*. To *Poročilo*, ki pomeni »spravni akt« med državama, pa žal ni bilo nikoli objavljeno kot uradna meddržavna slovensko-italijanska publikacija ne v Italiji ne v Sloveniji. V treh jezikih ga je objavil Inštitut za novejšo zgodovino v založbi Nove revije (2001) s spremno besedo slovenskega zunanjega ministrstva, kar tolmačijo kot uradno objavo.³ V obeh državah je bilo objavljeno delno ali integralno eno- ali dvojezično štiriindvajsetkrat v periodičnem

³ Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956 : poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije = I rapporti italo-sloveni 1880-1956 : relazione della commissione storico-culturale italo-slovena = Slovene-Italian relations 1880-1956: report of the Slovene-Italian historical and cultural commission. Ljubljana 2001.

tisku, v zbornikih in brošurah civilnih društev, organizacij, pa tudi lokalnih oblastnih organov. Kacinova je nešteto krat predstavljala delo komisije in njeno *Poročilo* italijanski, slovenski in hrvaški javnosti na prireditvah in v tisku. Za to delo in njeno vlogo v italijanskem zgodovinopisju je bila Milica Kacin Wohinz odlikovana s častnim naslovom ambasador znanosti Republike Slovenije (1998). Že v mladosti je bila odlikovana z redom zasluge za narod tretje stopnje, poleg omenjenih nagrad in "ambasadorstva" ima red dela z zlatim vencem (1979) in odlikovanje častni znak svobode Republike Slovenije (2000), ob sedemdesetletnici jo je Zveza zgodovinskih društev imenovala za častno članico.

Leta 1998 je jubilatka skupaj s kolegom, profesorjem tržaške univerze Jožetom Pirjevcem, v Benetkah izdala zelo pomembno knjigo *Storia degli Sloveni in Italia 1866-1998*. Knjiga je z enakim naslovom *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000* izšla dve leti pozneje tudi v Ljubljani in je doslej edini sintetični pregled celotne problematike.

Ob vseh temeljnih raziskavah je jubilatka pisala številne strokovne in pregledne znanstvene članke; naj omenim samo njen velik prispevek v obliki gesel iz primorske zgodovine za Enciklopedijo Slovenije, v kateri je nedvomno pustila svoj osebni pečat. Iz svoje raziskovalne problematike je posredovala referate na znanstvenih in strokovnih konferencah po vsej Jugoslaviji in v sosednji Italiji. Vzdrževala je odlične kolegialne stike s številnimi jugoslovanskimi in italijanskimi zgodovinskimi inštituti in posamezniki ter skrbela za izmenjavo literature in dokumentacije. Po doktoratu je bila mentorica mladim raziskovalcem na inštitutu, pa tudi slovenskim in italijanskim študentom in štipendistom tržaške univerze. Sodelovala pa je tudi pri somentorstvu magistrskim in doktorskim disertacijam na Filozofski fakulteti v Ljubljani in s predavanji ter predstavitvami na akademski ravni v Italiji, največ v Trstu in Gorici, kamor jo še vedno vabijo. Še vedno z nasveti in z gradivom pomaga tudi mladim raziskovalcem primorske zgodovine.

V letih 1995-2005 je dr. Milica Kacin Wohinz sodelovala pri največjem znanstvenem zgodovinskem projektu tega časa: *Slovenska novejša zgodovina 1848-1992*, ki jo je pripravil in izdal Inštitut za novejšo zgodovino. Napisala je odličen, zaokroženo in znanstveno dognan pregled zgodovine primorskih Slovencev pod Italijo 1918-1941 pod naslovom *Slovinci v Italiji*. Leta 2008 pa je skupaj s profesorico Marto Verginella izdala knjigo *Primorski upor fašizmu: 1920-1941*.

Ob vsem tem obseženem strokovnem znanstvenoraziskovalnem delu Milica Kacin Wohinz še vedno najde čas za prijateljski pogovor na človeški ravni, poln topline in naklonjenosti. Bila je zaželeni sogovornica številnim svojim strokovnim kolegom - od nekdanjih profesorjev do svojih vrstnikov in tudi mlajšim, ki smo se od nje veliko naučili in se vsestransko bogatili.

Jubilantka je vse to svoje intenzivno strokovno delo zmogla ob vlogi zakonske družice pravnikarja Mihe Wohinza in vzgoji dveh hčera, ki sta dosegli diplomi in doktorat iz naravoslovne in tehnične vede, in zelo uspeli v poklicu. Zelo se je razveselila svojih treh vnukov, bila jim je varuška zlasti med počitnicami in jim, tudi odraslim, še vedno prireja nedeljska in praznična kosila. Ima močan družinski čut in mnogo družinskih prijateljev, vidnih osebnosti njene generacije. Ljubi šport in umetnost, čemur še vedno posveča veliko časa.

Milica Kacin Wohinz je vseskozi prava gospa, prijazna, neopravljiva, dobronamerna, velikega strokovnega znanja in življenjske modrosti, kar je prenašala tudi na svoje kolege, ki so jo imeli radi in so jo cenili; mnogih danes žal ni več med nami. Takšna je tudi ob svoji osemdesetletnici, živahna in iskriva, in da bi taka ostala še dolgo, ji iz vsega srca želimo kolegi in prijatelji.

Janko Prunk

Ocene in poročila

Borut Batagelj, Izum smučarske tradicije : kulturna zgodovina smučanja na Slovenskem do leta 1941. Zveza zgodovinskih društev Slovenije. Ljubljana 2009, 512 str., ilustr. (Zbirka Zgodovinskega časopisa: zv. 38).

Jahorina, zima 1936. Utrujeni smučarji na znanem sarajevskem hribu si privoščijo počitek v koči. Postreže jim oskrbnik, ki je Slovenec. Eden od smučarjev ima poškodovane smuči, zato poiščejo lokalnega mojstra. Tudi ta je Slovenec. Nato si za naslednji dan omislijo smučarskega učitelja in spet najdejo Slovenca. Sami Slovenci ... tudi tamkajšnji prvak v tekmah, »vsi so naši ljudje z Vrhnike, iz Gorice in Ljubljane. Smučanje je pač slovenski šport,« je tiste zime poročal znani smučarski delavec Drago Ulaga. Kakopak »slovenski šport«, in to (že) tedaj, pravzaprav že od prej, že od časa Valvasorja in njegove Slave vojvodine Kranjske, celo že iz časov pred Slavo, pred poznim 17. stoletjem. Slovenci smo od nekdaj bili smučarji, morda sodimo celo med prve smučarje v Srednji Evropi. In zato nam uspehi tistih, ki smučajo »od včeraj«, seveda nikakor ne morejo do živega. Skozi zgodovino in v daljno prihodnost smo in bomo boljši, hitrejši in močnejši - povsem v skladu z zlato coubertinovsko olimpijsko logiko. Z Bloške planote prek Bloudkove planiške »naprave« in prek Bojana Križaja do Tine Maze in velikega kristalnega globusa, ko bo za Slovence smučarje najbrž sledil začasni fukuyamovski konec zgodovine. To smo mi, športni smučarski narod (pravzaprav nacija). Ob tem ni nikakor presenetljivo, da sta bili po raziskavi Slovensko javno mnenje iz leta 2000 »področji«, na kateri je bilo največ vprašanih osebno »zelo ponosnih«, »slovenski uspehi v športu« in »osamosvojitve Slovenije«.

Takšen je pač kolektivni zgodovinski spomin prepletenosti slovenskega človeka in vijuganja po zasneženih strminah. Precej jasen, »domač«, razumljiv in preprost ter zato tudi široko sprejet. Le čemu torej Borut Batagelj, eden vodilnih slovenskih kulturnih in socialnih zgodovinarjev mlajše generacije, ki velja v širšem evropskem okviru za izjemnega poznavalca večplastnega fenomena smučanja, naslovi svojo obsežno študijo o slovenski smučarski zgodovini Izum smučarske tradicije? Tista besedica izum se zdi nekako odveč ... Batageljev odgovor na to vprašanje ni tako preprost kot zgornji mit, dolg je kar petsto strani, toda, temu navkljub (in prav

zato), prepričljiv, berljiv in veliko bolj vznemirljiv kot mantra o »nacionalnem športu«.

Batagelj v svoji monografiji pristopa k problemu smučanja na Slovenskem na klasičen kulturnozgodovinski način. Izhajajoč iz ugotovitve Petra Burka, da je historiografija danes že »na poti h kulturni zgodovini česarkoli«, je konceptualno, tematsko in metodično zasnoval izjemno široko zgodovino smučanja kot »kulturne prakse«, ki jo vpenja v širši družbeni in geografski kontekst obravnavanega časa. Njegov pristop je zato obenem tudi povsem izviren, saj ne le, da primerljivega dela na Slovenskem še ni, podobne knjige ne moremo dobiti niti v mednarodnem prostoru. Že ob bežnem pregledu kazala bralec zlahka dojame vso tematsko širino in avtorjev preišljeni koncept. Delo je namreč zasnovano izrazito problemsko, četudi ob tem sledi v zgodovinopisju nujnemu kronološkemu kriteriju.

Avtor se sprva posveti t. i. predmoderni smučarski dobi, kjer posebej pretrse starosvetno bloško smučanje z njegovimi mitološkimi razsežnostmi vred. Tako že kmalu v začetku bralca razveseli (ali razočara), saj ugotavlja, da so domala vsi dosednji spisi o bloškem smučanju en sam velik panegirik omenjenemu pojavu. Četudi priznava, da gre pri tem za pojav, ki je »brez dvoma izrednega pomena za slovensko in tudi srednjeevropsko smučarsko zgodovino«, se ga brez zadržkov odloči demistificirati. Batagelj nato v nadaljevanju zlahka in argumentirano dokáže, kako se moderno smučanje na Slovenskem ni razširilo z Blok. Tamkajšnja oprema in smučarska tehnika sta preprosto bili izoliran tip smučanja, »etnološka rariteta«, ki je postala slavna in cenjena šele s pojavom - modernega smučanja. In ko je slednje v času med obema vojnama prodiralo med množice, ko je postajalo »nacionalni šport«, se je preprosto uveljavila stereotipna predstava o navidezni kontinuiteti med Blokami in modernimi slovenskimi smučarji (ta prizadevanja še posebej predstavi s poglavjem o razvoju slovenske smučarske terminologije). Avtor ob tem pronicljivo dodaja, da gre za podoben primer, kot je nekoliko bolj uveljavljen karantanski.

Moderno smučanje se je v slovenske kraje seveda razširilo z Norveške prek nemških dežel ob koncu 19. stoletja in doživelo razmah med svetovnima vojnama. Njegov razvoj, vključno z bogatimi ilustrativnimi primeri, avtor zadosti plastično prikaže in ga na bralca prijazen način privijuga na Slovensko. Študije slovenskih primerov zgodnje faze modernega smučanja pred prvo svetovno vojno, značilnosti iz njegovega silovitega razmaha in razvoja med obema vojnama z organizacijskim pregledom, kot tudi tehnični razvoj smučanja s specializacijo, formiranjem smučarskih strokovnih profilov in smučarskimi tekmami predstavi na bogatem gradivu, pri čemer odstopa od problemskega pristopa. Omenjena poglavja so kljub avtorjevim zadržkom precej tehnicistična in sledijo deskriptivno-dogodkovnemu pristopu. Toda ob dejstvu, da se profesionalni poklicni zgodovinarji s to tematiko pravzaprav še niso ukvarjali (nekaj del amaterskih zgodovinarjev je sicer zavidljive kakovosti), takšna avtorjeva odločitev ni presenetljiva, še manj napačna.

Batagelj pa omenjenemu navkljub seveda ne prezre kulturnozgodovinskega koncepta, saj navedena poglavja, ki so že sama po sebi prostorsko široka in bolj problemska, kot bi sklepali po naslovih, »uvede« z analizo odnosa do gora in do zime ter z orisom sprememb v načinu življenja meščanske dobe. Torej s pretresom »pogojev«, ki »športni dobi« do druge svetovne vojne omogočijo, da osvoji »civilizacijski model zahodnega vsakdanjika«. Velika »dodana vrednost« knjige je tako

tudi to, da avtor nekatere doslej interpretativno prepoznane strukture meščanske družbe dodatno osmisli, nekatere pa deloma vrednoti na novo.

Poleg vzrokov, ki so vzpostavili smučanje kot množično prakso v slovenski družbi in ga »zasidrali v njen nacionalni imaginarij«, se Batagelj z enako vnemo posveti njegovim družbeno zaznavnim posledicam. Vsestranski razrez pojava prodirajočega smučanja se namreč dotika tako podobe spolov, turizma, zdravstvenih in moralnih vidikov kot nacionalnega vprašanja, politike in vojske. S čim več »družbenega« torej, z vsem, kar pripomore k temeljitejšim odgovorom na vprašanja, zakaj, kako in od kdaj je smučanje »slovenski fenomen« in zakaj je smučarska tradicija po avtorjevo izum. V kratki in strnjeni obliki: Zakaj in kako je smučanje postalo slovenski nacionalni šport? Na videz preprosto; pri tem je šlo za »propagandno kulturni projekt«, kjer se je trudilo poriniti smučanje v tradicijo. Šlo je (in še gre!) za hobsbawmovsko ritualizacijo preteklosti, ki avtomatično implicira na kontinuiteto. Mi, Slovenci, naj bi od vseskozi smučali, tako da je smučanje konstitutivni del naše kolektivne identitete. Če povzamemo avtorja: »Smučanje se je dokazalo kot pomemben del gradnje in zrcaljenja (samo)podobe slovenstva.«

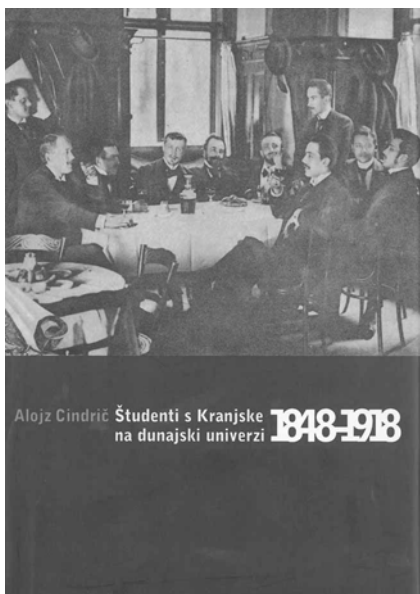
Batageljeva knjiga, ki je izšla v Zbirki Zgodovinskega časopisa kot 38. zvezek, je nedvomno temeljita študija, ki temelji na izjemno obsežnem gradivu. Poleg številnih arhivskih institucij velja posebej izpostaviti, da je avtor prečesal tudi nad vse zanimivo gradivo Jugoslovanske zimsko-športne zveze, ki ga hrani ljubljanska Fakulteta za šport. Tematiko je vpenjal v družbeni in prostorski koncept na podlagi številne literature, ki je - za slovenskega zgodovinarja - v nadpovprečni meri tuja. Pregledal je tudi več kot dvajset najrazličnejših serijskih publikacij iz obnavljanega časa, od klasičnih političnih dnevnikov do revij Lovec in Vrtec, s čimer se je uspešno »približeval« različnim smučarskim ciljnim publikam. Monografija je vrh vsega tudi bogato slikovno opremljena.

V širšem evropskem historiografskem kontekstu je Batageljevo delo izviren in podroben »study of Slovenian case«, ki je zato široko poveden - tako geografsko kot problemsko. Knjiga je namreč zanimiva tudi onkraj meja slovenskega zgodovinopisja (pri tem lahko le obžalujemo, da vsebuje le dve strani dolg povzetek v angleškem jeziku), prav tako pa je nedvomno dobrodošlo branje za zgodovinarje drugih področij in tematik - od klasičnih političnih zgodovinarjev do strokovnjakov za gospodarski in socialni razvoj. V tem kontekstu bi veljalo še posebno poudariti njeno širšo družbeno pomembnost, saj utegne imeti potencialne zdravilne učinke tudi na slovensko samopodobo (če bodo - in upamo lahko, da bodo - njeni izsledki prodrli med ljudi). Avtor ob tem sicer skromno zapiše, kako se zaveda, da je delo prvenec, in si zato ne domišlja, da gre za popolno sintezo slovenske smučarske zgodovine. S tem vsekakor velja soglašati, toda upošteva aktualen interpretativni okvir, koncept pristopa in osmislitev tez (vse na izjemno bogatem gradivu) moremo domnevati, da bo Batageljeva študija kljub prvenstvu postala del standardnega korpusa slovenskega zgodovinopisja.

Jure Gašparič

Alojz Cindrič, Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848-1918. Ljubljana 2009, 590 strani, ilustrirano.

Leta 2009 je Univerza v Ljubljani praznovala devetdesetletnico obstoja. Ob tej priložnosti je izdala doktorsko disertacijo dr. Alojza Cindriča *Struktura študentov s Kranjske na dunajski univerzi 1848-1918*. To delo je plod dolgoletnega in obsežnega dela na arhivskem gradivu dunajske univerze. Izbor teme predstavlja nov pristop v razumevanju problematike »(pred)zgodovine« Univerze v Ljubljani. V dosedanjih spominskih publikacijah¹ je bila obravnavana predzgodovina oziroma oblike visokošolskega študija v Ljubljani ter prizadevanja za ustanovitev Univerze v Ljubljani. Znatno del pa je bil namenjen dobi obstoja univerze (razvoju znanstvenih panog, kadrovskim in tehničnim vprašanjem ter organizacijskim enotam univerze). Doba pred ustanovitvijo je predstavljena tako, kot da je ustanovitev univerze 1919 organizacijsko pričakovani razvoj dogodkov. Da je to stališče problematično, sta z razpravami opozorila Miroslav Stiplovšek² in Ervin Dolenc.³

Dejstvo je, da je v prelomnem trenutku poverjenik za uk in bogočastje dr. Karel Verstovšek iz »nič«⁴ s svojo treznostjo, politično spretnostjo, jasnovidnostjo in odločnostjo dosegel pri vladi v Beogradu soglasje za ustanovitev univerze. Ta je postala simbol vseh slovenskih kulturnih pridobitev v novi državi⁵ in je utrdila svoj status v procesu depolitizacije kulturnikov (po sprejemu Avtonomistične izjave kulturnih delavcev februarja 1921)⁶ in ob grožnjah z okrnitvijo in celo ukinitvijo.⁷

Verstovškov izraz »iz nič« je mišljen v organizacijskem pomenu. Dejstvo je, da nova država 1918 pomeni prelomnico v kulturnem življenju, saj se je takrat začel proces zbiranja slovenskih kulturnikov v Ljubljani, ki so začeli aktivnosti za rešitev institucionalnih (tudi vsebinskih) vprašanj, problemov in želja razvoja slovenske

¹ Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929. Ljubljana 1929; Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919-1969. Ljubljana 1969; Zbornik ljubljanske univerze. Ljubljana 1989; 75 let Univerze v Ljubljani: 75 let neprekinjenega delovanja Univerze v Ljubljani. Ljubljana 1994.

² Miroslav Stiplovšek: Vloga dr. Karla Verstovška pri ustanovitvi slovenske univerze leta 1919. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1995, št. 2, str. 292-311.

³ Ervin Dolenc: Naš prvi »kulturni minister«. V: Med kulturo in politiko: Kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnimi vojnama. Ljubljana 2010 (v tisku).

⁴ Prim.: Franc Ksaver Lukman: Drobtine o početku naše univerze. V: Slovenec, 1. 1. 1929, str. 1.

⁵ Ervin Dolenc: Izobraževanje. V: Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848-1992. Ljubljana 2005, str. 428-429.

⁶ Ervin Dolenc: Intelektualci, slovenstvo in avtonomija: Slovenske predstave o jugoslovanski skupnosti okrog leta 1918. V: Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918. Ljubljana 2000, str. 115.

⁷ Karol Hinterlechner: Prašanje univerz v Jugoslaviji: S posebnim ozirom na ljubljansko vseučilišče. V: Ljubljanski zvon, 1925, str. 339-342.

kulture. To pa je tudi vodilna misel monografije *Študenti s Kranjske*, ki predstavlja študente (bodoče intelektualce) s Kranjske od marčne revolucije do konca prve svetovne vojne. Študenti so bili nosilci kulturnega transferja oziroma modernizacijskih pobud ter potencialni pripadniki meščanstva, vodilnega družbenega sloja.⁸ Pomen univerze je izpostavil tudi Anton Mahnič, ki je leta 1892 v Rimskem katoliku zapisal: »Vseučilišča določujejo usodo narodov in tok zgodovinskega razvoja.«⁹ Zato obravnavana monografija v bistvenem obsegu dopolnjuje vedenje o meščanstvu kot sestavnem delu ozemeljske in nacionalne zgodovine ter ostalih oblikah zamišljenih skupnostih, katerih skupno agitacijsko središče so - izobraženci.¹⁰ Raziskava ponuja priložnost za razmislek o "slovenskem" trpljenju, ki je pogosto izpostavljeno ob prikazih prizadevanj za ustanovitev (slovenske) univerze. Ob tem velja izpostaviti predstavitev problema majhnosti in depriviligiranosti, ki se pojavi ob analiziranju izvora slovenskega intelektualca. Sodobniki v 19. stoletju so ustvarjali mit o prevladujočem kmečkem poreklu slovenskega intelektualca. Prizadevanje za univerzo (oziroma slovensko znanost) od marčne revolucije dalje je bilo v slovenski publicistiki predstavljeno kot trpljenje. O tem je bil prepričan tudi Karel Dobida, ki je ob otvoritvi prve stalne razstave društva Narodna galerija (1933) izpostavil neuspešnost prizadevanj za slovenske kulturne institucije.¹¹ Ta trditev zdrži v institucionalnem okviru, manj v vsebinskem. Doba prizadevanj (od 1848) je doba uspehov na kulturnem področju pri postavljanju temeljev slovenske znanosti (oblikovanje terminologije, tiskanje slovenskih poljudnoznanstvenih knjig, širitev kroga potencialnih bralcev).¹² Za znanstvenoraziskovalno delo pa je potreben obstoj ustreznih pogojev, med katere zagotovo sodi izoblikovan komunikacijski prostor na temeljih znanstvenega sodelovanja. Ob tem je treba poudariti, da so predstavljala kulturna društva - kljub svojemu kulturnem poslanstvu - predvsem obliko druženja oziroma proces oblikovanja slovenske družbe na posameznem krajevno vplivnem območju. Zaradi neizoblikovanosti in relativne majhnosti ter vpetosti nekaterih (vplivnih) pripadnikov v nemške znanstvene kroge kot veljavno obliko vedenjskega sloga je bila izpostavljena potreba po združevanju - enotnosti (lahko tudi slogi).¹³

Monografija *Študenti s Kranjske* na dunajski univerzi je razdeljena na dva dela: na analitični del in register imatrikuliranih kranjskih študentov. Na začetku analitičnega dela je predstavljena zgodovina dunajske univerze. Poseben poudarek je namenjen reformi univerzitetnega študija po marčni revoluciji, predvsem pod vodstvom ministra za uk in bogočastje, grofa Thun-Hohensteina. Pod njegovim vodstvom so bili sprejeti daljnosežni predpisi, s katerimi je bilo reformirano sred-

⁸ Monika Stromberger: *Stadt - Kultur - Wissenschaft : Urbane Identität, Universität und (geschichtswissenschaftliche Institutionen in Graz und Ljubljana um 1900*. Köln 2004, str. 26-31.

⁹ Slavko Kremenšek: *Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941*. Ljubljana 1972, str. 18-19.

¹⁰ Miroslav Hroch: *Social Preconditions of National Revival in Europe*. New York 2000.

¹¹ Karel Dobida: *Slovenska narodna galerija*. V: *Ljubljanski zvon*, 1933, str. 385-386.

¹² Prim. Željko Oset: *Vpliv modernizacije na oblikovanje slovenskega naravoslovno-tehničnega besedišča*. V: *Podobe modernizacije*. Ljubljana 2009, str. 350-373.

¹³ Bleiweisovo zavračanje ostre kritike, ki razdira enotnost (objavljeno v *Novicah* leta 1852), je v predgovoru Vodnikovega spomenika poudaril urednik in založnik Etbin Henrik Costa. Ob tem velja poudariti, da je Chmel ob obisku Ljubljane 1852 podal predlog o združitvi kulturnikov v Ljubljani v eni organizaciji. Chmel je predlagal združitev Muzejskega društva in Zgodovinskega društva za Kranjsko. Predlog je padel na plodna tla. Poudaril je tradicijo enotne organizacije na primeru *Academia Operosorum*. Etbin Henrik Costa: *Predgovor*. V: *Vodnikov spomenik*, Ljubljana 1859, str. IV-X.

nješolsko in visokošolsko izobraževanje. Ob tem je treba poudariti, da je bil prevzet pedagoško-raziskovalni pristop po pruskem vzoru, delno tudi miselnost,¹⁴ ne pa tudi politika dostopnosti. Avstrijski visokošolski sistem je bil v primerjavi z nemškimi veliko bolj dostopen študentom iz socialno šibkejših okolij. Kot opozarja Hans Lentze, je reforma visokošolskega sistema napredovala počasi, s precejšnjo mero zadržanosti, saj so mu nasprotovali (predvsem) starejši profesorji in tudi ministri, ki so menili, da je preveč liberalen. Lentze poudarja, da je reforma dosežek spretnega ministra, ki je imel načelno podporo pri meščanstvu¹⁵ (strukturna analogija z ustanovitvijo univerze v Ljubljani). Moč meščanstva je opazna že pred marčno revolucijo, saj je Metternich predlagal ustanovitev Avstrijske akademije znanosti, ki naj bi bila koncesija liberalnemu meščanstvu.

Cindrič je raziskavo imatrikuliranih kranjskih študentov časovno zamejil od marčne revolucije do konca prve svetovne vojne oziroma razpada Avstro-Ogrske. Izbor je pomenljiv z dveh vidikov. Predstavlja namreč dobo od zahteve po ustanovitvi univerze v Ljubljani 1848 do ustanovitve vseučiliške komisije novembra 1918 kot organa v sestavi Narodne vlade SHS v Ljubljani. Študijsko leto 1918/19 je prelomno tudi zaradi omejevalne politike vpisovanja tujcev na avstrijske univerze.¹⁶ To dejstvo je vplivalo na hitrejšo izvedbo začasnih ukrepov (ideja o vzpostavitvi vzporednic na zagrebški univerzi, študij v Pragi in Beogradu) in pripomoglo k iskanju dolgoročne rešitve (ustanovitev Univerze v Ljubljani). Drugi vidik pa je, da obravnava problem znanja kot družbene norme oziroma proces generiranja meščanstva. Pri tem je zanimiva ugotovitev, da je 60% kranjski študentov izviral iz vrst meščanstva.

V raziskavo je zajetih 1890 rednih študentov, 31 študentk in 420 doktorjev (znanosti in medicine). Ob tem avtor opozori, da je bil delež kranjskih študentov na dunajski univerzi glede na število prebivalcev nižji v primerjavi z drugimi deželami. Ob tem je treba dodati, da je trend vpisovanja kranjskih študentov sledil splošnemu povečanju v dobi 1870-1910 za 2,5-krat. Zanimivo je tudi, da skupni delež študentov s slovenskim jezikom manj niha (od 3,2 do 3,8%) kot delež kranjskih študentov (od 1,7 do 2,5%). Avtor z grafikonom prikaže razmerje med vpisovanjem na dunajsko univerzo in splošnim vpisom. Ugotavlja odstopanje števila imatrikuliranih študentov na dunajski univerzi. Tako na primer pade število kranjskih študentov v dobi 1885-1889, ko splošno zraste. V študijskem letu 1904/05 je največji delež kranjskih študentov na dunajski univerzi. Po tem letu je opazen trend padanja števila slovenskih in kranjskih študentov na dunajski univerzi kljub povečanju števila študentov. Vzroki za padec po letu 1905 je povečan interes za študij v Pragi, Krakovu ter Gradcu in padec števila študentov s podeželja.

Avtor primerja študente glede na njihov dom prebivanja. Ugotavlja, da je vsak četrty študent prihajal iz Ljubljane. K temu dodaja, da velikost okraja ni imela od-

¹⁴ Opozoriti je treba na miselni obrat od filozofske spekulacije k novohumanističnemu idealu tostranskosti (rein Disseitigkeit), kar je v bistvenem obsegu pripomoglo k razvoju metodologije znanstvenoraziskovalnega dela (torej od izobražencev z enciklopedičnim znanjem k specializiranemu raziskovalcem). Hans Lentze: Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein. Wien 1962, str. 25-28.

¹⁵ Hans Lentze: Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein. Wien 1962, str. 88-117.

¹⁶ Arhiv Republike Slovenije, fond Vseučiliška komisija pri Deželni vladi za Slovenijo (AS 100), šk. 1.

ločilnega vpliva na število študentov. Avtor opozarja na problematičnost kriterijev urbanega središča. Zato se je odločil, da za urbana naselja uporabi kvantitativni kriterij (2000 prebivalcev) in kvalitativne kriterije (mestotvorne funkcije, med 1000 in 2000 prebivalci). Na podlagi teh kriterijev ugotavlja, da je iz mest prihajalo 27,4%, iz manjših mest 20,1% in vasi 52,5% študentov. Visok delež študentov predvsem iz gorenjskih in kočevskih sodnih okrajev pojasnjuje s premožnostjo prebivalstva. Prav tako ugotavlja, da je rast vpisanih študentov iz celotne Kranjske brez stolnega mesta v primerjavi z Ljubljano bolj izrazita, a hkrati tudi bolj niha. Ob tem velja navesti podatek, da je bilo plačevanja šolnine delno ali v celoti v študijskem letu 1884/85 oproščenih slabih 60% kranjskih študentov, deset let kasneje pa le še 15%.

Naslednji pomemben in zanimiv vidik je analiza imatrikuliranih študentov glede na navedeni materini jezik. 73% kranjskih študentov je navedlo slovenščino, 14% nemščino, 8% je navedlo druge jezike. Avtor opozori na potrebno zadržanost pri navedbah maternega jezika, saj obstajajo primeri, ko sta brata navedla različna materna jezika. Še bolj pomenljiv je podatek, da so posamezni študenti ob ponovnem vpisu navedli drug materni jezik. Na vpisovanje jezika je zagotovo vplivala tudi pragmatičnost, saj so nekateri študenti v vpisnico kot materni jezik navedli slovenščino, v vlogi za štipendije ali študentske domove pa nemščino. Razmerje med študenti s slovenskim in nemškim maternim jezikom je bilo v Ljubljani 65 : 35, na podeželju pa razen Kočevja in Radeč vsaj 85 : 15 v korist študentov s slovenskim jezikom. Zanimiv podatek je, da je s podeželja prišlo 10% nemških študentov, iz mest pa 25%. Pri preverjanju korelacije med maternim jezikom in rastjo števila vpisanih študentov je Cindrič ugotovil, da je rast študentov s slovenskim jezikom bolj dinamična, saj je od 1860 do 1905 porastla za 7,3-krat, medtem ko je pri »nemških« študentih bolj enakomerna in je zrasla za 4-krat. V tem kontekstu bi bilo zelo zanimivo izvesti raziskavo, kakšen vpliv je imel proces formiranja slovenskega naroda na navedbo maternega jezika ob imatrikulaciji. Povedna je primerjava med kranjskimi študenti na dunajski in graški univerzi. 82,9% študentov dunajske univerze je kot materni jezik navedlo slovenščino, na graški univerzi samo 52,5%. Od 240 študentov iz Ljubljane, ki so navedli nemški jezik, jih je kar 64% študiralo v Gradcu.

Pomemben del analize je socialna struktura družinski okolij študentov. Cindrič je študente razvrstil v štiri skupine: A (kmetijstvo in gozdarstvo), B (obrt in industrija), C (trgovina in promet) in D (javne službe in svobodni poklici). Glede na omejene kriterije so deleži študentov naslednji: A 25,3%, B 13,6%, C 15,4%, D 38,7%; za 6,7% študentov ni podatkov. Cindrič je nadalje skupine razvrstil na poklicne skupine. Ugotavlja, da je delež nemških študentov največji v poklicni skupini »dvorne, državne in druge javne službe« (25,8%). Za primerjavo v tej poklicni skupini je bilo med slovenskimi študenti 15,3% študentov, kar je drugi največji delež. Na prvem mestu je bila poklicna skupina kmetje z 29,5-% deležem.

Polovica kranjskih študentov je izvirala iz spodnjega srednjega razreda, medtem ko je večina dunajske študentske populacije izvirala iz razreda izobražencev in spodnjega srednjega razreda. Socialni izvor kranjskih študentov je bolj podoben izvoru češke univerze kot izvoru dunajske univerze (ali nemškim delom praške univerze). Največ študentov s slovenskim jezikom se je odločilo za študij na filozofski fakulteti, najmanj pa na teološki fakulteti. Razlog je možnost študija v

Ljubljani. Pri študentih teologije je zanimiva ugotovitev, da jih je 81% kot materni jezik navedlo slovenščino.

Poseben sklop predstavlja analiza ekonomsko-socialnega stanja študentov. Cindrič zapise iz spominske literature primerja s podatki z vpisnic. Za začetek navajam prvo kitico Stritarjeve pesmi Vseučilišče v Ljubljani:

Po svetu ti pošiljaš svoje sine, // Sloven, iz učenosti vira pit; // Najboljše sine svoje, cvet mladine, // Da bodo kdaj deželi v čast in prid: // Na Dunaj ali v Gradec? to se vpraša - // To je nesreča, to je sramota naša!¹⁷

Cindrič ugotavlja, da je bilo bivanje odvisno od socialnega izvora študenta. Kot posebno obliko izpostavi bivanje študentov v vojašnicah, kjer so prostovoljno služili eno letni vojaški rok. Na socialno stisko študentov so vplivali visoki stroški študija in bivanja na eni strani ter rast podpor, ki je bila skromnejša od rasti študentov na drugi strani. 85,2% prejemnikov štipendij je vpisalo slovenščino kot materni jezik, 61% jih je obiskovalo gimnazijo v Ljubljani, večina pa jih je prihajala s podeželja. Izpostavljen je primer Knafljevih štipendistov (6,7% jih je navedlo nemški, 82,5% pa slovenski jezik). 58% Knafljevih štipendistov je prihajalo iz vasi. Štipendijo pa so prejemale tudi študentke.

Posebno poglavje je namenjeno študentkam (31) s Kranjske na dunajski univerzi od 1897 do 1918. Tretjina študentk je prihajala iz uradniških družin, samo ena pa iz kmečke družine. Študentke so prihajale iz premožnejših družin, starši pa so opravljali službe, ki so zahtevale višjo in visokošolsko izobrazbo. 15 jih je kot materni jezik navedlo nemški ali slovenski jezik, ena pa poljski jezik. 18 jih je prihajalo iz Ljubljane.

Zelo zanimiva je raziskava o številu študentov, ki so vpisani v Slovenski biografski leksikon. Cindrič je ugotovil, da je od 1890 imatrikuliranih študentov dunajske univerze v leksikonu zavedenih 337 izobražencev. Ob tem opozarja, da je pri nadaljnjih 45 kulturnikih omenjeno, da so študirali na Dunaju, vendar niso zavedeni v matrike.

Študij je z doktoratom zaključilo 420 študentov oziroma 22%, pri čemer avtor izpostavlja nizek delež doktorjev na filozofski fakulteti. 80% doktorjev je ob vpisu navedlo slovenski jezik, polovica pa jih je prihajalo s podeželja, 30% pa iz Ljubljane. Četrtnina jih je izvirala iz kmečkega okolja, tretjina pa iz uradniškega okolja. Cindrič opozarja na sorodstvene povezave med doktorji. Največ doktorjev z nemškim maternim jezikom je bilo vpisanih na medicino (23%), visok odstotek teh je tudi pri pravu (17%), brez deleža med doktorji teologije. Od 420 doktorjev se jih je 125 uvrstilo v Slovenski biografski leksikon, med njim največ pravnikov in filozofov.

Monografija omogoča iz statističnega zornega kota vpogled v stanje in obseg kranjskih študentov glede na socialni status, geografsko poreklo, izbiro študija in materni jezik. Pozornost pa namenja tudi problemom študentov pri premagovanju ekonomske plati izobraževanja (šolnine in štipendije), oblikam družabnega življenja kot tudi njihovi uspešnosti študija.

Željko Oset

¹⁷ Josip Stritar: Vseučilišče v Ljubljani! V: 75 let Univerze v Ljubljani: 75 let neprekinjenega delovanja Univerze v Ljubljani. Ljubljana 1994, str. 5.

Jurij Perovšek, »V zaželjeni deželi«: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/ Jugoslavijo 1918-1941. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2009. 314 strani. ilustr. (Zbirka Razpoznavanja - Recognitiones; 9)

Kaj je izkušnja? Slovar slovenskega knjižnega jezika odkriva, da ima beseda tri pomene: kar kdo ob dogodkih, doživetjih spozna, ugotovi; skupek takih spoznanj, ugotovitev in znanje, vedenje, pridobljeno s študijem, z delom. Nekaj je gotovo: knjiga zgodovinarja (znanstvenega svetnika) dr. Jurija Perovška »V zaželjeni deželi« temelji na vedenju, pridobljenem z natančnim študijem in trdim delom. Delo je posledica marljivega, vztrajnega raziskovanja »starojugoslovanskega obdobja«, ki ga Perovšek že dolga leta tiho opravlja na Inštitutu za novejšo zgodovino.¹ V knjigi so predstavljeni rezultati raziskovalnih projektov in programov, pri katerih je Perovšek sodeloval (in še sodeluje), mnoge je tudi vodil (in jih še vodi). V razmerah, ko mora raziskovalec opravljati delo na več projektih, obstaja verjetnost, da se lahko rezultati dela razdrobijo in pozabijo. Zato je obravnavana knjiga še toliko bolj pomembna in zaželena. Še zlasti, če avtor poveže svoje izsledke v logično in pregledno celoto, kar je Perovšku tudi uspelo. S pretanjenim občutkom za ideološko-politične nianse in že skoraj prislovičnim eruditsvom nas Perovšek vodi po zavutih poteh politike, političnosti in politikantstva v tedanji jugoslovanski Sloveniji. Na vseh koncih in krajih knjige se opira na ogromen korpus prežvečenega gradiva, ki ga skrbno citira v zgledno urejenih opombah.

Perovška zanima zgodovina slovenskega naroda, predvsem družbenopolitični razvoj in zgodovina slovenske emancipacije. Kako se je razvijala ideja slovenske samobitnosti? Kakšno razmerje je imela z dobro znanim jugoslovanskim unitarizmom? In ne nazadnje, kaj je to obdobje prispevalo k razvoju slovenstva v daljšem časovnem obdobju - predvsem k razvoju v drugi Jugoslaviji in v samostojni Sloveniji. Bralci, ki vidijo nacionalizme skozi modernistična, (post)strukturalistična ali postkolonialna očala, bi utegnili imeti Perovškovo govornje o slovenski samobitnosti za ustvarjanje mita. Naj ga ne sodijo prehitro! Perovška res zanimajo nacionalnopolitična osamosvojitve Slovencev v daljšem obdobju in etape razvoja, ki so pripeljale do samostojne države. Vendar nikjer ne trdi, da je tako moralo biti. Perovšek je samo radoveden, kako je do

¹ Prispevkov Jurija Perovška na omenjeno temo je preveč, da bi jih na tem mestu lahko vse navedli. Omejili se bomo samo na znanstvene monografije: Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996; Slovenska osamosvojitve v letu 1918: študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998; Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja. Ljubljana 2005.

tega prišlo. Pri interpretaciji izhaja iz ideoloških dilem tistega časa, ki jih tudi obrazloži z jezikom, ki so ga takrat uporabljali. Slovenskopatriotski bralci, ki imajo vsako omembo jugoslovanstva za nacionalno izdajo, pa ne utegnejo razumeti težko dojemljive ambivalence (in včasih tudi benevolence) slovenske politike do jugoslovanstva in državnega centra. Naj le natančno prisluhnejo zanimivim citatom, ki jih je avtor izbral za ponazoritev zapletenih idejnopolitičnih dilem, pa se jim bo vsaj malo razjasnilo. Tako prva kot druga Jugoslavija sta bili tudi slovenski državi in državi Slovencev.

Knjigo je avtor razdelil na dva večja sklopa. V prvem obravnava Slovence in nastanek Kraljevine SHS, v drugem pa življenje Slovencev v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Prvo poglavje obravnava državnopravni in upravnapolitični razvoj Slovenije v letih 1918-1921. V tem delu knjige Perovšek nadgradi svojo znano tezo od »državnopravni in politični samostojnosti Slovenije v Državi SHS« (str. 24) z utemeljeno in poglobljeno analizo pravnih in upravnih razmer v tej »prevratni dobi«. Za pravnozgodovinske sladokusce je še zlasti zanimivo podpoglavje o odnosih med Narodno vlado in Narodnim svetom. Čas prehoda v novo državo je bil v veliki meri čas vojaške aktivnosti, zato ni nenavadno, da je Perovšek v drugem poglavju vzel pod drobnogled politične in idejne poglede slovenskih strank in državoupravne oblasti na oborožene sile v letih 1918/19. Tako liberalni kot katoliški in socialdemokratski tabor so delili prepričanje, da je za ugodno rešitev mejnih vprašanj (za kar je bila vojaška sila sploh potrebna) odločilna srbska vojaška pomoč (str. 78). Nad »srbskimi junaki« so bili seveda najbolj navdušeni unitaristični liberalci. VSL in JSDS pa sta razmišljali tudi o negativnem vplivu srbske politike na oborožene sile v novi državi. Slednji so bili tudi najbolj pacifistično usmerjeni. Boj za meje ni bil le oborožen boj, ampak predvsem boj na političnem in tudi intelektualnem polju. V tretjem poglavju nam avtor razkrije več kot zanimiva poglavja iz političnega in diplomatskega boja za meje 1919-1920. Avtor prikaže delovanje slovenskih članov delegacije Kraljevine SHS na mirovni konferenci v Parizu skozi vlogo dr. Lamberta Ehrlicha, ki je v delegaciji deloval kot izvedenec za Koroško (str. 84). Prav tako boj za meje ni bil samo boj za Koroško in Primorsko. V četrtem poglavju avtor obravnava odnos slovenske politike do vprašanja priključitve Prekmurja h Kraljevini SHS 1918-1919. Priključitev Prekmurja so podpirale vse slovenske stranke, povsem razumljivo pa je, da so največjo pozornost temu vprašanju namenili prekmurski sosede na Štajerskem (str. 127).

Drugi vsebinski sklop se začne s kratkim, a izčrpnim poglavjem o centralističnem in unitarističnem značaju vidovdanske ustave iz leta 1921 (str. 137). To poglavje je pomembno tudi zato, ker omogoča razumevanje poglavja o slovenski politiki in narodnem vprašanju v času veljavnosti vidovdanske ustave. Ker je iz današnjega zornega kota težko razumeti zavzemanje glavne slovenske liberalne struje za jugoslovanski unitarizem, je zelo dobrodošla Perovškova pojasnitev, da so liberalci avtonomiji Slovenije nasprotovali tudi iz strahu pred največjo politično silo - SLS. V njeni avtonomistični usmeritvi so namreč videli le prizadevanje, da bi »klerikalizem dobil v svoje roke vso Slovenijo« (str. 148). Pomenljivo je tudi, da so, razen te politične skupine, v obravnavanem obdobju vse ostale politične stranke zagovarjale določeno avtonomijo jugoslovanske Slovenije. Poglavje o Slovencih in Jugoslaviji v tridesetih letih, ki so se začela s kraljevo diktaturo, nadaljevala pa z ne preveč demokratičnim sistemom, je naravno nadaljevanje zgodovinarjeve pripovedi

iz prejšnjega poglavja. Liberalna politika je v tem času ostajala na preverjeni, unitaristični liniji, politika katoliškega tabora pa je imela bolj razgibane nazore: V času znamenitih Ljubljanskih punktacij se je (bivša) SLS odločno borila za slovensko avtonomijo, med letoma 1935 in 1937 pa je zaradi provladne politike in zavezanosti režimu JRZ povsem opustila avtonomistična prizadevanja (str. 137).

V poglavju o idejnopolitičnih in socialnogospodarskih nazorih slovenskega meščanstva med svetovnimi vojnami je Perovšek prikazal, da je slovenska meščanska politika družno zavračala komunizem, fašizem in nacizem. »V tridesetih letih sta katoliška in liberalna politika podpirali koncept stanovsko-korporativne države in s tem povezano načelo avtoritarne oziroma po državi disciplinirane demokracije.« (str. 13) Seveda so bile med taboroma kljub temu razlike, na obeh straneh se je občasno izpostavljalo tudi »pozitivne« plati fašistične ureditve (str. 191, 205). V poglavju Mit in resničnost prve jugoslovanske države avtor opozarja na tiste značilnosti slovenskega razvoja v prvi Jugoslaviji, ki dopolnjujejo doslej uveljavljene poglede: predvsem »tiho avtonomijo« slovenskega dela države, napredek na kulturnem področju, napredek v gospodarstvu ter dejstvo, da so Slovenci v prvi Jugoslaviji pomembno sooblikovali državno politiko. »Slovenci so bili v prvi jugoslovanski državi upoštevanja vreden politični dejavnik. Od 41 oblikovanih jugoslovanskih vlad v letih 1918-1941 so sodelovali v 33 vladah /.../.« (str. 237) O vladah in vladanju je v tem času zagotovo veliko vedel prvak SLS Anton Korošec, ki mu je Perovšek namenil častno, zadnje mesto v svoji knjigi. Koroščevi pogledi na nacionalno in socialno vprašanje ter na ostala bistvena vprašanja skupne države so imeli velik vpliv na slovensko in jugoslovansko družbo. »Njegovo reševanje teh vprašanj je pustilo močan pečat tako v njegovem času kot v zgodovinskem spominu na prvo Jugoslavijo in življenje Slovencev v njej.« (str. 258)

Kakor koli že, kdor se ukvarja z zgodovino Slovencev v »stari«, prvi Jugoslaviji, nima izbire. Perovškovo delo preprosto mora vzeti v roko. Knjiga ima odliko, ki je redka pri zgodovinskih monografijah. Pogosto se zgodi, da jih berejo le ljudje, ki mislijo enako ali podobno. Pri Perovškovi knjigi pa ni tako, berejo jo lahko tudi ljudje, ki imajo drugačne poglede, pa kljub temu odnesejo veliko. Knjiga »V zaželeni deželi« je ena izmed tistih knjig, ki ne zastarajo, ampak zorijo. Zato bi morala biti še toliko bolj zaželena.

Marko Zajc

Nevenka Troha, Chi avrà Trieste? Sloveni e Italiani tra due stati. Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia. Trieste 2009, 357 strani.¹

Končno. Prevod te knjige v italijanščino smo namreč dolgo pričakovali, saj je v slovenščini izšla že leta 1999 in je bila tako na razpolago raziskovalcem v Italiji, a z »majhno« omejitvijo, ki je povezana z vprašanjem znanja jezika. Vse od njenega izida pred desetletjem je bilo jasno, da jo je treba nujno prevesti v italijanščino in s

¹ Predstavitve knjige 16. 3. 2010 v Trstu na Regionalnem inštitutu za zgodovino osvobodilnega gibanja Furlanije-Juljske krajine (Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia).

tem omogočiti širšemu krogu italijanskih raziskovalcev, pa tudi drugim bralcem, ki slovenskega jezika ne razumejo, da preberejo eno od temeljnih del o zgodovini jugoslovansko-italijanske meje med letoma 1945 in 1947. Z to smo potrebovali deset let, kar je sicer v navadi v italijanski državi za kakšno resno delo.

Ob izidu slovenske izdaje je na predstavitvi v Trstu slovenski zgodovinar dr. Jože Pirjevec dejal, da je to delo slovenski ekvivalent znanemu delu Diega de Castra *La questione di Trieste*² (Tržaško vprašanje). Ta pripomba je deloma resnična deloma pa ne. Knjiga Nevenke Trohe je ekvivalent de Castrovi knjigi v tem, da prav tako kot de Castrova knjiga temelji na številnem arhivskem gradivu iz italijanskih arhivov, tudi odstira številne dokumente iz slovenskih arhivov in daje tako raziskovalcemna razpolago veliko zelo zanimivega gradiva. Razlika med obema deloma pa je v tem, da de Castrova knjiga rekonstruira diplomatsko zgodovino, saj temelji zlasti na gradivu italijanskega zunanjega ministrstva, medtem ko je delo Nevenke Troha v svoji osnovi politična zgodovina. Diplomatska dimenzija je ostala pri njej v ozadju tudi zaradi jasnega vzroka, namreč diplomatski viri so v beograjskih arhivih in šele zdaj počasi postajajo dostopni, tako da bo diplomatsko zgodovino z jugoslovanskega stališča, ki bo vzporednica de Castrovi knjigi, treba šele napisati.

To pa seveda ne pomeni, da je avtorica pregledala samo arhivsko gradivo, ki ga ima »doma«, ampak je tega soočila z italijanskimi viri, zlasti s tistimi iz Zgodovinsko diplomatskega arhiva italijanskega zunanjega ministrstva. Osrednja os dela je sistematična in kritična analiza tega, o čemer so razmišljali, kaj so hoteli, kaj so delali in kako so ocenjevali rezultate svojega dela eksponenti slovenskega osvobodilnega gibanja in slovenske komunistične partije ter jugoslovanskih oblasti, ki so bili pristojni za Slovensko primorje tako v času, ko si imeli popoln nadzor na

tem območju (maj in prva polovica junija 1945), kot tudi kasneje, vse do uveljavitve določil mirovne pogodbe med Italijo in zavezniškimi ter pridruženimi silami septembra 1947, torej v času, ko so bile jugoslovanske oblasti izključene iz upravljanja precejšnjega dela ozemlja Julijske krajine, tj. Cone A, ki je bilo pod upravo anglo-ameriške Zavezniške vojaške uprave.

Delo nam prikaže razmišljanje in delovanje enega izmed protagonistov te dolge krize, a ne apologetsko, temveč kritično. To dejstvo je izrednega pomena, saj nam omogoča doseči dva rezultata: prvič razumeti mentaliteto, občutljivost tistih, tudi dela slovenskih kadrov, ki so odločali, in drugič rekonstrukcijo mehanizmov odločanja, česar nam javni viri ne razodenejo. Vse to je za zgodovinarje zelo pomembno, še toliko bolj, ker je obravnavano delo

² Diego de Castro: *La questione di Trieste : l'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954*. Vol. 1, Cenni riassuntivi di storia della Venezia Giulia sotto il profilo etnico-politico : il dissolvimento della Venezia-Giulia e la fase statica del problema; Vol. 2, La fase dinamica. Trieste 1981.

dopolnjevanje drugih razprav avtorice, ki so v Italiji izšle zlasti v reviji *Qualestoria*. Ti so rekonstruirali, vedno z isto metodologijo, dogajanje pred letom 1945, medtem ko je Trohova raziskovala npr. vprašanje slovenskih ozemeljskih zahtev. To vprašanje, o katerem je bilo pred tem napisanih veliko netočnosti o meji na Tilmentu ali na Soči, in o katerem se še vedno piše veliko netočnega, s tem delom nima več alibija. Ti avtorji, ki pišejo te netočnosti, pač premalo prebirajo revijo *Qualestoria*. Predstavljena knjiga pa obravnava še eno vprašanje, to je vprašanje odnosov med slovensko in italijansko komunistično partijo.

Po tem okvirnem prikazu knjige Nevenka Troha bom osvetlil samo nekatere točke, za katere menim, da so zelo pomembne.

Velika utvara: varljivo prepričanje slovenskega osvobodilnega gibanja in slovenske komunistične partije, da čvrsto držita v rokah položaj na Primorskem in v samem Trstu. To prepričanje je dejansko temeljilo na dobrih osnovah: ne samo popolna vojaška prevlada, kar samo od sebi ne daje veliko, ampak tudi odsotnost prave opozicije. Pomladi 1945 so bile ne le na propagandnem polju, kjer se sicer izjavlja marsikaj, kar koristi tistemu, ki takšno propagando izvaja, ampak tudi dejansko jugoslovanske oblasti prepričane, da predstavljajo voljo večine prebivalstva Julijske krajine. Seveda so se dobro zavedale, da jih nekateri deli prebivalstva ne podpirajo, a so sodile, da so ti maloštevilni, neorganizirani in ne pretirano nevarni. Ta sodba je temeljila na različnih osnovah: povečevanje uspehov partizanskega boja, dokazana sposobnost, da nadvladajo »italijanske množice«, torej delavstvo in komunistično partijo; nekoliko grobo izdelana analiza lokalne družbe v luči marksističnih kategorij; precenjevanje sposobnosti osvobodilnega gibanja, da bi z aneksionističnimi zahtevami prodrlo med tržaške podjetnike; in ne nazadnje, zavest, da politika epuracije lokalne družbe, ki so jo izvajale sile reda, zadostuje za uničenje vse oblike organizirane opozicije.

To je imelo dvojne posledice. Prva je bila izvedba politike slovensko-italijanskega bratstva in s tem mobilizacija italijanskega prebivalstva. Ta politika se je sprva zdela kvadratura kroga, a vendar ni bilo tako. Nekateri slovenski krogi, tudi nekateri komunisti, so jo odklanjali, saj bi imeli raje politiko »maščevanja«, ne samo na represivnem področju, ampak tudi na strateškem, v odnosih z Italijani, ki naj jih ne bi vključevali v organe ljudske oblasti, temveč so jih hoteli iz nje popolnoma izključiti. Te pobude so bile prisotne tudi v partijskih in oblastnih organih in so skušale ovirati politiko bratstva. Po drugi strani pa so politiko bratstva krogi italijanskih komunistov, sprva ne toliko v Trstu kot v Istri, sprejeli z odporom, ker naj bi bila preveč prilagojena slovenskim potrebam.

Problem je postal še bolj zapleten, ko so se po sporazumih v Beogradu 9. junija in v Devinu 20. junija 1945 slovenski komunisti odločili za frontalno opozicijo Zavezniški vojaški upravi v Coni A Julijske krajine. Ta politika je sprva zelo dobro izrabila široko linijo obrambe organov ljudskih oblasti, ki so predstavljali izvedeno revolucijo in aneksijo. Avtorica je logiko njihovega delovanja zelo dobro predstavila. A na strateški ravni je bila to politika kratkega veka. Še enkrat se je pokazalo, da je temeljila na iluziji, ki je bila skupna vsem v povojnem Trstu in Julijski krajini, kjer so bili prepričani, da je za razrešitev tržaškega vprašanja odločilno to, kar se dogaja na kraju samem, na ulicah in trgih Trsta in drugih mest. Temu pa ni bilo tako, saj so o tržaškem vprašanju odločali drugje. V krogih velikih sil. Politika frontalnega spopada je pripeljala do tega, da sta se v Trstu in Coni A formirala dva

ločena svetova: zavezniška oblast in alternativna komunistična oblast. Značilnosti te, njena struktura, njene členitve, kakor tudi konfliktnost med obema nasprotnikoma, so široko analizirane v knjigi Nevenka Troha.

V senci tega spopada so se ponovno organizirale proitalijanske sile, glede katerih so ocene, ki so jih dajali slovenski viri, na splošno omejevalne. Proitalijanska fronta je bila seveda nepripravljena in neorganizirana, toda soglasje, na katerega je lahko računala, je bilo zelo veliko, če se lahko tako izrazimo. Na to pa projugoslovanske sile niso bile pripravljene. Zelo dobro so znale mobilizirati množice in to pod okriljem institucij, ki so preprečevale organiziranje nasprotnikov. Niso pa bile pripravljene na podobno akcijo nasprotne strani.

Tako so velike italijanske manifestacije ob prihodu mednarodne razmejitvene komisije marca 1946 slovenske komuniste presenetile in nanje niso znali odgovoriti drugače, kot da so še povečali mobilizacijo svojih privržencev. A to ni pripeljalo nikamor, ljudje so bili, kot je julija 1946 rekel Boris Kraigher, utrujeni. Tudi nekateri med italijanskimi komunisti so se začeli spraševati, kakšen smisel ima nadaljevati s politiko zidu proti zidu in vsako akcijo, tudi če gre za izbojevanje neke pravice, podrediti aneksionističnim zahtevam.

Tako so se odprle razpoke, ki so prerasle v prelome. Ti so bili nato v naslednji fazi, te knjiga ne obravnava, jo pa naznanja, sposobni sprožiti velike plazove, ki so sledili krizi po objavi resolucije Informbiroja junija 1948. Takrat so se razkrili vsi problemi, ki v prejšnji fazi, ki jo avtorica predstavlja, niso bili razrešeni.

Ne bom našteval podrobnosti, saj jih je veliko, in tudi zato ne, ker je treba prebrati celo knjigo, da jih odkrijete. Opozarjam le na dve točki:

1. Na obravnavo proitalijanskih sil, ki so delovale v Coni A Julijske krajine, ta je narejena na osnovi analiz slovenskih obveščevalnih služb. To je zelo zanimivo gradivo, ne le zato, ker nudi podatke, ki jih v italijanskih virih ni - mogoče kdaj tudi namenoma -, ampak tudi zato, ker ponuja predstave o sovražniku, torej osnovo, na kateri so nato temeljile politične izbire. Pri tem ni pomembno, če se mi po šestdesetih letih od njihovega nastanka z njimi strinjamo ali ne, ampak je pomembno razumeti, katera so bila merila za analize in sodbe o nasprotniku. To nam tudi dopušča, da skupaj s podobnimi viri, ki sčasoma postajajo dostopni in preučevani tudi za hrvaško območje, odgovorimo na eno od vprašanj postavljeno pred tridesetimi leti, ko je prva pionirska skupina raziskovala eksodus italijanskega prebivalstva iz Istre (*Storia di un esodo*³), in to na osnovi virov, ki so bili takrat na razpolago. To pa je bil tisk. Postavilo se je vprašanje: ali so res verjeli v to ali so pisali te zadeve samo zato, da bi zavedli ljudi? Te analize so bile pisane pod močnim ideološkim vplivom in zato omejene v razumevanju zelo zapletene stvarnosti Julijske krajine. Ali so bile zato le propagandistični model ali pa so samo zelo shematske zaradi le malo prožne politične kulture? Viri, ki nam jih prikaže Nevenka Troha, enako pa lahko rečemo za raziskovalki Milo Orlič in Orietto Moscarda za hrvaški del, nam kažejo na dobro prekrivanje med informacijami, izdelavo političnih sodb, političnih izbir in propagandno kampanjo. To je pomemben element za kompleksno oceno politik, ki so jih izvajale ljudske oblasti.

2. Poglavje, v katerem avtorica obravnava Slovence v Coni A Julijske krajine, predvsem, vendar ne samo, obravnava razmere v Posočju. Povprečen tržaški bralec,

³ Cristiana Columi, Liliana Ferrari, Gianna Nassisi, Germano Trani: *Storia di un esodo* : Istria 1945-1956. Trieste 1980.

ki ni Slovenec, bi lahko rekel: »Ah, kakšno razsipavanje prostora, več kot sto strani, kaj me to zanima.« To je popolnoma zgrešeno, saj gre za enega od najbolj zanimivih delov knjige, ne le zato, ker prikazuje razmere, ki jih italijanski bralec, pa tudi raziskovalec, zelo slabo pozna, ampak tudi zato, ker nam dopušča, da še bolje razumemo razmišljanje slovenskega osvobodilnega gibanja, slovenske komunistične partije in novega jugoslovanskega režima ter tudi nekatere rezultate tega dogajanja.

Če na kratko povzamem vsebino. V začetku je Slovence prevečala velika složnost, navdušenje zaradi akcije, ki so jo izvedli med vojno v času osvobodilnega boja, in zaradi političnega boja, ki ga je predlagalo množično gibanje pod vodstvom komunistov, torej Slovensko-italijanska antifašistična unija, za priključitev k Jugoslaviji. SIAU je bila že pred tem predmet razčlenjenega študija kolegice Trohove,⁴ a v tej knjigi si lahko tudi italijanski bralec ustvari podobo o njej. Torej, leta 1945 je med slovenskim prebivalstvom v Coni A vladala velika enotnost, tako da je vprašanje komunizma za razliko od ostale Slovenije stopilo v ozadje in so se mobilizirale vse politične sile in ideali. Tako se je organizirala tudi slovenska duhovščina, ki je poslala svojega predstavnika, župnika iz Katinare v Trstu, Antona Piščanca, na mirovno konferenco v Pariz, kar je sprožilo nemajhne probleme med slovenskimi duhovniki in tržaškim škofom Antoniom Santinom.

In kako so komunistični voditelji reagirali na tako široko sodelovanje različnih sil? Tako, da jim niso zaupali. Nekomunisti so jim bili sumljivi in so jih zato nadzirali. EkspONENTOM starih političnih strank, ki so bili v Jugoslaviji, niso dovolili prihoda v Cono A, odnosi z duhovščino so bili vse slabši in leta 1947 je prišlo celo do preganjanja Cerkve, med drugim do vrste napadov na monsinjorja Franca Močnika v Solkanu. Tudi v odnosih do drugih delov družbe je prihajalo do nekaterih problemov. V knjigi najdemo natančno analizo za posamezne okraje, sintetizirano pa lahko rečemo, da so odseve izgradnje komunizma v Jugoslaviji čutili tudi v Coni A, kjer se je del slovenskega prebivalstva, ki je prej sodeloval z OF, zlasti v Posočju, zdaj začel oddaljevati od njene naslednice SIAU. Izgradnja komunizma namreč pomeni sprejemanje razrednega in tudi logike popolnega nadzora, ki ga je izvajala Ozna, ta pa je sovražnika videla praktično povsod. Izvajala je ugrabitve sumljivih, zlasti protikomunistov, ki so zbežali iz osrednje Slovenije na območje pod nadzorom Anglo-Američanov. Zadeve je še poslabšalo dejstvo, da je Zavezniška vojaška uprava del teh emigrantov uporabila zlasti na šolah, zaradi česar je prišlo do ostrih nasprotovanj.

Rezultat teh napetosti je bil proces diferenciacije med slovenskim prebivalstvom Cone A. Na območjih, ki so v skladu z odločitvami mirovne konference ostala pod italijansko suverenostjo, so ustanovili nove nekomunistične slovenske politične organizacije, na delu, priključenemu k Jugoslaviji, pa se je prebivalstvo moralo odločiti, kaj bo storilo po dokončni razmejitvi. Velika večina je seveda ostala, nekateri Slovenci pa niso hoteli živeti v komunističnem režimu in so zato odšli. Odselili so se na območje, ki je ostalo v Italiji in skušali pridobiti opcijo za italijansko državljanstvo, to pa so jim jugoslovanske oblasti, ki so bile za to pristojne, odklonile. Podatki o tem, koliko se jih je odselilo ali pobegnilo, so negotovi.ocene italijanskih oblasti kažejo, da naj bi šlo za do 12.000 oseb. Gotovo pa je dejstvo, da se je spet ustvaril že klasičen položaj preselitve evropskega prebival-

⁴ Nevenka Troha: Politika slovensko italijanskega bratstva : Slovansko-italijanske antifašistična unija v Coni A Julijske krajine. Ljubljana 1998.

stva v dvajsetem stoletju, to je izguba doma. Kdor je odšel, se ni mogel več vrniti, tam, kamor je prišel, pa je bil po navadi slabo sprejet. Naselitev nekaj tisoč Slovencev na zelo občutljivem obmejnem pasu, kjer je že živelo narodnostno mešano prebivalstvo in kjer je Italija komaj pred kratkim potrdila svojo suverenost ter ga želela nacionalno poenotiti, je bila zadnja stvar, ki so jo želele italijanske oblasti. Edini izhod je bila zato njihova odselitev v prekomorske države.

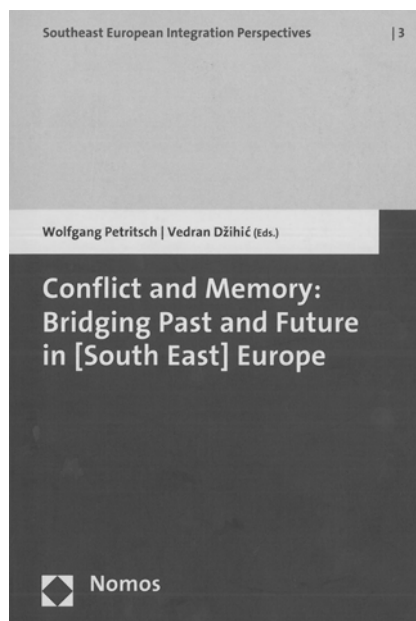
Tudi prostor, ki ga avtorica namenja temu dogajanju, priča o tem, kar je nedvomno ena od odlik te knjige, to je razčlenjen pregled stvarnosti Julijske krajine v prvih povojnih letih. Knjiga tako predstavlja močan protistrup proti poenostavitvam, ki so žal predolgo kužile zgodovinsko in politično kulturo ozemelj ob Jadranu.

Raul Pupo

Conflict and memory : bridging past and future in (South East) Europe Baden-Baden : Nomos Verlagsgesellschaft Mbh & Co, 2010. 326 strani. : ilustr. (South-east European integration perspectives ; 3)

»Kadar travme ostajajo neizrečene in kadar le te niso umeščene v univerzum smisla, bodo bolečine in trpljenje, ki jih povzročajo, v neki točki ponovno izbruhnile in povzročile nov krog nasilja.«¹

Čeprav se trenutno domala celotna Evropa sooča s številnimi težjimi gospodarskimi in družbenopolitičnimi vprašanji in v prihodnost zre z veliko mero pesimizma, mora, za ohranjanje zdravega kolektivnega duha, kot eno izmed temeljnih katarzičnih prvin ves čas ohranjati visoko stopnjo samorefleksije, v okvir katere spada odnos do preteklosti in način, kako se z njo soočamo. Zgodovina narodov Evrope je obremenjena s številnimi vojnami, zločini, krizami in drugimi travmatičnimi dogodki. Kadar ti ostajajo nerazrešeni, kakor oglje tlijo v družbenem tkivu in predstavljajo potencialno nevarnost za nove konfliktno situacije v očitnem preziranjju načela *Historia magistra vitae est*. Ljudje v dinamični dialektiki med individualno in kolektivno zavestjo reminiscirajo, pozabljajo in z različnimi simptomi izražajo svoj odnos do lastne in skupne preteklosti ter s tem soustvarjajo sedanost. Ker pa vemo, da imajo lahko oblastne elite izjemno manipulativno moč nad labilnostjo pogosto neizoblikovanih posameznikov, ki tvorijo množice, in da

¹ Cit. po Jacques Lacan. V: Wolfgang Petritsch in Vedran Džihic, Conflict and Memory, Bridging Past and Future in (South East) Europe, Southeast European Integration Perspectives, Baden-Baden 2010 (dalje Petritsch, Džihic, Conflict and Memory), str. 238.

lahko to moč zlorablajo tako daleč, da lahko »spomini, ali propagandno navdihnjene iluzije o spominih, motivirajo ljudi, ki sicer živijo mirno, v dejanja nasilja nad drugimi«,² je treba ves čas obstoja do vprašanj spominjanja in preteklosti ohranjati visoko stopnjo (samo)kritičnosti. Toda kaj sploh je spomin in preteklost? Predavateljica mednarodnih odnosov z Univerze v Londonu Jasna Dragović-Soso v uvodnem poglavju *Konflikt, spomin, odgovornost: Kaj pomeni pomiritev ali sprava (ang. coming to terms)*³ s *preteklostjo?*, kjer postavi teoretične temelje zbranim študijam o spominu, poudarja, da spomin nikoli ni stalen, temveč nenehno se spreminjajoč glede na razvijajoče se potrebe sedanosti.⁴ Preteklost tako ni togo vzpostavljen zbir podob, idej in dogodkov z neodvisno sebi lastno eksistenco. Z drugimi besedami, preteklost je to, kar mislimo, da je naš zgodovinski - pogosto konflikten - spomin na neko obdobje. Ta specifičen spomin pa je le ena izmed množice možnih alternativnih historičnih interpretacij. Raziskovanje globljih in kompleksnejših plasti naše preteklosti in poskus razumevanja vzročno-posledičnih razmerij je dolžnost in nuja za razumevanje nas samih in družbe, ki jo skupaj tvorimo. Samo dosledno soočenje z dejstvi - za katero je potrebna visoka stopnja samokritike, poguma in intelektualne vztrajnosti - je tisto, ki lahko omogoči višjo stopnjo zavedanja o preteklosti in posledično svobodnejše in neobremenjeno razmišljanje o sedanosti in prihodnosti. Pot do sprave zahteva veliko časa in kontinuirano voljo, na nivoju naroda zlasti volje političnih elit. Vsaka država poskuša doseči katarzo bodisi prek spominjanja ali pozabe⁵ z različno paleto zakonskih, družbenih, kulturnih, političnih, intelektualnih in drugih mehanizmov. Wolfgang Petrisch in Vedran Džihić v uvodnem članku *Soočanje konfliktnih spominov v Jugovzhodni Evropi* na primeru holokavsta ločita tri ravni spopadanja s preteklostjo - zakonsko, kulturno in ekonomsko. Zakonska faza se osredotoča na proces privedbe povzročiteljev kriminalnih ali zločinskih dejanj pred roko pravice, kjer se jih zakonsko in moralno obsodi. Ta t. i. faza »tranzicijske pravičnosti«⁶ je postala v Evropi pomemben dejavnik vzpostavljanja miru (ang. peace making) in promocije demokracije. S kulturno fazo pomiritve avtorja opredelita skupek kulturnih praks spominjanja z implementacijo različnih kulturnih strategij in sredstev izražanja, kot so knjige, filmi, glasba, spomeniki, predstave in muzejske razstave. Tretja faza pa se nanaša na reparacije ali odškodnine kot oblike doseganja satisfakcij pri žrtvah zločinov. Uspešno soočanje s preteklostjo zahteva interdisciplinaren pristop, kombinacijo splošnega in specifičnega. Proces pomiritve je lahko uspešen le v okolju stabilne države in predanih politikov ter zadovoljivega socialno-ekonomskega stanja države. Da je proces pomiritve s preteklostjo uspešen, je po Petrischu in Džihiću treba doseči tri temeljne cilje: odkrito soočenje z lastno

² Prav tam, str. 29.

³ Pomiritev je proces predstavljanja in sprejemanja preteklih dogodkov s sodelovanjem vseh vpletenih strani in doseganje soglasja ali pa vsaj razumevanje travmatičnih dogodkov iz preteklosti.

⁴ Avtorica se nanaša na dela avtorjev, kot so: Erich Hobsbawm, Benedict Anderson, Maurice Halbwachs in drugi.

⁵ O oblikah odnosa do preteklosti pišeta predvsem Avishai Margalit v delu *Etika spomina* (Cambridge 2003) in Aleida Assman v razpravi »Od kolektivnega nasilja k skupni prihodnosti. Štirje modeli za soočanje s travmatično preteklostjo« (V: Ruth Wodak in Gertraud Auer Borea, *Pravica in spomin: Spopadanje s travmatičnimi preteklostmi: Mednarodna primerjava*, Dunaj, 2009).

⁶ Pod pojmom »tranzicijska pravičnost« se razume različne mehanizme, kot so preganjanje storilcev zločinov, lustracije, sodni procesi ali uvedbe komisij »resnice«.

preteklostjo, priznavanje sobivanja več medsebojno konfliktnih spominov in rekonstrukcijo skupnega evropskega spomina kot dela nadnacionalnega spomina. Ko opazujemo države Zahodnega Balkana, kateremu je posvečen večji del razprav, in glede na dogodke zadnjih desetletij, pa lahko hitro opazimo, da bo pot še dolga in težavna, zlasti če bo kronično primanjkovalo politične volje.

Interdisciplinarno zasnovan zbornik razprav z naslovom *Konflikt in spomin: Povezovanje preteklosti in prihodnosti v Jugovzhodni Evropi* prinaša 20 razprav, v katerih so povzeti različni diskurzi o »rekonstrukcijah preteklosti« in procesih (ne)pomirjanja v posameznih državah Evrope, s poudarkom na Zahodnem Balkanu kot integralnem delu skupne evropske zgodovine. Zbornik je razdeljen na dva dela. V prvem delu knjige najdemo osem razprav s študijami primerov posameznih držav kot tudi primerjalne analize evolucij spominov in trenutnega stanja diskurzov o problematikah reinterpretacije in rekonstrukcije preteklosti. Razprave se osredotočajo na konfliktnost spominov, hkrati pa že opozarjajo na potencialne možnosti razvoja skupne platforme evropskega spomina. Profesor z Univerze na Dunaju Oliver Rathkolb nam v razpravi *Politike spominov in sence prikrite preteklosti* oriše razvoj kolektivnih mentalitet v Avstriji, ki segajo od »pangermanske« identitete, razočaranja nad priključitvijo Nemčiji, ustvarjanja nove avstrijske narodne zavesti prek politike nevtralnosti v letih 1955/1965, protikomunizma, odnosa do svoje nacistične preteklosti vse do trenutnih razprav. Podobno analizo napravi nemška zgodovinarica Ute Frevert, ki v prispevku *Konfliktni spomini in emocije - Zahodna, Vzhodna in združena Nemčija* opazuje konfliktno dialektiko spominov in čustev med nekdanjima deloma Nemčije in ugotavlja, da je vzpostavljanje nadnacionalnega spomina, kakor je bilo storjeno v nekaterih primerih v Evropi po drugi svetovni vojni, upanje za realizacijo evropskega projekta. Martin Dangerfield z Univerze v Wolverhamptonu se v razpravi z naslovom *Iskanje Srednje Evrope: Procesi regionalizacije po koncu hladne vojne in vloga evropske integracije* osredotoči na relativno uspešno regionalno pobudo višegrajske skupine, ki se je kasneje izkazala kot ključen povezovalni dejavnik pri vrnitvi Češke, Madžarske, Poljske in Slovaške nazaj v evropsko skupnost. Namreč, komunistična izkušnja članic višegrajske skupine je lahko predstavljala pomembno izhodiščno točko za skupno srednjeevropsko identiteto. Poljski novinar Konstanty Gebert nam v svoji primerjalni analizi osvetli različnost pogledov Poljakov in Judov na holokavst s poudarkom, da ne gre ostrine nasprotujočih si pogledov iskati v zanikanju odgovornosti, temveč bolj v različnih zgodovinskih okoliščinah, v katerih sta se znašli obe skupini v obdobju med drugo svetovno vojno. Gebert je zlasti presenečen nad indiferentnostjo Poljakov do trpljenja Judov tako v času obstoja Varšavskega geta in drugih getov kot deloma tudi v kasnejših spominih in razpravah o tej temi. Turško problematiko spominjanj nam predstavi Murat Belge, profesor z oddelka za primerjalno književnost Univerze v Istanbulu. V svoji razpravi *Čas za spominjanje* se ukvarja s percepcijo zapuščine Otomanskega imperija in velikim razkorakom med dejansko zgodovino in historičnim spominom, kritizira prevladujočo politiko pozabe in poudarja nujno po soočanju z dolgo zastrtimi problemi turške preteklosti na čelu z armenskim genocidom iz leta 1915. Avtor ugotavlja, da bi se lahko nova republika pod vodstvom Mustafa Kemala že ob nastanku leta 1923 brez večjih težav distancirala in obsodila zločin genocida, ki ga mladoturki niti niso povzročili, in s tem olajšala položaj današnji Turčiji, vendar pa so se raje odločili za »zdravilno« moč amnezije. Zaključuje optimistično, ko ugo-

tavlja, da plamen upanja vendarle obstaja, saj se je v letu 2005, silnim protestom navkljub, odvila prva konferenca zgodovinarjev, pisateljev in intelektualcev na temo trpljenja otomanskih Armencev v 20. stoletju. Doktorska kandidatka Sophie Milquet se prek literarne analize novele *Speči glas* (špa. La voz dormida) izpod peresa Dulche Chacona posveti različni spominski tradiciji zmagovalcev in poražencev, nanašajoč se na špansko državljansko vojno in frankizem. Arhitektka Paola Yacoub pa nam v svoji razpravi *Holiday Inn cikel*, ki morda rahlo odstopa od rdeče niti zbornika, pa vendarle, ponudi zanimiv pristop, ko v središče pozornosti, okoli katerega nastajajo travmatični dogodki, postavi hotele. Direktor nevladne Evropske kulturne fundacije Gottfried Wagner v razpravi *Spomin in prihodnost: Evropske narative* raziskuje odnos med individualnim (dosledno osebnim) in kolektivnim (ki je konstrukt) spominom ter odnosom do kulture. Ob tem omenimo dve pomembni ugotovitvi. Wagner opozarja, da lahko politične elite s t. i. »politikami spomina« manipulativno zlorablajo kolektivne zavesti, po drugi strani pa nas spomni na dejstva, da je Evropa iz enega izmed najtemnejših poglavij zgodovine človeštva izšla ravno s kolektivnim upanjem v skupno »evropsko zgodbo o uspehu«.

Drugi del zbornika, v katerem je zbranih 12 razprav, se posveti državam, ki so izšle iz razpada Jugoslavije, in raziskuje trenutno stanje na področju študij rekonstrukcij preteklosti, spomina in procesov soočanja s preteklostjo. Doktorska kandidatka Isabelle de le Court z Univerze v Leedsu v svoji primerjalni analizi z naslovom *Zgodba dveh mest: amnezija ali nostalgija v postkonfliktni umetnosti v Bejrutu in Sarajevu* raziskuje okoliščine in njihov vpliv na povojne umetniške prakse multikulturnega Sarajeva in Bejruta, mesti, ki ju loči 2000 km zračne razdalje, sta pa nekoč obe pripadali otomanskemu imperiju. Umetnica Milica Tomić v članku *Rezervoar/transporter resnice*, ki je sicer spremljevalni tekst umetniškega projekta, ponudi razmišljanja ob rekonstrukciji v medijih popolnoma prezrtega zločina, ki se je zgodil novembra 2001 v Mazar-e-Sharifu, ko je med prevozom v cisternah umrlo večje število vojnih ujetnikov. Kulturni analitik Dragan Klaić nas v svojem »*Pozno-zimskem popotovanju*« popelje od Berlina prek Budimpešte, Subotice, Novega Sada, Beograda nazaj v Budimpešto in naprej na Dunaj, ob tem pa s pomočjo literatov (Iva Andrića, Milovana Glisića ...) razmišlja o spreminjajočih se spominih v različnih evropskih kontekstih. Edin Hajdarpašić z Univerze Loyola v Chicagu v razpravi »*Toda moj spomin me izdaja*«: *Glavne nacionalne narative in nejasnosti v zgodovini Bosne in Hercegovine (BiH)* osvetli evlucijsko pot komemorativnih diskurzov in praks v zadnjih šestdesetih letih s poudarkom na obdobjih druge svetovne vojne, komunizma in vojne med letoma 1992 in 1995 v razmerju med Muslimani, Hrvati in Srbi. Predavatelj kulturnih in literarnih študij z Univerze v Tuzli Damir Arsenijević nas v članku *Politike produkcije spomina in znanja v BiH: Primer Studije Jugoslavije* prek opazovanja produkcije na kulturnem področju v BiH in skupne izobraževalno/umetniške teoretske platforme opominja, da ljudje lahko in da so ne dolgo nazaj tudi živeli v skupni državi, in s pozivom »čas je da se spoznamo takšne, kakršni smo«⁷ odpira pot mirnemu, pravičnemu in enakopravnemu sobivanju nekdanjih narodov Jugoslavije. Ustanovitelj Raziskovalnega in dokumentacijskega centra Sarajevo Mirsad Tokača se v razpravi z naslovom *Bosanska kultura komemorativnega spomina - Zakaj in kako?* sprašuje o vprašanju vloge spomina, ki je lahko v tem, da opozarja, izobražuje, ali pa je namenjen mobilizaciji, homoge-

⁷ Petritsch, Džihic, Conflict and Memory, str. 222.

nizaciji ter politični motivaciji mas z namenom krepitve političnih, etničnih ali religioznih elit. Tokača govori o nujnosti vzpostavljanja dejstev in poziva k pretresu modelov interpretacije preteklosti na način, ki bi lahko omilil napetosti in omogočil odgovorno gradnjo odnosov na novih temeljih. Ustanoviteljica Centra za humanitarno pravo Beograd Nataša Kandić v prispevku *Spopadanje s preteklostjo - korak za korakom* opozarja na pomembno vlogo nevladnih organizacij na Zahodnem Balkanu še posebej regionalne iniciative RECOM. Gre za prvo regionalno pobudo, ki se ukvarja s preteklostjo na podlagi dejstev, predstavljenih s strani žrtev vojnih zločinov, namen organizacije pa je v vzpostavitvi klime zaupanja in solidarnosti z žrtvami, v iskanju resnice o 16.000 pogrešanih ljudeh in s tem preprečevanju ponovitve podobnih zločinov. Profesor prava Milan Popović in profesor psihologije Filip Kovačević z Univerze v Črni gori predstavita študijo primera zanikanja preteklosti na primeru Črne gore med letoma 1991 in 2009 kot potencialno grožnjo politični stabilnosti. Nora V. Weller pa se poglobi v analizo najmlajše evropske države, Kosova, in njene nesposobnosti spopada s preteklostjo, tako s srbskega kot z albanskega vidika. Dr. Peter Vodopivec z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani pa v razpravi *O slovenskih težavah z novejšo zgodovino in historičnim spominom* osvetljuje težave Slovenije na poti iskanja pomiritve tako na političnem, kulturnem in izobraževalnem področju. Hkrati opazuje utrip javnosti, kjer v zadnjih letih ugotavlja prenasičenost z razpravami o povojnem obdobju in relativno majhnem vplivu revizionizma na spremembo javnega menja. Kakor ugotavlja, je ne samo za slovenski, temveč za celoten prostor bivše Jugoslavije značilno, da gre neuspešnost oblikovanja kritične, nacionalno in ideološko uravnotežene interpretacije dogodkov iskati v izrazito nasprotujočih si historičnih interpretacijah. Eno izmed možnosti pospešitve doseganja procesa sprave vidi Vodopivec v »...ambicioznejše zastavljeni komparativni študiji, ki bi postavila narodno-historično izkušnjo v širši jugoslovanski, centralnoevropski in evropski koncept«. ⁸ Denisa Kostovicova razmišlja o vprašanju, ali se lahko civilno družbo Zahodnega Balkana, v nasprotju s pogosto impotenco institucionaliziranega doseganja sprave, šteje kot sredstvo ali oviro v procesu »tranzitne pravičnosti«. Profesor z Univerze v Bukarešti Franz-Lothar Altmann pa v razpravi *Regionalna kooperacija kot sredstvo povezovanja predvojnih preteklosti s prihodnostjo* razpravlja o pomenu regionalnega sodelovanja kot antipodu »balkanizacije«, če to razumemo kot drobljenje večjih regij enot v manjše entitete, in sicer z namenom presegana dolgoročno trajajočih strukturalnih prikrasjanj ter kot orodje za poskus mehčanja in postopno odstranitev globoko zakoreninjenih političnih in družbenih ovir med balkanskimi narodi. V sklepnih razpravi *Rekonstruiranje Evrope in Balkana v senci njihovih preteklosti* novinar Florence Hartmann ugotavlja, da predstavlja Evropska unija doslej najuspešnejši projekt pomiritve v zgodovini, izhajajoč iz močne vere v združeno Evropo in zavedanja, da se grozote in zločini preteklosti ne smejo nikoli več ponoviti. Zato EU razvija in promovira politike tranzitne pravičnosti kot del širše strategije v procesu širjenja, pri implementaciji te strategije na Zahodni Balkan pa se še vedno srečuje s številnimi težavami.

Žiga Koncilijska

⁸ Prav tam, str. 263.